

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЦЕНТР АРХІВОЗНАВСТВА І БІОГРАФІСТИКИ ЖИТОМИРСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕЛІТИ
У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ЄВРОПИ**

**ПРАЦІ КАФЕДРИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ЖИТОМИРСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО АГРОЕКОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Наукова монографія

I том

За ред. І. А. Мельничука

Житомир - 2018

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Скидан Олег Васильович – доктор економічних наук, професор, ректор Житомирського національного агроекологічного університету;
Мельничук Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ, редактор; **Капелюшний Валерій Петрович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка; **Марченко Світлана Давидівна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Махорін Геннадій Леонідович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Мельничук Вікторія Вікторівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Михайлова Тетяна Іванівна** – асистент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Романюк Неля Йосипівна** – доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Сініцький Андій Цезарович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Суліменко Лариса Антонівна** – кандидат економічних наук, професор кафедри бухгалтерського обліку та аудиту; **Суліменко Олександр Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Талько Олена Борисівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Шевченко Олександр Миколайович** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ; **Шевчук Василь Петрович** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені **Івана Черняхівського**; **Шевчук Світлана Федорівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ.

Рецензенти:

М. А. Козловець – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Житомирського державного університету імені І. Франка;

С. В. Стельникович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені І. Франка;

В. І. Ткачук – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки і підприємництва Житомирського національного агроекологічного університету

О. В. Скидан, І. А. Мельничук, В. П. Капелюшний, Н. Й. Романюк, В. П. Шевчук та ін.

Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи: наукова монографія // За ред. І. А. Мельничука. – Житомир, Вид-во «Рута», 2018. – 300 с., з іл.

Колективна монографія підготовлена співробітниками кафедри суспільних наук ЖНАЕУ на основі матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи» (ЖНАЕУ, 17 листопада 2017 р.) та інших публікацій в межах виконання науково-дослідної теми «Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи».

У праці на основі міждисциплінарного підходу до дослідження українсько-європейських взаємовпливів показана синхронність вектору розвитку нашої держави і Європи протягом всієї спільної історії, провадиться думка про значущість імен і творчих здобутків краєвих представників вітчизняної еліти у формуванні європейського цивілізаційного простору.

Дослідження буде цікавим і корисним для науковців, студентства, широкого загалу.

ВІД РЕДАКТОРА

Пропонована до уваги зацікавлених читачів монографія є дещо незвичною для українського наукового простору. Підготовлена співробітниками кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету, вона підводить підсумок першого року роботи колективу над науково-дослідною темою «Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи».

На кафедрі працюють фахівці різних галузей соціально-гуманітарного знання, що дозволило покласти початок мультидисциплінарному і міждисциплінарному погляду на означену проблему, провести її різнобічний аналіз і комплексну оцінку результатів. З нашої точки зору, від впровадження сучасного підходу до наукової праці книга тільки виграє.

Разом з тим, дослідження має і традиційні для праць такого типу ознаки – звідси генеральна історична лінія дослідження, поділ загального тексту на фахові підрозділи, загальна схема побудови, часткове використання у монографії матеріалів, апробованих на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи» (ЖНАЕУ, 17 листопада 2017 р.), яка була проведена кафедрою у межах виконання обраної науково-дослідної тематики.

Крім того, колектив має доволі широкі професійні і дружні зв'язки з колегами та однодумцями у наукових і навчально-наукових установах по всій Україні – зрештою, така практика є характерною і корисною для науки загалом. Вона підкріплена нині офіційними угодами про співпрацю і обмін науковою та науково-дослідною інформацією, що знайшло своє відображення у виділенні окремого підрозділу монографії для публікацій колег.

З повагою до читача,

І. А. Мельничук, д. іст. наук, доцент,
завідувач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ.

ВСТУПНЕ СЛОВО

О. В. Скидан,
д.е.н, професор,
ректор Житомирського національного
агроекологічного університету

АКТУАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Європа ХХІ століття кардинально змінилася порівняно зі звичною картиною попередніх тривалих періодів її еволюційних трансформацій, з характерним для Старого Світу неспішним плином розвитку і вдосконалення ідей та ідеологій, культурних смислів, економічних концепцій і технологій. Темп і насиченість сучасної інформаційної епохи диктує новий порядок денний для континенту, який звично асоціювався із образом законодавця мод в усіх сферах життя людини. Нинішня Європа намагається втілити проект єдиного, динамічного, конкурентного на світових ринках економічного, технологічного, політичного і культурно-освітнього простору.

Цей шлях, вочевидь, разом з ЄС, має пройти і Україна.

На думку вітчизняних і зарубіжних дослідників, у науковій літературі місце і роль українських держав різних періодів історії, кращих представників нашої еліти у цивілізаційному розвитку Європи висвітлені недостатньо, іноді тенденційно, на користь історичного та інтелектуального доробку сусідніх країн [1-4]. Доволі слабка обізнаність і зацікавленість української громадськості до власної історії *саме у згаданому контексті* призводить до викривленого сприйняття українством реальності, у якій сьогодні живе й працює сучасний світ – з його глобалізацією і мультикультуралізмом, об'єднанням зусиль багатьох країн задля вирішення нагальних спільних проблем, значущих для майбутнього освіти, науки і практики.

На жаль, і в освітянському повсякденні у деякій мірі відображується ця загальна тенденція, на що впливали свої як об'єктивні, так і суб'єктивні

фактори. Після здобуття Україною незалежності за зрозумілих причин акценти освітніх програм відчутно змістилися у бік вивчення суто української історії та краєзнавства, що посупово призвело до деякого звуження світоглядних орієнтирів, формування у соціумі «містечкової» самосвідомості, а у викладачів – суттєвого обмеження наукового кола зору, втрати глибини аналізу і узагальнень, а відтак – нездатності адекватно відповідати на зовнішні історико-ідеологічні виклики і загрози .

Отже, немає сумнівів, що існує нагальна потреба в поглибленні теоретичних і методологічних основ формування зацікавленості населення України, передусім молоді, у прагненні до засвоєння європейських підходів до отримання нової інформації, побудові й закріпленню у суспільній свідомості на основі об'єктивного знання власної історичної пам'яті. Це стало б передумовою для розуміння місця української держави та її народу у розвитку європейської цивілізації та її впливу на вітчизняні історичні і політичні процеси як минулого, так і сьогодення[5-10].

Зокрема, на наш погляд, вирішення потребують питання удосконалення методичних підходів до проведення соціологічних досліджень у сфері аналізу історичної і політичної культури молоді; розробки рекомендацій щодо підвищення історичної поінформованості суспільства; написання монографій і наукових статей, де висвітлювалась би проблематика українсько-європейських взаємовпливів, синхронність розвитку нашої держави із загальноєвропейським цивілізаційним вектором. Такі зусилля потенційно можуть здобути підтримку з боку громадян, наукових і освітніх установ, що й зумовлює доцільність та актуальність досліджень, які системно проводить кафедра суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету.

Результати такої праці у рамках обраного за ініціативи зав. кафедри д.іст.наук, доц. І. А. Мельничука науково-дослідного проекту «Трансформація українського суспільства та його еліти в контексті цивілізаційного розвитку Європи» дозволять систематизувати чинники, що впливають на формування потреб населення у історичній інформації, його ставлення до європейського

вибору сучасної України та діяльності видатних представників вітчизняної еліти, у тому числі, й вихідців із стін нашого університету; виявити культурні та світоглядні орієнтири людей різних вікових груп, їх здатність осягати нове знання, яке стосується історичного розвитку нашої держави в межах європейської історії; рівень зацікавленості у такій діяльності.

Ці чинники являють собою взаємопов'язану сукупність політичних, економічних, соціальних, історичних, психологічних, філософських, екологічних та інших детермінант, виникнення яких зумовлено системною кризою і конфліктами, що не припиняються на території нашої держави протягом століть.

У подальшому планується розробити пропозиції для наукової і освітянської спільноти, студентської молоді щодо інструментів формування попиту на толерантність і виваженість оцінок і суджень, критичного і об'єктивного відношення до дійсності та історії рідної держави, глибокого розуміння цивілізаційного вибору України, її історичного шляху в межах загальноєвропейської культури, економіки і політики, що потенційно можуть здобути підтримку громади. Рекомендації будуть розроблені з урахуванням сприйняття українським суспільством історичних проблем, його соціально-психологічних особливостей, світоглядних характеристик. Передбачено також обґрунтувати організаційні моделі та інструменти підвищення історичної поінформованості населення, що сприятиме формуванню у нього патріотизму, активної суспільної позиції, вмінню відстоювати її на основі твердих історичних знань, критичного мислення, аналітичних навичок, відповідального відношення як до історичних процесів, так і до зрушень, що відбуваються у країні.

Джерела та література:

- 1.Залізник Л. Л. Україна серед світових цивілізацій / Л. Залізник. – К., 2001. – 96 с.
- 2.Сергійчук В. І. Що дала Україна світові / В. І. Сергійчук. – К., Вид.:ПП Сергійчук М.І., 2008 р. – 288 с.

- 3.Сергійчук В. І. Неусвідомлення України / В. І. Сергійчук. – К., Вид.:ПП Сергійчук М.І., 2012 р. – 872 с.
- 4.Сергійчук В. І. Надія і розчарування українства. До 90-річчя підписання Варшавського договору між УНР і Річчю Посполитою Польською / В. І. Сергійчук. – К., Вид.:ПП Сергійчук М.І., 2010 р. – 262 с.
- 5.Леонтій Войтович. Князівські династії східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Войтович Леонтій. – Л., 2000. – 649 с.
- 6.Леонтій Войтович. Княжа доба: портрети еліти / Войтович Леонтій. – Біла Церква, 2006. – 782 с.
- 7.Струкевич Олексій Карпович. Провідні політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: дисертація д-ра іст. наук: 07.00.01 / Олексій Карпович Струкевич / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 454 с.
- 8.Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII-XIII вв. / А. В. Майоров. – СПб, 2011. – 798 с.
- 9.Пахльовська О. Є. Українська літературна цивілізація / Автореф. дис. докт. філол. наук. – К., 2000. – 96 с.
10. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / Авт. кол.: В. Замлинський (керівник), І. Войцехівська, Н. Герасименко, О. Гуржій та ін. – К.: Вид-во «Україна», 1993. – 396 с.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ АНГЛІЇ ТА РУСІ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Проблема, винесена у назву статті, обрана нами з огляду на декілька причин:

- У пострадянській історичній науці триває дискусія, ініційована певними колами російських дослідників, щодо унікальності та особливої специфічності державотворчого та елітотворчого шляху як Київської Русі, так і держав, що утворилися на східнослов'янських землях після її політичного розпаду;
- На противагу штучному пониженню ваги метода наукової екстраполяції у історичній науці, що останнім часом набрало силу переважно у популярних псевдоісторичних розвідках, ми вважаємо будь-який досвід успішного творення політичної еліти на наших землях, незалежно від часу і обставин, цінним і корисним в сучасних українських умовах;
- Чверть століття непростого, але плідного з огляду ґрунтовності, комплексності та об'єктивності вирішення поставлених проблем, розвитку української історіографії в умовах незалежної України дозволяють сьогодні певне розширення кута зору вітчизняних досліджень і вихід їх за межі суто національної проблематики.

Ставлячи питання про виявлення спільних рис або можливих особливостей процесів одного порядку, що не завжди синхронні у часі, але неодмінно відбувалися у країнах середньовічної Європи при становленні держав, дослідники основну увагу приділяють їх правовому, соціально-економічному, релігійному, культурному, геополітичному, династичному аспектам.

Останніми десятиліттями, з огляду на популярний нині цивілізаційний підхід до історії, уважно розглядається навіть така специфічна проблема, як ментальність та світоглядні позиції середньовічного європейця [1]. Дивним виглядає на цьому тлі практична відсутність актуальних досліджень становлення і розвитку *політичної* еліти Європи, хоча у літературі в різних формах і не завжди коректно з точки зору наукового стилю, все ж подаються загальні характеристики політичних систем європейських країн на різних етапах розвитку. Розглянемо цю тезу докладніше.

Англія. Держава, що могла б служити ледь не взірцем політичних перетворень IX–XIII ст., знаходилася на периферії уваги європейських хроністів і в розпал цих зрушень, і у сучасній науці. Оскільки основні й вирішальні події історично відбувалися й відбуваються у континентальній Європі, маємо для дослідження порівняно невелику кількість письмових джерел: лаконічну «Англо-саксонську хроніку» невідомого автора, початкові звістки якої узяті з відомої «Історії» Беди [2; 3], основні правові документи епохи на зразок «Хартії Генріха I», «Великої хартії вольностей 1215 р.» та ін., свого часу перекладених і зібраних академіком Д. М. Петрушевським у окремому виданні [4]. Фундаментальна наука представлена працями 60-х рр. XX ст., надзвичайно ґрунтовними, але, на жаль, не позбавленими оціночних суджень в дусі «марксистсько-ленінського» прочитання історії [5; 6; 7]. Праці ж, що виходять у останній період, переважно носять узагальнюючий або близький до популярного характер [1; 8; 9].

Провівши аналіз різноманітних аспектів політичної структури англійської владної еліти, ми доходимо наступних результатів:

Монарх є главою політичної еліти, розпорядником благ і ресурсів, що зумовлено усталеним для Англії звичаєвим правом, яке було підкріплене низкою правових кодексів, прийнятих за ініціативи королів («Правда короля Етельберта» (поч. VII ст.), «Правда Іне» (Закони короля Уессексу VII ст.), «Закони короля Альфреда» (IX ст.), «Закони короля Кнута» (XI ст.)). Спиралася вона також і на беззаперечний у згаданий період авторитет Церкви.

Християнські догмати смирення і покори, святості влади, гармонійно поєднуючись з догматами єдинобожжя і єдиновладдя, діяли цілком у руслі інтересів провідника політичної еліти, який був законодавцем і вищим суддею. Така позиція лідера була не тільки традиційною для середньовічної Європи, а й наслідком загального консерватизму еліти, притаманному їй у всі часи.

Зі свого боку, монархи більшість значущих документів починали зі статті про охорону виключних прав Церкви і надання преференцій для неї (див. ст. 1 «Правди короля Етельберта» [10, с. 323], ст.1 «Хартії Генріха I» [4, с. 40] та ін.). Показовими у цьому відношенні, наприклад, стали перші розпорядження короля Етельреда на коронації (675 р.): «Тоді король сказав: «... Нині я віддаю святому Петру та його монастирю у Медесхемстеді наступні землі разом з усім, що на них знаходиться: Бредон, Хрепінгас, Кеденак, Свінесхед, Хенбург, Лодесгак, Скуффанхальк, Костесфорд, Стратфорд, Веттелесбург, Лусгард, Етельгуніглонд і Барденей»» [2, с. 86].

Разом з тим, включення ієрархів Церкви до владної еліти довгий час не було типовим для Англії явищем: духовенство повноправно увійшло до її складу лише разом з парламентаризмом. Можемо згадати у цьому зв'язку лише період ранньої історії держави, коли двір монарха після встановлення влади норманської династії (1066р.) більше знаходився на континенті. У цей час владу короля на острові уособлювала духовна особа – головний юстиціарій, знавець права. Але це не стало тенденцією і зумовлене було практичними потребами – приблизно так само, як у історії Русі освічене духовенство виконувало для князя «особливі» доручення або писало політичну історію – Літопис. До того ж, світська влада за відсутності короля була представлена канцлером, що виконував функції заступника головного юстиціарія й керував канцелярією і штатом шерифів з числа авторитетних баронів. Отже, основна політична боротьба за обсяг влади і вплив точилася в державі між земельною аристократією і королем. Проміжну позицію займала дворянська рицарська спільнота, в залежності від внутрішньополітичної ситуації виступаючи то на боці короля, то на боці баронів.

Як бачимо, структура політичної еліти доволі типова для тогочасної Європи: король – еліта політико-економічна (баронство) – еліта служила (лицарство). У період VII-XIII ст. вона пережила низку трансформацій услід за еволюцією політичної системи держави та розвитком економічних відносин.

З VII ст. на Британських островах починаються процеси державотворення. Англосакси, потіснивши кельтів углиб та на окраїні території, займають стратегічні позиції на узбережжі з його портами й контактами з материком, приймають християнство і утворюють сім королівств, які з IX ст. об'єднуються в одну державу – Англію. У цей час правляча політична еліта була представлена двором короля, т. зв. «курією», куди окрім монарха входили найбільш впливові феодалі. Як і повсюди в Європі, за правління слабкого короля вища земельна аристократія намагалася розширити свої політичні права, кілька разів протягом X-XIII ст. вдаючись до збройних повстань проти центральної влади.

У таких умовах тільки прихід до влади харизматичного лідера, що об'єднує силою свого авторитету принаймні частину еліти, може призвести до прогресу у державницьких перетвореннях. І дійсно, Англія мала принаймні двох видатних монархів, які, провівши низку політичних реформ, поступово вгамували сепаратистські прагнення баронів. Початок поклала реформа Вільгельма Завойовника від 1066 р., коли він силовим способом проголосив себе верховним власником всієї землі й змусив усіх феодалів присягнути на вірність йому особисто. Ідеологічно він при цьому спирався на давні англійські централізаторські, об'єднавчі традиції і загальний консерватизм політичної еліти при збереженні цих традицій.

У результаті король укріпив центральну владу, фактично взяв у свої руки збройні сили країни (адже васалітет передбачав як економічну, так і військову залежність – у вигляді служби королю), поставив під контроль всі політичні процеси в державі. Англія, в результаті, уникла характерного для більшості країн Європи політичного дроблення, пов'язаного з черговим етапом політичного і економічного розвитку середньовічної моделі держави.

Опір баронів в подальшому звівся до скарг на узурпацію прав сюзерена, утиски з боку центру, неправомірні побори, і, як наслідок, загострення протистояння у вигляді заколотів земельної аристократії XI-XII ст. Напруга між владною і військово-економічною елітою значною мірою була знята реформами Генріха II (1154-1189), який для нагляду за шерифами ввів інститут незалежних королівських суддів з 6 осіб, покликаних розслідувати скарги безпосередньо на місцях. Крім того, король укріпив правлячий апарат економічно, ввівши податки для усього населення. І, на наш погляд, головне: Генріх реорганізував армію, розіславши по графствах намісників і замкнувши на них місцеве феодалне ополчення. Це поглибило керованість і централізацію не тільки збройних сил, а й держави загалом.

Тенденції до розподілу влади між правлячою політичною елітою і представниками місцевої політико-економічної верхівки закладалися в Англії від початку державотворення. На XII ст. встановилася доволі струнка модель політичної системи: шериф, керуючи графством, виконував розпорядження короля, збирав податки, охороняв королівське майно, іменем короля вершив суд і стягував штрафи, здійснював поліцейські функції. Спирався він при цьому на власні військові формування (які мав кожен великий феодал), і на служиле рицарство – суто військову спільноту у складі політичної еліти. Двічі на рік верхівка місцевої земельної аристократії збиралася на загальні збори [8, с. 170], де, вочевидь, мала право виказати претензії до організації роботи шерифа, і у його особі, центральній владі загалом. До того ж, за діяльністю шерифів наглядали королівські судді. При потребі король міг збирати і загальні збори. Здавалося б, приводи до конфліктів правляча еліта нейтралізувала.

Але невдала політика Іоанна Безземельного (1199-1216), передусім, на європейському фронті, призвела до намагань стягти додаткові податки на війну з Францією, що породило масове невдоволення в усіх елітних прошарках. Ситуація погіршилася невдачами у конфлікті з Папським престолом. Барони, рицарство і міська верхівка Лондона, погрожуючи силою, домоглися від

короля підписання Великої хартії вольностей 1215 р., де були в нерівних пропорціях враховані права усіх суспільних станів.

Цей прогресивний крок став лише проміжним на шляху до парламентаризму. Він різко посилив баронський елітний прошарок, що, спираючись на власні збройні формування, почав диктувати умови королю. Знадобилося ще півстоліття напруженого протистояння, дві альтернативні програми парламентаризму («Оксфордські провізії» баронів 1258 р. і «Вестмінстерські провізії» рицарства і вільних селян-землевласників), громадянська війна 1258-1267 рр. між баронами і королем, перш ніж переможець, очільник баронів Симон де Монфор, оголосив скликання першого парламенту Англії (1265 р.). Графства у ньому представляли по два рицарі, міста – по два представники міщан.

У подальшому чергові заворушення з боку обійдених представництвом елітних груп призвели до скликання королем Едуардом I у 1295 р. т. зв. «ідеального парламенту», де, нарешті, всі інтереси було враховано: короля представляла особисто ним запрошена вища політична знать – прелати Церви і найкрупніше баронство, графства – рицарство і представники еліти міст.

Таким чином, правляча еліта Англії на кінець XIII ст. мала таку структуру: король та його оточення – барони – вищі церковні ієрархи – рицарі (дворянство) – очільники міст. Король, співпрацюючи з парламентом, враховував інтереси всіх елітних прошарків; вони, у свою чергу, через парламент могли відстоювати свої групові позиції й долучатися до управління державою.

Русь. Оскільки пропоноване дослідження охоплює період VII-XIII ст., Русь як східноєвропейський політичний простір у ці часи слід розглядати у динаміці еволюційних змін, об'єднавши т.зв. «додержавну», Київську державну, і пост-Київську, удільну фазу її розвитку (етап політичного дроблення).

Раніше у окремій монографії ми дослідили становлення і основні етапи становлення і подальшої трансформації політичної еліти на наших землях часів середньовіччя [12]. На нашу думку, у період складання протодержав (VII-IX

ст.) відбулися перші еволюційні зміни політичної еліти:

«... На етапі формування військово-територіальних протодержав відбувається переродження еліт: відхід у тінь родоплемінної знаті і перехід керівних важелів управління до нової військово-політичної та адміністративної еліти у особах князя та його оточення – «кращих мужів», які згодом перетворилися на дружину та бояр. Війни змушували до підпорядкування маси населення князівській еліті, до того ж воно поступово потрапляло і в економічну залежність від найбагатших людей; це... укріпило матеріальну перевагу князя і «служилого» елітного прошарку.

... Процес феодалізації суспільних відносин у східних слов'ян, що почався з другої половини VI – початку VII ст.ст. і значно прискорився з утворенням «словіній», зробив цікавою ідею спадкової влади для найбагатших і найвпливовіших (княжих) сімей, тим більше, що модель такого типу управління була запропонована пізнім родоплемінним устроєм, коли влада зосереджувалася в руках представників найбільш шанованих та древніх родів, глави яких, власне, і складали раду старшин. ... Для легітимізації спадкової влади князям і знадобилося ще на кілька століть обов'язкова згода віче, і самі народні збори як соціальний інститут, який розподіляв відповідальність за наслідки важливих рішень між народом, боярською радою і князем, хоча більшість самих рішень, вочевидь, ініціювалися князем і його найближчим оточенням.

Процес утворення вищої владної еліти відбувався шляхом «... формування навколо князя «служилої знаті», куди люди підбиралися за ознакою особистої відданості князю та його безумовної підтримки. Тому фактор належності до впливового, численного або древнього роду за таких умов втрачав зміст. Інша річ, що ця нова військово-адміністративна еліта, поступово збагачуючись за рахунок війни, надбання земель, підпорядкування собі селянської маси та близькості до князя, також з часом перетворилася на спадкову» [12, с. 80].

У цей період князівські династії були нестійкими, утворюючись і зникаючи у внутрішньополітичній боротьбі, адже князь в умовах т. зв.

«військової демократії» залишався виборною фігурою.

Політична еліта мала на середину IX ст. наступну конфігурацію: князь – старша дружина (боярство) – очільники віче (еліта міст).

Під час домінування на руських землях Київської держави вона пережила наступні трансформаційні кроки: появу у Києві сталої норманської династії Рюриковичів; поступове об'єднання всіх руських земель під владою цієї династії, концентрацію влади навколо Києва. Єдина централізована держава дала правлячій еліті незрівняні з попередниками можливості у внутрішній керованості і виході на зовнішню арену у якості великого європейського гравця, але й породила низку управлінських проблем.

До середини XII ст. обраний правлячою елітою родовий принцип наслідування виправдовував себе – у якості намісників до удільних князівств направлялися представники правлячої династії, які спиралися на особисто віддані збройні загони з числа кількох сот дружинників. Двір князя, що складався з наближених родичів і вищих бояр, вирішував оперативні завдання управління. Влада у державі, таким чином, зберігалася в межах правлячого роду. Однак економічний і політичний розвиток підвладних земель значно збільшив обсяг завдань для порівняно невеликої елітної групи, змусив її диференціюватися згідно нових умов і викликів. Княжа дружина, що знаходилася цілком на утриманні володаря, ускладнила свою структуру і функції.

Старша дружина – боярство – віддавна займалася, поряд з військовою службою, й іншими завданнями для князя: вела торгівлю, дипломатичні перемовини, керувала масштабними будівничими й оборонними проектами, контролювала митниці, збір податків, віче й т. ін., тобто перетворилася на фахову політико-адміністративну еліту.

З середини XII ст. боярство, направлене намісниками у нові міста й менші уділи, почало отримувати від князя землі у вигляді жалуваних і дарчих за службу. Це породило новий елітний шар земельної аристократії, що утримував власні армії і контролював значні території. Руська політична еліта прийшла до тої ж ситуації, що і англійська дещо раніше: між владною елітою центру і

елітою на місцях виникла конкуренція за вплив, економічний і політичний контроль.

Удільні князі цілковито залежали від настроїв місцевих боярських партій і все менше зважали на Київ. Це, разом з кризою родового принципу наслідування і низкою інших чинників [14, с. 52-57] призвело до політичного дроблення Київської держави і її розпаду на десятки менших державних утворень. Аналогічні процеси проходили майже скрізь у Європі, але у Англії, як ми згадували вище, вдалося їх уникнути.

Незважаючи на такі, здавалось би, деструктивні державницькі процеси, що призвели до тривалої кризи й усобиць між уділами, станом на кінець XIII ст. політична еліта Русі змогла зберегти себе і апробовану часом структуру: на чолі численних уділів стояли все ті ж Рюриковичі, тобто влада і основний капітал – земля збереглися в межах роду. Вони, у свою чергу, спиралися на «ближнє коло» радників, дворян (молодшу дружину, що знаходилася при князі), боярську думу і лідерів віче (очільників міст). При потребі, для вироблення єдиної загальноруської позиції або для вирішення конфлікту в межах правлячої династії, збиралися князівські з'їзди. Київ зберіг номінальний статус загальноруської столиці.

Таким чином, порівнявши шляхи формування політичної еліти Англії та Русі у часи раннього та високого середньовіччя, можемо визначити низку спільних моментів:

- І в Англії, і на землях Русі норманська експансія надала значного поштовху до утворення держави і формування політичної еліти;
- Релігійна еліта стала важливим елементом еліти політичної лише на останньому етапі досліджуваного періоду, її роль у політичних процесах проявилася на повну міць лише у пізньому середньовіччі;
- Великі феодали (барони в Англії, бояри на Русі) поступово перетворилися на могутню економічну і військову силу. Об'єднуючись за інтересами, вони складали серйозну конкуренцію центральній владі у боротьбі за владу і політичний вплив, залишаючись важливою частиною політичної еліти;

- У боротьбі із земельною аристократією очільники правлячої еліти Русі і Англії діяли схожим чином – посилювали та реформували власні армії, впровадили інститут намісників, спиралися на еліту міст, проводили реорганізації фіскальної політики, намагалися залучитися підтримкою бодай однієї з боярських (баронських) партій;

- Специфіка елітотворення Русі полягала у тому, що правлячій верхівці (князю, княжому двору та вищому боярству) протягом усього досліджуваного періоду слід було враховувати наявність віче (тобто формальної думки народу).

Але практика показала, що майже на всій території Русі, крім «боярських республік» на кшалт Новгороду, віче було «приручене» владою і служило скоріш для легітимізації її рішень. Міські народні збори цілком залежали від думки очільників купецтва і ремісничих цехів – і в цьому практично повторювали картину взаємовідносин між англійськими елітними групами по лінії «король – королівський двір – барони – рицарство – очільники міст». На Русі спостерігалася схожа структуризація еліти: «князь – княжий двір разом зі служилим боярством (рицарством, маловпливовим на Русі) – велике боярство – очільники міст і міського віче».

Виявилася і головна відмінність. Суттєвим прогресом у розвитку політичної еліти Англії стала її еволюція до утворення парламенту, де були представлені інтереси всіх елітних груп. На Русі парламентської моделі при сильних авторитарних тенденціях управління утворено не було. Правляча еліта обмежилася введенням у практику дорадчих органів при князях: боярської думи, княжого двору, віче, в окремих випадках князівських «снемів» – з'їздів князів. Ця управлінська схема дозволяла враховувати позиції всіх наявних елітних груп, залишаючи останнє рішення за князем.

Як бачимо, якогось «особливого», відмінного від загальноєвропейського шляху державотворення і розвитку політичної еліти Русі (про що вже не перше століття настійливо твердить частина російських істориків) не простежується, але специфіка такого шляху для кожної країни, дійсно, була різною.

Джерела та література:

1. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада: Пер. с фр. / Ж. Ле Гофф / Общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; Послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Изд. Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
2. The Saxon Chronicle. Tr. A. Savage. London, 1982.; Див. також: Англосаксонська хроніка / Пер. с др.-англ. З. Ю. Метлицкой. – СПб. : Евразія, 2010. – 288 с.
3. Беда Достопочтенний. Церковна історія / Достопочтенний Беда. – М.: Алетейя, 2001. – 120 с.
4. Памятники історії Англії XI-XIII вв. / Пер. и ред. Д. М. Петрушевского. – М., 1936. – 240 с.
5. Барг М. А. Исследования по истории английского феодализма в XI-XIII вв. / М. А. Барг. – М. : АН СССР, 1962. – 382 с.
6. Гутнова Е. Г. Возникновение английского парламента: из истории английского государства и права XIII в. / Е. Г. Гутнова. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 560 с.
7. Галанза П. Н. Феодальное государство и право / П. Н. Галанза. – М., 1963. – 94 с.
8. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.
9. Брайант Артур. Епоха рыцарства в історії Англії / Артур Брайант / Пер. с англ. Т. В. Ковалёва, М. Г. Муравьёва. – СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. – 576 с.
10. Пти-Дютайи Ш. Феодальна монархія во Франції и в Англії X-XIII веков / Ш. Пти-Дютайи / Пер. с фр. – СПб.: Изд. «Евразия», 2001. – 448 с.
11. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – К. : Ін Юре, 1988. – Т. I. – 716 с.
12. Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир : Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.
13. Мельничук І. А. Внутрішньополітичні чинники феодального дроблення Київської держави. Регіональний та місцевий сепаратизм еліт / І. А. Мельничук // Волинські історичні записки. Зб. Наукових праць. – Т.9. – Житомир, 2013 – С. 52-57.

**ХРИСТИЯНСЬКА РЕЛІГІЯ ТА ЄДИНА ПОМІСНА ЦЕРКВА ЯК
ФАКТОР РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВИ ПОЛІТИЧНОЮ ЕЛІТОЮ РУСИ
(ІХ-ХІ ст.)**

Держава, як центральний елемент політичної системи суспільства – це політична еліта та засоби управління в її руках. Таке трактування терміну (одне з багатьох), близьке до нашої позиції і знаходить підтримку як у науковій, так і в навчальній літературі [1; 2, с. 97]. Аналізуючи процеси державотворення на наших землях, ми розуміємо, що родоплемінні стосунки, які характеризувалися колективними керівництвом та відповідальністю, а також колективною власністю, ні нової політичної еліти, відмінної Ради старійшин, рішення якої залежали від віче, ні держави утворити не могли, адже державні функції збігалися з рамками роду.

Потрібні були зовнішні стимули для початку державотворчих процесів, якими у давньоруському суспільстві стали загроза з боку степових кочових племен та територіальна експансія самих слов'ян у VI-VII ст. Згадані, а також господарські та торгівельно-економічні чинники породили потребу у об'єднанні споріднених за кровними та етнічними ознаками родів у родоплемінні, а згодом і військово-територіальні союзи племен (протодержави) під керівництвом нової військово-політичної еліти – князя та дружини.

Виникає найпростіше соціальне розшарування на еліту і масу, яка, в свою чергу, поступово формує соціальні верстви внаслідок розгортання процесу диференціації суспільства і поглиблення розподілу праці. Після остаточної фіксації території союзами племен, керованих князівсько-дружинною елітою, східнослов'янські протодержави набули й інших державних ознак – виокремлюються адміністративно-культурні центри (міста), військо, апарат управління, система договірних відносин між владою та масами. Праукраїнські князівства, згадані у «Повісті минулих літ», оформилися практично синхронно з багатьма іншими державними утвореннями у Європі, тобто у кінці VIII – середині IX ст. [3, с.10-16].

На тлі загальноєвропейських державотворчих процесів князівство полян з центром у Києві вирізнилося їх активним темпом, досягнувши домінації над всією Руссю (у вузькому розумінні) завдяки перевагам у географічному положенні, яке, в свою чергу, дало змогу контролювати та визначати напрями торгівельно-економічних зв'язків практично всіх руських земель-князівств, в т.ч. і поліетнічних східнослов'янських державних одиниць, створених кривичами, словенами та асимільованих ними автохтонів. Не останню роль зіграла порівняна моноетнічність Київського князівства, перевага у організаційних, людських та військових ресурсах.

Політична еліта Києва – князь та «старша» дружина – вже з середини IX ст. виступила як керуюча і координуюча сила всіх подніпровських (праукраїнських) князівств. Комплекс подальших заходів по підкоренню та переформатуванню еліти у підвладних та сателітних князівствах значно посилили цю роль.

Зазначимо, що організуючого та ресурсного поштовху у еволюції політичної еліти додав балтський елемент після зміни у першій половині IX ст. династії Києвичів князем-варягом Аскольдом. Цей володар виявив себе як видатний політичний лідер і державний діяч, нормалізувавши стосунки з уграми, хозарами та варязькими князями, що прийшли до влади у Північно-Західній Русі, чим фактично підготував політичне поле для подальших державотворчих перетворень. Активна зовнішня політика в умовах Середньовіччя являла собою переплетення засобів військового тиску та династичних домовленостей.

Князь Аскольд не встиг поєднати свій рід з європейськими правлячими елітами узами крові, адже діяв в умовах боротьби з внутрішньою опозицією з боку касти жерців та частини київської верхівки. Він загинув у цій боротьбі внаслідок політичного перевороту, здійсненого ладозько-новгородським варязьким кланом Рюриковичів, але своїми чотирма походами на Візантію (найуспішнішим з яких став похід 860 р. під час походу на Константинополь 860 р. [4, с. 42-89; 5]), добився виконання кількох стратегічно важливих

державницьких завдань:

- Був здійснений прорив Русі на європейський політичний простір і, як наслідок, вихід на простір економічний: надзвичайно важливі ринки Візантії та інших держав. Зовнішньополітичні успіхи військового походу 860 р. і наступних років були офіційно закріплені русько-візантійським договором 874 р.;

- Запущено вже незворотній процес хрещення держави, який став одним з визначальних етапів її становлення, важливим кроком до рівноправного входження Русі в сім'ю європейських народів;

- Був обраний східний (православний) варіант християнського вчення, який на той момент якраз був вперше виразно теоретично обґрунтований Константинопольським патріархом Фотієм. Сталося це, багато в чому, ситуативно: Візантія, що тримала прапор православ'я, була обрана об'єктом агресії як найближчий і найбільш могутній сусід, який визначав тоді політику на життєво важливому для Русі європейському напрямку [6, р. 1314-1320].

Зі століття в століття боярство з оточення князя разом з дружиною являли собою порівняно невеликий, мобільний і багатофункціональний елітний загін особисто відданих князю людей, що знаходились на утриманні князя, виконували завдання для нього і жили поряд. Так було в кожному з територіально-політичних слов'янських союзів, так було і у полян, як домінуючому серед цих союзів.

Спробуємо відповісти на питання щодо кількості осіб, що входили до правлячої еліти у княжий період нашої історії. Український дослідник А. Ковалевський приводить свідчення арабського автора Ахмеда Ібн-Фадлана, який служив секретарем посольства Хорезму у Волзькій Булгарії (921-922 рр.): «Одним із звичаїв царя русів є той, що разом з ним у його дуже високому замку постійно знаходиться чотириста мужів з числа богатирів, його сподвижників» [7, с. 146].

Автори «Історії українського війська», які спеціально вивчали означене питання, також згадуючи цей уривок, доходять висновку: «Числа, що

торкаються дружини, все невеликі. В 1086 р. на Україну напали половці. Князь Святослав Ярославович силкувався зібрати для оборони всі можливі сили, але йому поталанило стягнути тільки 3000 дружини, тяжко збройної кінноти... У 1093 р. половці знову напали були на Київщину. Київський князь Святополк Ізяславович мав готового війська лише 700 отроків... Князь Ізяслав Давидович 1146 р. мав 3000 війська, – мабуть, і дружини і воїнів разом. Печатник Курило привів Данилові 3000 піхоти і 300 кінноти. Це найбільші числа дружини або інших добірних військ, про які читаємо в літописах» [8, с. 44].

Отже, маємо зростання княжої дружини у кожному з князівств з кількох сотень до максимум кількох тисяч. Іноді князі змушені були йти в бій з сотнею, а то й кількома десятками «лучших» мужів [8, с. 44-45].

Справа тут не тільки у дорожнечі утримання повноцінної і якісної кінної дружини, як зазначає низка істориків – це справді було дуже недешево, а у комплексі кількох зовні різних факторів, поєднання яких зробило утримання біля князя значної кількості цінного ресурсу – професійно і різнобічно підготовленої еліти, недоцільним і неможливим. Праця та розум кваліфікованих воєвод та управлінців були потрібними в регіонах по всій Русі, боярство з числа старшої дружини Київського князя за його наказом переїздило до столиць підвладних князівств та щойно збудованих та заселених нових міст-фортець. Адміністративні, дипломатичні торговельні та господарські обов'язки змушували еліту готувати і виділяти з свого середовища окремі управлінські групи та диференціювали її склад: воєводи, тисяцькі, тіуни, «ближні бояри», довірені сотники, «отроки», двірські (з XII ст.) – всі вони в лиху годину були воїнами князя, але в інші часи виконували безліч інших завдань.

Як бачимо, доволі тонкий елітний прошарок освіченої і всебічно підготовленої когорти однодумців (що насправді не були такими і мали власні амбіції), який складав по всій Русі кілька десятків тисяч людей, ніколи б не втримав владу над гігантською імперією без вироблення комплексу заходів по підтриманню свого домінуючого становища. Подальша розбудова і зміцнення держави кликали політичну еліту не тільки до проведення військової,

адміністративно-правової та політичної реформ (цілеспрямовано та досить успішно розпочатих Володимиром і завершених Ольгою та Ярославом), а й оперативного рішення щодо набуття вкрай важливих подальших державних ознак – прийняття єдиної віри та формування на її основі державної ідеології. Християнська ідея, пригнічена на руських землях трьома хвилями язичницького терору, знову набула актуальності після укріплення останнім своїх внутрішньополітичних позицій та початку реформ.

Відносна етнічна та мовна монолітність руських земель суттєво порушувалася культовими відмінностями між територіями, що несло загрозу ескалації сепаратизму у приєднаних до Києва князівствах. Беручи до уваги й економічні та демографічні особливості залежних князівств, їх автономні контакти з сусіднім неслов'янським світом, це в перспективі могло привести до втрати новонародженою правлячою династією Рюриковичів реальних важелів управління, та й самої влади.

Тому директивне рішення Володимира повернутися до ідеї Аскольда і жорстким силовим способом впровадити єдину для всієї держави християнську віру, постулати якої якнайкраще відповідали б ідеї централізації влади у особі Світлого князя Київського та його повноважних представників на місцях, виглядає цілком своєчасним та логічним. Після хрещення Русі 988 р. у Києві з'являється, поряд з військово-політичною, нова еліта – релігійна.

Слід зазначити, що з самого початку раннє київське християнство, яке попервах було елітарним за своєю природою, діяло, на нашу думку, за продуманим планом по перетворенню Києва у знаковий центр віри та місце паломництва для усього слов'янського світу. Тіло церкви попервах складало сам князь, його оточення та священники, які прибували з пасторською місією за дорученням Константинополя зі слов'янських країн та Греції.

Історію творять люди, а значні постаті впливають на її хід іноді надзвичайним чином. В цьому контексті підкреслимо роль Володимира, який, за літописом, охрестився в Корсуні (Херсонесі). Не дивно, що саме корсунське священство, а не сам Константинополь, найбільш суттєво впливало на церковні

перетворення за життя князя. Корсунський осередок здавна вирізнявся високою теоретичною підготовкою, багатим досвідом пропаганди вчення Христа у несприятливому язичницькому оточенні і не боявся вступати в дискусії з Константинополем з ідейних та практичних питань.

На відміну від Болгарії, де прийняття християнства Борисом впроваджувалося схожими методами, церковна еліта Русі стала не просто «підпоркою» влади у подоланні внутрішніх протиріч, але й активним політичним гравцем. Вищі церковні ієрархи з самого початку, тобто зайняття кафедри у Києві Анастасом Корсунянином, діяли як елемент політичної еліти і в подальшому суттєво впливали на її еволюцію.

Церковна владна вертикаль з жорсткою дисципліною та єдиним керуючим центром-митрополією фактично повторювала за структурою і завданнями вертикаль політичну, дублювала її іншими методами. Вона ідеально пасувала до ідеї централізації влади в руках Київської династії, а об'єднавча у вірі і покорі цісарю ідея Христового вчення вигідно підходила до імперської моделі, яку просувала політична еліта Києва.

Релігійна еліта надала підтримку еліті владній під час реформування політичної системи на місцях, коли було прийнято рішення заміни залежних удільних князів і київських намісників нащадками правлячої династії. Єпископи за Володимира відправилися разом з юними Рюриковичами та частиною боярсько-дружинних сил у стратегічно найважливіші міста. Такі дії значно посилили легітимність новопризначеної влади. Єпископів по Русі представляв і упорядковував єпархії Анастас Корсунянин, що тримав кафедру у Десятинній церкві [9, с. 64]. Силове супроводження цього процесу здійснював Добриня, який за Володимира, вочевидь, зайняв місце найближчого до князя боярина, яке колись займав Свенельд [10, с. 117].

За Ярослава митрополія у особі її очільника Іларіона у концептуальному творі «Слово про закон і благодать» обґрунтувала співвідношення між світською і релігійною владою, божественне походження і недоторканість володаря, вищий зміст служіння еліти державі і Богу.

Митрополія також активно включилася у процес виховання і освіти національної політичної еліти. Кращі, хоча і нечисленні, праці античних авторів перекладалися православними книжниками та зберігалися у князівських бібліотеках. Тут треба віддати належне спадщині св. Мефодія і Кирила: не без впливу візантійського освіти і вони самі, і продовжувачі їх подвижницькій просвітницької діяльності (на відміну від католицьких ідеологів, які оголосили античний світ «варварським»), розуміли цивілізаційне значення античної філософської та історичної думки.

Починаючи від вибору особливого, «княжого» імені [11] і закінчуючи атмосферою урочистої ритуальності та обрядовості, якою були огорнуті дії [12, с. 5-9], рішення і навіть ділова лексика князів (наприклад, при проведенні княжих «снемів») [13, с. 276], володар завдяки християнському вихованню знаходився наче в коконі елітарності та обраності, що прищеплювало цій верстві психологію вищості та унікальну етику, пов'язану з усвідомленням ваги кожного свого кроку. Опікуни з оточення князя (княжого «двору»), до числа яких входили і представники Церкви, виховували князів надзвичайно побожними людьми. Однак Віра княжої елітної верстви не була сліпою – згадаймо вільне і доречне до своїх дій і думок цитування Святого письма у «Повчанні» В. Мономаха. Християнські цінності та блискуче знання ідейних засад Віри були міцно вбудовані у світогляд князів з дитинства, інша річ, що обставини династичної боротьби, місцеві політичні умови в уділах, власне місце у княжій ієрархії, амбіції та особливості характеру вносили корективи у поточну політику кожного з них.

Нарешті, люди Церкви і люди, залежні від неї – це десята частина населення держави [14], що також важливо з точки зору керованості суспільством. Ця ідейно згуртована маса у рівній мірі управлялася «Номоканоном» та «Руською Правдою» Ярослава (яка, до слова, написана була у співавторстві з митрополитом Іларіоном). Княжі Устави покликані були врегулювати співпрацю політичної та церковної еліти у практичній площині.

Релігійна еліта диференціювалася на категорії, між якими проходила певна

циркуляція: вище духовенство на чолі з митрополитом та радою єпископів стала елементом еліти політичної; державно-церковні ідеологи-ченці створювали філософію влади; освічені та ідейно підготовлені книжники-літописці, що іноді брали на себе право власного трактування історичного і політичного розвитку країни, легітимізували правлячу династію.

Вище духовенство забезпечувало взаємодію Церкви зі світською владою, співпрацю у формуванні та впровадженні базових ідей (в тому числі «Київської»); найбільш патріотично мислячі Київські митрополити та єпископи при удільних князях разом з філософами-книжниками генерували ці ідеї, пропонували шляхи їх впровадження; книжники-автори літописним словом забезпечували ідеологічну підтримку княжої влади, давали історико-політичну оцінку подій та підтримували зв'язок поколінь, вимальовуючи смислові лінії розвитку держави.

Прийняття та впровадження за ініціативи військово-політичної еліти нової віри, християнські догмати і мораль, жорстка пірамідальна структура церкви з орієнтацією на Київську митрополію, що повторювала загальну імперську модель влади, дисципліна і інтелектуальний потенціал служителів культу повинна була надати централізованій владі додаткових переваг у вигляді керованості підвладними територіями та творенню державної ідеології. Крім того, з самого початку перебуваючи під контролем княжої елітної верхівки, Церква діяла в унісон з нею, забезпечуючи політичній еліті не тільки підтримку мас, а й творячи сакральну символіку влади, божественної і недоторканої за своїм змістом.

Відзначимо і проблеми. Політичний розрахунок на Церкву як ідеологічний фундамент централізованої княжої влади не справдився у повній мірі. Маса дійсно одержала яскраву всебічно розроблену світоглядну концепцію, фетиш святості і недоторканості влади і стримуючий бар'єр у вигляді набору суворих християнських догм. Авторитет Великого князя Київського у масах та в елітному середовищі зріс і надалі залишався високим.

Але самі князі, попри безсумнівно щире особисте віру у Господа,

розглядали Церкву скоріше лише як один з інструментів у політичній грі. Це і стало однією з головних причин легкого приєднання регіональних лідерів до сепаратних дій.

Власне, як додатковий могутній важіль управління і вводив Володимир Христову віру і інститут Церкви загалом, з самого початку підпорядковуючи церковну владу світській. Хоча і католицькій Європі, попри жорсткий варіант віри та об'єднавчі, по суті, претензії Папи на владу над світом, не вдалося уникнути розпаду структурно подібних до Русі великих, але слабо інтегрованих монархій та періоду політичного дроблення внаслідок дії об'єктивних економічних та політичних чинників розвитку середньовічного суспільства.

Таким чином, роль християнства та вплив церковної еліти на державотворчі процеси у Київській Русі применшувати не варто. Як і перебільшувати. Творення та подальший розвиток держави залежав від дії комплексу чинників, серед яких релігійний виконав свою вагому історичну роль.

Джерела та література:

1. Петраускас Р. Правящий род и знать: к вопросу о предпосылках образования Литовского государства. / Р. Петраускас // Петербургские славянские и балканские исследования. – № 1 (11). – Январь-июнь 2012. – С. 111.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін [За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна]. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
3. Мельничук І. А. Трансформація еліт періоду раннього феодалізму у східних слов'ян / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – Вип. 55 – К., 2011. – С.10-16.
4. Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси / М. Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
5. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М.: «Наука», 1964. – 238 с.
6. Мельничук И. А. Первый внешнеполитический успех киевских властных элит в Европе: византийский поход 860 г. и Аскольдово крещение. / И. А. Мельничук // European Researcher. Vol.(49). – № 5-2. – Sochi: Academic Publishing House Researcher, 2013. – P. 1314-1320.

7. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921- 922 гг. / А. П. Ковалевский. – Харьков, 1956. – 348 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
9. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Багрянородный Константин. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
10. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) – М., 1962. – Т. I. – стб. 52.
11. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X-XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М., 2006. – 908 с.
12. Андрощук Ф. До історії обряду інтронізації давньоруських князів («сидіння на курганах») / Ф. Андрощук // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 5-9.
13. Щавелев А. С. Съезд князей как политический институт Древней Руси / А. С. Щавелев // Древнейшие государства Восточной Европы. Политические институты Древней Руси. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – С. 152-276.
14. Любавський М. Лекції по древній русській історії до кінця XVI століття. / М. К. Любавський. – Новосибірськ: Изд-во «Лань». – 2000. – 480 с.

**ПРАВА ВЛАСНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ
ЗА ЧАСІВ ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ
(СЕРЕДИНА XIV - ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст.)**

На особливу увагу заслуговує вивчення становища галицької шляхти та регулювання права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349-1569 рр.), а згодом у складі конфедеративної польсько-литовської держави [1].

Розглядаючи еволюційну трансформацію місцевої владної еліти впродовж цих довгих століть, слід зазначити, що найбільше її торкнулися зміни у самосвідомості та регулюванні права власності. Це значним чином вплинуло на її подальший розвиток, функції і політичний вплив.

З 1349 р. і до моменту поширення польського права у Галичині (1434 р.) тут функціонував інститут права власності, який сформувався у Галицько-Волинській державі. Феодальна земельна власність у Галичині 1349-1434 рр. розвивалася на основі колишніх грамот галицько-волинських князів і королів, а також нових привілеїв, наданих після інкорпорації держави польськими королями. Також феодальна власність визначалася внаслідок примусового вилучення (захоплення) боярами земель у громади [2, с.114].

У Галичині в період з 1349-1434 рр. основними підставами набуття права феодальної земельної власності були купівля, дарування, спадкування, міна, освоєння вільних земель, надання королем земель за службу, захоплення земель громад [3, с. 241-242].

У 1434 р. внаслідок впровадження польського права у Галичині, інститут права власності зазнав суттєвих змін відповідно до законодавства Польського королівства. У Польщі поняття права власності (польське – *własność*) існувало ще в ранньому періоді Середньовіччя, хоча сам юридичний термін було сформульовано у XVI ст. До того йшлося не про «власність» (від «володіти»), а про «дідизну» (руську «дідівщину») – успадкування майна «від дідів» [4, с. 134].

У давньому польському праві власність поділяли на публічну та

індивідуальну. До публічної власності належали поля, пущі, ліси, а також звірі та дерева в них. Хаотичність у розподілі індивідуальних володінь, внутрішні конфлікти, характерні для польських феодалів бійки та сварки, ворожнеча між власниками, викликали необхідність врегулювання державою цього питання. Так виникло фундаментальне правило: нерухомість у власність отримували ті особи, які перебували на службі короля [5, s. 29-30].

18 липня 1444 р. польський король Владислав III, бажаючи проявити свою особливу опіку над містом Львовом, що «знаходиться поблизу ворогів і язичників», зобов'язав місцеву еліту – всіх духовних і світських осіб шляхетського походження, продавати свої будинки й нерухоме майно, одержані в спадщину у Львові, особам, підлеглим міському праву з тією метою, щоб ці маєтки не вийшли з-під його підпорядкування [6]. Цей документ підтвердив король Сигізмунд II у Любліні 1554 р.[7]. Приєднання Галичини до Польського королівства сприяло жалуванню українських земель польським шляхтичам, при цьому галицька еліта знаходилась у менш привілейованому становищі.

Звичайно, її не задовольняв такий вибірковий підхід, та ще й на своїх вотчинних землях, отже вона змушена була боротися за зрівняння в правах з польською шляхтою. Результатом цієї боротьби стали кілька нормативних актів, прийнятих Польською Короною. Сфера утилітарної власності та норм, що визначали її становище, встановилася на основі Вартського статуту 1423 р., за яким селянина, що втік, пан повинен був чотири рази покликати повернутися і лише після того посадити на цю землю іншого селянина. Статути Казимира Великого встановили: селяни не відповідають за борги свого пана [4, с. 137]. Привілеями 1425, 1430, 1433 рр. на теренах Галичини були поширені інститути польського права в інтересах української шляхти.

Польські королі на протязі всієї спільної україно-польської історії у веденні своєї політики акцентували увагу на закріпленні та захисті власності польської шляхти, при цьому нерідко обмежуючи, а інколи й позбавляючи права власності українських землевласників, нащадки яких набули цього статусу переважно у Галицько-Волинській державі. Але, незважаючи на це, верхівка військово-

української феодальної та економічної еліти, що завжди була міцною у Західній Русі продовжувала відігравати важливу роль в політичному та адміністративному житті Польщі та Литви [8, с. 12].

Упродовж всього XV ст. відбувалося поступове зближення давньої родової знаті, сформованої за Княжої доби, з новим рицарським станом. Останній поступово закріплює за собою цілу низку майнових прав, які фактично ставлять його в один ряд з давньою боярською елітою. В результаті формується єдиний привілейований стан – шляхта, аналогічний західноєвропейському дворянству [9, с. 121].

Дії польської влади, спрямовані на відчуження шляхетської власності у Галичині, стали можливими на підставі принципових змін у політиці королівських надань за перших Ягеллонів. Упродовж XV ст. зростаюча потреба польських королів у грошах на розкіш і ведення численних війн, призвела до поширення практики застав державних володінь. Система застав, яка повсюдно поширювалася у той час, давала королівській владі змогу накопичувати кошти, потрібні для покриття видатків королівського двору [10, с. 42-61]. Крім того, вкладання коштів у королівські позики й отримання натомість королівських земель сприяли зростанню мобільності та збільшенню політичної ваги верхівки феодальної еліти – магнатів; викликало суттєві зміни у розподілі власності та влади у Польському королівстві [11, с. 20-31].

Особливо відзначилося масштабами заставлень королівських володінь правління Владислава III. Застави стали основним джерелом капіталів, які польський король вимагав для ведення постійних війн з Угорщиною та іншими країнами і на винагороди службовій шляхті. Досить сказати, що застави становили приблизно 60 % виданих Владиславом III привілеїв – цифра особливо значна порівняно з кількістю заставних документів, що зберіглися після правління його попередника Владислава II Ягайла (лише 25 % від загальної кількості королівських привілеїв) [12, с. 45].

Посилення права недоторканості власності у часи Високого Середньовіччя зафіксував Вартський статут 1423 р., що містив навіть такі тонкощі, як заборону

привласнення тварини (оленя, лося, вепра тощо), які вполювала інша особа, але не встигла знайти чи забрати її. Якщо ж таке траплялось, то той, хто привласнив незаконно собі цю тварину, повинен заплатити її законному власнику три гривні [13, s. 75].

Ще одним способом набуття права власності вважали воєнну здобич (трофеї), куди включалося майно і цінності, захоплені у ворога. Також існував шлях набуття права власності похідним, вторинним чином, який полягав у переході права власності від однієї особи до іншої через отримання спадщини; через надання землі як безпосередньо, так і на ленному праві; набуття майна внаслідок укладення цивільно-правової угоди тощо. Передача власності здійснювалася за певними, визначеними правилами в присутності представника державної влади. Підтверджуючи відчуження, воєвода видавав відповідний документ, скріплений печаткою [8, с. 12].

Від інших способів набуття власності потрібно відрізнити набувальну давність. Вона уперше з'явилася в законодавстві Польського королівства у «Повному зводі статутів Казимира Великого» 1423 р. Строком добросовісного володіння, по завершенні якого за володільцем майна визнавали право власника, було три роки і три місяці [13, s. 22].

За правом давності, набуття володіння, як й інші важливі права, пов'язані з ним, здобували титул права власності. Перебіг терміну давності розпочинався з моменту фактичного вступу у володіння маєтком, однак у двох випадках він міг призупинятись – на час війни, участь у яких брав власник, і на період перебування власника у полоні, якщо він туди потрапляв під час військових дій [14, с. 757].

В XIV-XV ст. розвинулася купівля ренти. Траплялися угоди про виплати пожиттєві і навіть довічні, які переходило на спадкоємців. Власник нерухомості мав право звільнитися від сплати ренти через викуп, що полягав у поверненні капіталу. Власник капіталу не міг у цьому відмовити.

Отже, власність у Польському королівстві, до якого входила і Галичина, і передусім власність на землю, становили економічну основу політичної

могутності держави, а тому повною мірою охоронялася державою від будь-яких незаконних посягань.

Джерела та література

1. Захарченко П. П. Історія держави та права України: Навч. посіб. для дист. навч. П. Захарченко. – К.: Університет «Україна», 2005. – 208 с.
2. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М., 1961. – Т. 1.
3. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199–1349): Монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів, 2006. – С. 241-242.
4. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. – М., 1980. – С. 134.
5. Lelewel J. Początkowe prawodawstwo polskie cywilne i kryminalne do czasów jagellonskich. – Warszawa, 1828. – s. 29-30.
6. Центральний державний архів України у м. Львові. – Ф. 131. – Спр. 135. – Інв. ваг. 184 (152).
7. Центральний державний архів України у м. Львові. – Ф. 131. – Спр. 487. – Інв. ваг. 548 (478).
8. Петрик А. М. Боярство Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. М. Петрик; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. – Львів, 2007. – С. 12.
9. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К., 1993. – С. 121.
10. Zamora H. State and Nobility in Early Morden Germany. The Knightly Feud in Franconia 1440-1567. – Cambridge, 1997. – S. 42-61.
11. Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny krylewskie w Polsce 1504-1548. – Wrocław, 1967. – S. 20-31.
12. Sucheni-Kurasiowa A. Dokumenty krylewskie i ich funkcja w panstwie Andegawenyw i pierwszych Jagiellonyw. – Warszawa, 1977. – S. 45.
13. Wojcicki K.W. Statuta polskie kryla Kazimierza w Wislicy zložone. – Warszawa, 1847. – S. 75.
14. Полный свод статутів Казимира Великого // Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. – М.: Юрид. лит., 1961. – С. 757.

ВПЛИВ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 р. НА ІНКОРПОРАЦІЮ ПОЛІТИЧНОЮ СИСТЕМОЮ ПОЛЬЩІ УКРАЇНСЬКОЇ КНЯЗІВСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ ЕЛІТИ (ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ)

Інкорпорувавши українські землі до складу своєї держави, польська еліта зробила все можливе, щоб запобігти розвиткові національної самосвідомості в українських магнатів і шляхти, а відтак – зародженню в їхніх колах державної ідеї. 1569 р. у м. Любліні польський король Сигізмунд Август скликав загальнодержавний сейм, на якому після жвавої дискусії було укладено Люблінську унію. Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися у єдину державу – Річ Посполиту. Вона мала спільно вибраного короля, єдиний сейм, гроші, податки, єдину зовнішню політику. Литва, щоправда, зберігала ще певну автономію: місцеве самоврядування, військо, скарбницю, судову систему та право. Проте це тривало недовго [1, с. 50].

По складенню у травні присяги на вірність Короні делегація волинської шляхти брала активну участь у підготовці інкорпораційного привілею (27 травня), завдяки чому отримала для себе вигідні умови: волинянам гарантувалося збереження всіх прав, мови, релігії, а також, що було важливо для місцевих еліт – спеціально вказувалося, що на Волині не проводитиметься езекуційна реформа, а князі збережуть свої титули [2, s. 300-308]. На таких самих умовах волинська шляхта сприяла інкорпорації Київщини (6 червня).

В Люблінській унії були зацікавлені середні й дрібні феодалі, які боялися загострення групових і кланових, по суті, протиріч зі своїми головними опонентами – представниками верхівки політичної, економічної і релігійної еліт: «Приєднання Волині, Київщини і Брацлавщини до Польщі різко посилило на ці українські землі експансію польських світських і духовних феодалів, до яких приєдналися й українські магнати з Волині. Захоплення селянських і козацьких земель супроводжувалося посиленням соціального гніту й наступом на національні права українського населення і його релігії. Все це загострювало класові й національні суперечності» [3].

Чималий вплив на поступливість волинської шляхти справило ставлення українських князів, які погодилися на приєднання до Корони за умов збереження свого статусу і престижу. Це надавало їм у перспективі можливість розширення політичних впливів у Короні [4, с. 94-96]. Польський король вдовольнив мінімальні вимоги, висунуті українською шляхтою в Любліні стосовно збереження привілеїв, руської мови в офіційному діловодстві тощо. Наприклад, на Волині землі було прирівняно в правах до коронних. Було зроблено редакцію останнього правового статуту (Литовського статуту), статті якого стали єдиними для всіх територій. Державні та судові установи на певний час було переведено на місцеву мову. Права православної шляхти було прирівняно до католицької знаті.

Однак, незважаючи на ці часткові нетривалі поступки, приєднання до Польщі українських провінцій Литви відбувалося за зверхності Польщі в новому державному об'єднанні – Речі Посполитій і відкривало широкий простір для колонізації багатих українських земель.

Я. Пеленський вважає, що станові інтереси українських еліт в цей час виявилися важливішими за релігійні й національні чинники [5, с. 243-260]. До кінця сейму волинські послы засідали разом із польськими. Ведучи переговори щодо унійних питань, вони навіть пропонували коронній шляхті вигідні засоби впливу у дискусії з литовцями. Внаслідок дискусійних переговорів поляків та литовців, вони дійшли згоди і король, урешті, видав акт про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського.

Після унії 1569 р. у Волинській землі уся повнота влади належала луцькому старості, на Поділлі – брацлавському і вінницькому старості, а у Київському воєводстві – київському воєводі. Воєводи і старости були не лише урядовцями, які від імені Великого князя здійснювали державне управління, а й управителями державних доменів з їх господарством; вони обороняли свою територію, наглядали за фортецями та забезпеченням їх зброєю і припасами, забезпечували порядок тощо.

З появою місцевих шляхетських сеймиків воєводи і старости почали

розв'язувати найважливіші питання на їх засіданнях спільно із шляхтою. Великі міста, у тому числі Київ, мали своїх старост, у менші – призначались державні адміністратори. Центральний повіт, де знаходився адміністративний центр воєводства, іноді називався каштелянія і очолювався каштеляном, який був помічником воєводи. До міської адміністрації належали помічники старост – тіуни і дітські, а також повітові маршалки, стольники, возні (виконували судові рішення), хорунжі, городничі, мостівничі та ін. Литовська шляхта урівнювалася у правах із коронною. Польським магнатам і шляхті дозволялося набувати землеволодіння у Великому князівстві Литовському, а литовським – у Короні. За князями інкорпорованих земель зберігалися їхні родові титули [6, s. 143-159].

Українська шляхта отримала очікувані гарантії. В унійних привілеях Волинського, Брацлавського, Київського воєводств декларувалося, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних», підтверджувалося збереження стародавніх кордонів з усталеною мережею самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів. Підтверджувалася чинність Литовського статуту, гарантувалося збереження «руської мови» у місцевому діловодстві, побуті. Усі місцеві уряди, почесні титули, пільги мали надаватися тільки мешканцям відповідного українського воєводства без огляду на віросповідання. Отже, акт 1569 р. гарантував мешканцям приєднаних земель культурно-адміністративну автономію в межах Речі Посполитої [7, с. 201.]

Але, як зазначає український історик В. Король, «... Після укладення унії різко посилюється феодальний, національно-культурний, релігійний гніт українського народу. Землі почали роздавати шляхті» [8, с. 75]. Саме тому «Українська шляхта всупереч українським магнатам не тільки не противилася, а й сприяла переходу Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя під владу Польщі. Основну роль у цьому процесі відіграли егоїстичні вузько станові інтереси...» [9, с. 105].

В результаті унії «Литва втратила свою велич і могутність»; по-друге,

«історична доля українських земель тепер уже не залежала від настроїв литовської знаті»; по-третє, «вимоги української шляхти до польського сейму носили дрібний характер» і «українська еліта свій політичний потенціал вичерпала»; по-четверте, «напередодні унії українські князі не мали можливості для маневрування» [10, с. 138-141].

Зростає переселенський потік на Волинь і Київщину галицької шляхти, яка відчувала привабливість служби на княжих дворах. Прибула з коронних земель польська і галицька шляхта з часом інтегрувалася у місцеві спільноти і відіграла важливу роль у суспільно-політичному та культурному житті Волині й Наддніпрянщини [11, с. 225-242.]

Н. Яковенко визначає зовнішні, та внутрішні чинники, які вплинули на підписання унії. До перших вона відносить загрозу для Великого князівства Литовського не лише з боку Московії, а й Кримського ханства. До внутрішніх чинників належало, за її словами, «внутрішнє полонофільство», притаманне частині української шляхти, яка після 1569 р. набула нових привілеїв і вольностей. Ми згодні з цим положенням – на наш погляд, велика частина українських еліт після тривалого чужоземного домінування вже цілковито ототожнювала свої цілі і завдання з експансіоністською програмою Корони Польської. Це, за думкою Н. Яковенко, сприяло розвитку торгівлі, інтенсивній колонізації та, як наслідок, господарському освоєнню незаселених українських земель.

Визначаючи наслідки Люблінської унії цілковито позитивними, Н. Яковенко перераховує їх: спалах князівської потуги, поширення езекуційного руху, створення можливостей для «зустрічі Русі з Руссю» (внаслідок об'єднання Холмщини, Галичини, Поділля, Волині, Наддніпрянщини в кордонах однієї держави), «бурхливе культурне переоснащення України-Руси» (відкриття Острозької академії, прискорений розвиток шкільництва, книгодрукування, поширення латинської культури, реформи у церковній сфері та ін.) [7, с. 195-208.].

Ми вважаємо, що має право на існування й дещо інша оцінка, надана

українським істориком І. Мельничуком: «... з точки зору колонізаторів, що завжди піклуються подальшим розвитком захоплених територій задля зростання економічної, передусім, віддачі, наслідки унії дійсно принесли вигідні дивіденди. Литва, і особливо Польща, вели практично безперервні війни і жваву торгівлю в Європі. Це вимагало все нових ресурсів і посилювало експлуататорський гніт на захоплених територіях. Український хліб, наприклад, під час Тридцятилітньої війни, що спричинила загальноєвропейський голод, дозволив неймовірно збагатитися польській магнатській верхівці, але водночас суттєво збільшився економічний тягар на українських селян, адже відробки зросли з двох до чотирьох – п'яти днів на тиждень, що фактично завершило їх закріпачення.

Та й нові землі відкривали і освоювали козаки – ціла нова верства людей, що були втікачами в тому числі і від «позитивних наслідків унії» у вигляді закріпачення і насильницької полонізації разом з покатоличенням. Відкриття Острозької академії та шкіл по Україні – заслуга патріотично налаштованих національних українських еліт, передусім князів та освіченого духовенства і т. д. Єдине, з чим можна погодитись з Н. Яковенко – етнічна територія українців справді майже цілком об'єдналась в межах однієї держави. Та й тут виникають великі сумніви – чи справді литовській частині українства стало жити краще під повним домінуванням польської Корони» [12, с. 231-232].

Частина дослідників, також приховуючи негатив, дещо зміщують акценти і наголошують на тому, що це був союз двох «політичних народів» – шляхти Польського королівства і Великого князівства Литовського, який сприяв домінуванню шляхти у публічному житті, і домінуванню польської мови у культурі Речі Посполитої. У суспільних реаліях XVI-XVIII ст. усі вони мешкали не в окремих культурних анклавів, а співіснували, взаємодіяли і взаємозбагачувались [13, с. 26].

Такі взаємозв'язки пізніше, за їх оцінками, вплинули на розвиток польсько-російських культурних відносин — адже до початку XVIII ст. Річ Посполита була головним посередником, за допомогою якого Росія переймала елементи

західноєвропейської культури [14, s. 31-32].

Таким чином, можемо прийти до висновку, що на нинішній момент чіткої спільної позиції щодо оцінки наслідків Люблінської унії для України та її еліти польською та вітчизняною історичною наукою не вироблено. Проблема залишається актуальною та дискусійною, і, можливо, спільні підходи могли б бути предметом обговорення низки наукових конференцій, результатом яких стало б видання окремої українсько-польської монографії.

Джерела та література

1. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Атіка, 2006. – 696 с.
2. Akta unii Polski z Litwą 1385-1791 / Wyd. S.Kutrzeba i W.Semkowicz. – Krakow, 1932.
3. Історія Української РСР. – К., 1979. – Т.І. – Кн.2. – 672 с.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Л., 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
5. Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzysci – proba nowego spojrzenia. // Przegląd Historyczny. – 1974. – T.LXV. – Z.2. – S.243-260.
6. Bhszczyk G. Litwa na przełomie sredniowiecza i nowozytnosci 1492-1569. – Poznan, 2002.
7. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко // Вид.2, доп. – К., 2005. – 584 с.
8. Король В. Ю. Історія України. Навчальний посібник / В. Ю. Король. – К., 2005. – 496 с.
9. Бойко О. Д. Історія України. Навчальний посібник / О. Д. Бойко. – К., 2006. – 607 с.
10. Гончарук П. С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття / П. С. Гончарук. – К., 2005. – 528 с.
11. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІУ до середини ХVІІ ст. / Н. Яковенко // Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут критики. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К. : Критика, 2008. – 470 с.: іл.
12. Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (ІХ – середина ХVІІ ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.
13. Augustyniak U. Historia Polski. 1572 – 1795. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 1003 s.
14. Bardach J. Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego Obojga Narodow (1385-1791) // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej. – Lublin, 1999. – S. 31-32.

**УКРАЇНЬСКА ІДЕЯ В ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ
(СЕРЕДИНА XVI – SEREДИНА XVII ст.)**

Помітною тенденцією на українському культурному часів полі пізнього середньовіччя – початку Нової доби стала поява діячів ренесансного спрямування, що були безпосередньо пов'язані з Україною й намагалися витворити тут особливий, «проукраїнський», тип культури, який, однак, знаходився би в межах католицько-латинського культурного поля. До найбільш яскравих представників цього напрямку української політичної думки слід віднести Станіслава Оріховського, Себастьяна Кленовича, Шимона Шимоновича, Йосифа (Юзефа) Верещинського, Іоана Домбровського, Симона Пекаліда.

Більшість з них належала до спольщених українських шляхетських родів середніх статків, які мали змогу дати обдарованим нащадкам належне виховання, і, за наявності таланту до навчання, належних домашніх вчителів. Отримавши згодом освіту за кордоном і зазнавши впливу популярних у тогочасній Європі політичних концепцій Відродження, ці діячі намагалися адаптувати ренесансні ідеї до українських реалій. Вони прагнули створити в Україні свої ренесансні осередки.

Такими були Замоїська академія, створена князем Яном Замоїським за ініціативи українського вченого-енциклопедиста Симона Симоніда, двори єпископів Григорія Саноцького на Львівщині та Юзефа (Йосипа) Верещинського на Київщині. До їх числа можна умовно зарахувати також Острозьку академію (зауваживши слов'яно-греко-латинське спрямування останньої). Представники даної тенденції справили суттєвий вплив на українську культуру й суспільне життя, витворивши один з впливових концептів відродження України «зверху», тобто шляхом виховання власної патріотичної еліти, а також залучення уваги до українських проблем передової частини польських можновладців.

Про деяких із них, наприклад, про С. Оріховського, позитивно відзивалися православні українські культурні діячі й навіть посилалися на його твори. У своїй творчості С. Оріховський дискутував з представниками католицького кліру і самим римським папою [1, с. 23].

Практично у кожній праці мислитель вказував на своє руське походження, на те, що його предки по лінії матері були русинами-українцями, що живе він на Русі, в руському місті Перемишлі, що Русь, а не якась інша земля є для нього вітчизною [4, с. 405-406]. При цьому Русь для С. Оріховського є не лише територіальним, але й етнокультурним поняттям: «Родом я із скіфського племені, рутенського народу. В обох випадках також сармат, тому що Руссія, моя батьківщина, лежить у європейській частині Сарматії. Праворуч від неї – Дакія, ліворуч – Польща...» [5, с. 228].

Показовою є його праця «Хрещення в русинів» (1544). У посвяті цього твору С. Оріховський говорить про необхідність установити згоду між різними віровизнаннями й пропонує почати цю справу зі знищення релігійних пересудів щодо православних. Важливе місце в творчості С. Оріховського займало питання захисту українських земель від татарських та турецьких нападників – певно, найголовнішою і найболючішою для тогочасної України темою, до якої зверталася більшість авторів XVI ст. [6].

Він писав: «...люд у Русі нещасний гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити» [7, с. 24].

С. Оріховський написав дві промови «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), де йшлося про небезпеку з боку турків для Польської держави, в т. ч. й українських земель. Тема захисту українських земель від турецьких і татарських нападників звучала і в «Напученні польському королеві Сігізмунду Августу» (1543): «Передусім прямуй у Русь, мешканці якої зазнають нападів

численних ворогів. Прийди у цю провінцію, Августе, оглянь її укріплення, захисти слабкі місця фортець, набудуй міцних побільше. Покажи себе королем, який може прогнати від нас скіфів, волохів і турків» [7, с. 52]. В іншому місці автор закликає польського короля: «Отже, будь мужем сильним, твердим, сарматом непереможним і, полишивши машкари або галлам, або зманіженим італійцям, їдь до гімназії справжньої доблесті – у Русь. Там ти матимеш усе потрібне, бо житимеш серед труднощів і страху – двох найкращих учителів юності...» [7, с. 31].

Загалом С. Оріховському належить ціла низка передових для свого часу творів переважно політико-публіцистичного характеру, де він піднімає актуальні на той час питання державного устрою.

Слід відзначити також і майже невідоме широкому загалу ім'я Симона Пекаліда (бл. 1567 – після 1601) – найяскравішого представника українських ренесансних тенденцій. Відомо, що він народився у сім'ї міського радника міста Олькуш (Польща). Навчався у Краківському університеті. Можливо, під час навчання мав контакти з князями Острозькими. Після себе залишив кілька латиномовних поетичних творів, найбільш відомою з яких є поема «Про Острозьку війну» («De bello Ostrogiano»), що вийшла друком у Кракові 1600 року. Поема адресувалася Василю-Костянтину та Янушу Острозьким і описувала конфлікт 1593 р. між ними і козацьким військом Криштофа Косинського [8, с. 195-242; с. 291-338]. Ведучи мову нібито про воєнні справи, автор у підсумку торкається широкого кола гострих проблем українського життя, серед яких особливо виокремлює питання освіти [1, с. 20].

«Культурна революція», якій дала початок інтелектуальна еліта, безумовно, вплинула на розвиток політичної культури та формування національної свідомості всього українського народу. Розглядаючи світоглядні новації у працях провідних українських інтелектуалів, зокрема, у «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) та «Протестації» Йова Борецького (1621 р.), Н. Яковенко зазначає, що їх підсумком стала концепція договірних взаємин руського народу з володарями держав, до складу яких увійшли колишні києво-

руські князівства.

Ця концепція, на нашу думку, цілком вкладалася в домінуючу та всебічно розроблену на той час у Європі «теорію природного права та суспільного договору», про яку ми згадували у попередніх главах. Договірна теорія поєднання Русі з Кораною Польською і Великим князівством Литовським автоматично передбачала існування третього рівноправного члена «Речі Посполитої Двох Народів»[9, с. 359-372]. Ця концепція стала, в свою чергу, провідною ідеєю серед частини козацьких гетьманської та старшинської еліт під час і після Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Ідеологи уніатського духовенства мали своє бачення національного порятунку України-Русі (І. Потій, М. Смотрицький пізнього періоду та ін.). Плеяда православних діячів української культури – Г. Смотрицький, брати Зизанії, І. Вишенський, В. Суразький, Д. Наливайко, І. Борецький, З. Копистенський, І. Копинський, П. Могила та інтелектуали з його оточення, а також М. Смотрицький, К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький у православний період їхньої творчості та ін. мали єдиний спільний імператив – передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам'яті, творення національної міфології тощо).

Певні українські тенденції простежуються в діяльності Замойської академії та культурних осередків при дворах католицького єпископа Й. Верещинського та магната Я. Щ. Гербута. Звичайно, назвати ці осередки суто українськими інституціями важко, як і культурний осередок при дворі російського емігранта князя А. Курбського на Волині. Але вони опосередковано, а іноді і безпосередньо впливали на розвиток української національної ідеології та свідомості. З їхньою роботою була пов'язана діяльність українських національно орієнтованих інтелектуалів.

Замойська академія була осередком ренесансного гуманізму, представники якого намагалися пристосуватися до українських умов. Вона, подібно до

академії в Острозі, виникла як школа приватна. Її заснував та фінансував Ян Замоїський, магнат і високопоставлений урядовець Речі Посполитої. Виникнення Замоїської академії відносять до 1594 р.

Серед професорів школи були вихідці з українських земель, а значну частину випускників становили українці. Організатором академії був виходець зі Львова Симон Симонід (1558-1629) – людина енциклопедичних знань [10, s. 108]. Він відомий і як поет. У польськомовній книзі «Селянки» С. Симонід оспівав життя й звичаї українського народу. Він мав в Україні послідовників. Зокрема, такими були львів'яни, брати Симон та Бартоломій Зиморовичі, що теж писали так звані «руські селянки», тобто побутові замальовки з життя українського люду [11, с. 120-127, 158-163.].

Із Замоїською академією пов'язана діяльність латиномовного поета Себастьяна Кленовича (1550-1602/1608). Він знаходився в добрих стосунках із Я. Замоїським, заохочував його до організації академії, добирав туди професорів і сам викладав у цьому навчальному закладі античну літературу [12]. До найбільш відомих творів С. Кленовича належить латиномовна поема «Роксоланія» (1584) [11, с. 114-168].

Незважаючи на мову викладу, це – палкий маніфест любові до української землі. Власне, Роксоланія – то Русь-Україна. Автор пишається своєю землею, її минулим і сучасним, оспівує її природу і звичаї. Тут, як і в інших творах ренесансних авторів, зустрічаємо традиційний літературний прийом, що підкреслює патріотичні почуття автора, його віру у майбутнє України – замилювання рідною природою. Вдаючись до античної образності, С. Кленович вів мову про те, що на українських землях може виникнути Парнас і тут осядуть музи [11, с. 115].

С. Кленович негативно ставився до покатоличення Русі, вважав, що русини не відступляться від віри батьків: «Скрізь на Русі зберігають закони і звичаї предків, Русі і далі ідуть шляхом дідів і батьків [11, с. 159].

Хоча Замоїська академія була католицьким навчальним закладом, з її стін вийшло чимало діячів, які залишили слід в українській історії та культурі.

Зокрема, до таких належать Касіян Сакович, ректор Києво-братської школи, письменник, поет, філософ; Ісайя Трохимович-Козловський, один з перших ректорів Києво-Могилянської академії, знаменитий Стефан Адам Косов (чернече ім'я Сильвестр).

Він народився неподалік Вітебська (тепер Республіка Білорусь) у шляхетській православній сім'ї. Початкову освіту здобув вдома, згодом продовжив навчання у Віленській академії, Люблінському єзуїтському колегіумі, Замойській «Академії для руської нації». По закінченні прийняв чернечий постриг і впродовж певного часу викладав у Віленській і Львівській братських школах [13, с. 116-119].

Сильвестр Косів, київський митрополит за часів Хмельниччини, знаний також і як письменник-полеміст. У 1635 р. він видав твір «Екзегезис...», в якому сформулював власні погляди на зміст освіти. Він виступав прихильником вивчення європейської культури, найширшого залучення молоді до всебічної освіти на основі європейських зразків, причому радив підходити до цих досягнень з позицій вітчизняних традицій і потреб: «Ти, сповнений святині, народе руський, проси як милості, щоб тобі не забороняли манни вільних наук. Тільки тоді... нащадки твої, укріплені в батьківській вірі та прикрашені ораторією, філософією, юриспруденцією, прославляться своїми судженнями та промовама на загальних сеймах та трибуналах, в судах та земських розправах...» [14, с. 206]. Відомим письменником тієї доби є також випускник академії Йосиф Кононович-Горбацький [15, с. 353].

Київський митрополит Петро Могила дав високу оцінку Замойській академії, сказавши, що вона багато нашому народові «пожитку й утіхи принесла» і що з неї вийшло чимало вчених людей [16, с. 243].

Явищем ренесансної культури в Україні стала латиномовна поема Іоана Домбровського «Дніпрові камени». Оpubлікована вона без вказівки на місце й рік видання. Однак аналіз її змісту дає підстави говорити, що поема побачила світ не раніше 1620 р. Поема, схоже, вийшла невеликим накладом [17, с. 94-119]. Про її автора Іоана (Івана, Яна) не маємо ніяких відомостей. Можемо лише

констатувати, що це була достатньо освічена людина.

Значне місце в «Дніпрових каменах» відводиться викладу руської історії. Це історія абсолютно не містить комплексу неповноцінності або меншовартості. Русь мислиться як велетенська імперія, об'єднана метрополією – Києвом. І поки існує метрополія (навіть утративши частину підконтрольних їй земель), поки існує руська князівська династія, доти існує Русь як політична одиниця. Автор звертає увагу на постать Данила Романовича (Галицького). Вважає, що спадок цього правителя перейняли князі Острозькі. Вони «правдиві нащадки Данила».

Про представників руського князівства оповідається у поемі «Epicedion», що була написана на півдні Волині в 1584 р., де є згадка про похід у Чехію князя Корибута [18, с. 22]. Ісайя Копинський, пишучи на початку 30-х рр. XVII ст. послання до Яреми Вишневецького з роду Корибутовичів, згадує, що один із предків цього князя «для великої діяльності рицарської взятий був на королівство Чеське» [19, с. 548].

Автор всією силою свого творчого таланту наголошує на тому, що у кращих представників української політичної еліти, нащадків давніх родів, зберігся великий потенціал по відродженню української ідеї і української окремішності в цілому, і що бере він свій початок зі славних княжих часів.

Провівши стислий аналіз творчого спадку блискучої плеяди українських інтелектуалів на зламі епох (середина XVI – середина XVII ст.), можемо зробити висновок, що їх колективна праця дозволила у загальних рисах сформуванню засади національної державницької ідеології.

Ця ідеологія базувалася на ідеях тяглості української історії, яка бере свій початок із княжих часів, безперервності і спадковості розвитку руської/української політичної еліти, кращі представники якої здатні очолити рух за національне відродження. Як показали подальші події нашої історії, така їх праця не була марною, і сформована українськими інтелектуалами програма у повній мірі була використана козацькою старшинською елітою під час Визвольної війни сер. XVII ст.

Джерела та література

1. Литвинов. В.: Українські гуманісти епохи Відродження / В. Литвинов. – К., 1995. – Ч. 1. – 431 с.
2. Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.
3. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
4. Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні про самого себе / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч. 1. – С. 405-406.
5. Оріховський С. До римського папи Юлія III / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – С. 228.
6. Див. докладніше: Твори М. Гусовського, М. Стрийковського, «Epicedion» та ін. у кн.: Марсове поле. – К., 1988. – Кн. I.
7. Оріховський С. Напученні польському королеві Сігізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч. 1. – С. 24-52.
8. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід // Слово многоцінне. – К., 2006. – Т. I. – С. 195-338.
9. Яковенко Н. // Історія української культури. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Ісаєвич Я. Д. – Київ, 2001. – С. 152, 359-372.
10. Bielowsky A. Szymon Szymonowicz // Pamietnik Akademji Umietnosci w Krakowie. – Krakow, 1875. – Т.2.
11. Антологія української поезії: В шести томах / [Текст]. – К., 1984. – Т. I.
12. Wisniowska H. Renesansowe zycie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowicza. – Lublin, 1985.
13. Українська педагогіка в персоналіях – XIX століття / За редакцією О. В. Сухомлинського / навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1.
14. Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII ст.): Енциклопед. видання / Упоряд. З. І. Хижняк, за ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. – 245 с.
15. Нудьга Г. Перші магістри і доктори / Г. Нудьга // Не бійся смерті. – К., 1991.
16. Титов Хв. Матеріали до книжкової справи на Вкраїні в XVI-XVIII вв. / Хв. Титов. – К., 1924.
17. Домбровський Іван (Ян). Дніпрові камени / Іван Домбровський // Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. – К.: Рад. письменник, 1988. – С. 94-119.
18. Epicedion // Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч. 2.
19. Грушевський М. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 6. – 712 с.

**РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ І ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЕКОНОМІЧНІЙ
МОДЕРНІЗАЦІЇ НА СХОДІ ТА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.)**

Ринкові трансформації в Україні, невід'ємною складовою яких є підприємництво, зумовлює актуальність звернення до історії цього явища, його об'єктивної оцінки. Період від скасування кріпосного права й до початку Першої світової війни характеризувався становленням ринкової економіки, активізацією підприємництва, вагомими результатами підприємців у соціально-економічній модернізації України. У результаті, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, а Донецько-Криворізький регіон став локомотивом важкої промисловості.

Становлення і розвиток підприємництва, діяльність підприємців та їх організацій в суспільно-політичному і соціально – економічному розвитку відбувалося в залежності від природно-кліматичних умов регіонів, правових основ, політичних, економічних й наукових чинників. Так, у Донецько-Криворізькому регіоні підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до Чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. Підприємці Правобережної України, зокрема, Київщини, Поділля і Волині відігравали провідну роль переважно у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості.

Важливою рисою розвитку підприємництва Південно-Східного регіону України в 1861-1914 рр. було представництво усіх верств населення: селян, козаків, міщан, інтелігенції, купців, дворян та іноземного капіталу. Вони виступали як приватні бізнесмени, так і співвласники колективних підприємств. Найбільш розповсюдженою організаційною формою підприємництва у цей

період були акціонерні товариства, роль та кількість яких постійно зростала. Важливим фактором поширення саме такої форми підприємницької діяльності була висока капіталомісткість вугільної, гірничодобувної, металургійної галузей промисловості, що займали головні позиції в економіці регіону.

Базовою для модернізації економіки Південно-Східної України в умовах реформувань другої половини XIX ст. стала важка промисловість (галузі виробництв, що були пов'язані з видобутком та переробкою корисних копалин). Протягом цього періоду сформувалися три потужних промислових центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий.

Потужним центром вугільної промисловості і активізації підприємницької діяльності у другій половині XIX ст. став Донбас. Як відомо з історії краю добування вугілля примітивним способом розпочалося тут ще у XVIII ст. З 1721 р. проведено низку геологічних експедицій з метою відкриття родовищ кам'яного вугілля під керівництвом Г. Капустіна, С. Чиркова, Н. Вепрейського, Є. Ковалевського, О. Гур'єва. На початку XIX ст. ґрунтовні геологічні дослідження були організовані гірським інженером Є. Ковалевським. У результаті в 1829 р. була опублікована перша геологічна карта Донбасу, на якій були визначені 25 родовищ кам'яного вугілля. Однак, до середини XIX ст. вівся дрібний вугільний промисел.

Вугільна промисловість стала особливо прибутковою і стимулювала багатьох підприємців займатися добуванням вугілля лише у другій половині XIX ст. внаслідок будівництва мере-жі залізниць та, пов'язаному з ним розвитку чорної металургії, особливо після відкриття Криворізьких рудних родовищ. У 1869 р. увійшла в дію Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, яка пройшла територією Донбасу. Пуск цієї залізниці послужив поштовхом для спорудження системи магістралей, які пронизували Донецький кряж у всіх напрямках. Особливе значення мав маршрут Донбас – Кривий Ріг (1884 р.), який зв'язав видобуток залізної руди та вугілля. Десятки приватних залізничних гілок поєднували окремі промислові об'єкти із загальною системою залізниць.

Наприкінці XIX ст. Донбас став одним з найбільш розвинутих за транспортними можливостями регіонів Європи. Залізниці були потужним споживачем металу, що, в свою чергу, потребувало коксівного вугілля; а залізничний транспорт мав потребу у величезній кількості вугільного палива.

Верства підприємців у вугільній промисловості Донбасу формувалася з поміщиків (І. Іловайський, В. Рутченко, П. А. Карпов промисловців (О. Альчевський, С. Поляков), гірничих інженерів (М. Авдаков, П. Горлов), селян (Древицький), вихідців з донських козаків і представників іноземного капіталу [1, с. 67-68.].

У 1860-1870-х рр. XIX ст. Донбас охопив "вугільний бум". У регіоні з'явилася велика кількість підприємців, які вкладали свої капітали в гірничорудну промисловість, виникли сотні шахт у тому числі рудників значної потужності та технічної оснащеності. Поряд з відомими родовищами і шахтами Бахмутського повіту (Лисичанський казенний рудник, приватні шахти у поселеннях Рубіжне, Олександрівка, Софіївка, Нестерівка) та Слов'яносербського повіту (Голубівський рудник і шахти Грушевського родовища) виникли нові потужні вугільні рудники: Юзівський, Курахівський та Корсунський. Спорудження Юзівського і Курахівського рудників пов'язано з ім'ям англійського підприємця Д. Юза, який за сприяння уряду Російської імперії створив у 1869 р. «Ногворосійське товариство кам'яновугільного та рейкового виробництва».

Закладини Корсунського рудника (майбутня шахта «Кочегарка» у м. Горлівка) відбулись у 1867 р. на кошти Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості, засновником якого був С. Поляков, ініціатором будівництва шахти був гірничий інженер П. Горлов, який здійснював керівництво будівельними й гірничими роботами. Його ім'ям і було названо шахтне селище, яке виникло на схилі корсунського байраку. За декілька наступних років були закладені вугільні рудники «Альберт», «Альфред», «Марія», «Государів Байрак» та інші. Горлівка стала одним із потужніших центрів вуглевидобутку. Поряд з великими підприємствами

створювались десятки малих шахт, видобуток на яких здійснювали артїлі по 20-30 робітних людей. Здебільшого це були колишні селяни (як правило – односельці), які добре знали один одного. Лише невелику частину артїлі складали досвідчені гірники. Таку організаційну форму можна було спостерігати і на потужних підприємствах, ділянки яких обслуговувалися артїлями. Окрім селян робочою силою слугували також ув'язнені, яких направляли в Донбас на виправно-трудові роботи.

Технічна оснащеність гірничих робіт суттєво відрізнялася на різних шахтах, але здебільшого (особливо на малих копальнях) переважала праця ручними знаряддями й найпростішими механізмами. Основним інструментом шахтаря слугувала кайла (дерев'яна рукоять зі сталевим вістря), яка згодом змінилася обушком (кайла із змінним вістря). Вугільний масив підрізали в підосві врубом і здійснювали відбивку вугілля. Глибина врубу не перебільшувала довжини рукояті обушка (руки вибійника не повинні були входити у щілину врубу). Для відбою особливо міцного вугілля використовували ломи, клини, молоти. Вугілля біля вибою завантажували в дерев'яні ящики, що розміщувались на полозах санок. Для цього використовували навальну лопату (у формі ковша), великі грудки вантажили руками. Вивіз вугілля від вибою до рейкової колії здійснювали робочі саночники, які «впрягалися» у лямки або ланцюги санок і транспортували вантаж вагою до 150 кг. На відкотному штреку вугілля перевантажували у вагонетки і по рейках вручну відкочували їх до відкотної кліті. На деяких шахтах існувала відкатка кіньми, яких запрягали у потяг з вагонеток. У цьому випадку у шахті під землею тримали стайню. Підйом кліті з вагонетками здійснювали за допомогою парової машини. На малих шахтах вугілля доставляли в баддях, які піднімали коловоротом з кінним приводом.

У другій половині XIX ст. співіснували дрібні копальні, що належали місцевим поміщикам і великі капіталістичні шахти С. Кошкіна, П. Губоніна, В. Іловайського Л. Успенського та ін. У 70-х рр. XIX ст. були засновані акціонерні товариства за участю іноземного капіталу: Новоросійське,

Олексіївське, Південно-Російське. У наступні роки швидко зростала кількість кам'яновугільних копалень. У 1873 р. їх було 88, у 1882р. – 179, а в 1888 р. – уже 278. Зокрема, у верхів'ях р. Кальміус діяли копальні Новоросійського товариства (9,3 млн. пудів у 1880 р.), Макіївка Іловайського (4,7 млн. пудів), Рутченківська Французького товариства (4,6 млн. пудів), Риковська (1,3 млн. пудів), Корсунська товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості (3,8 млн. пудів), Нова того ж товариства (1,5 млн. пудів), Петрівська Шейермана (1,6 млн. пудів), Олексіївського гірничо-промислового товариства (1,5 млн. пудів), Голубовського товариства (2,6 млн. пудів), "Золоте" Любвіна і К (2 млн. пудів), Аптекманська (1,7 млн. пудів), Мар'ївська Губоніна (1,7 млн. пудів), Олександрівська Заславського (1,5 млн. пудів), Петро-Мар'ївська (1,2 млн. пудів). У районі Грушевських розробок виділялися копальні Російського товариства пароплавства і торгівлі (4,7 млн. пудів), Азовської компанії (1,9 млн. пудів), Попова (1 млн. пудів) [2].

Одними з найбільш значних шахтовласників і гірничопромисловців краю були Іловайські. Володіючи 3632 дес. землі, в надрах якої були розвідані шість пластів кам'яного вугілля, І. Іловайський побудував 4 шахти, які назвав іменами своїх дітей. Це одне з великих родовищ кам'яного вугілля в Донбасі. І. Іловайський, усвідомивши, що в умовах жорстокої конкуренції виграють ті, хто створює механізоване вугільне підприємство, І. Іловайський закупив у Великобританії парові машини, розширив масштаби виробництва та покращив механізацію копалень. На відміну від інших поміщиків, які не бажали розлучатися зі своїми землями, Іловайський продав земельні володіння (з 60 тис. дес. землі залишилося 173 дес.), що дозволило здійснити реконструкцію копалень. У результаті вже на початку 1880-х рр. на його землях діяло 5 шахт, оснащених паровими машинами. В середині 1880-х рр. він збудував в Макіївці трубний завод, потім заснував хімічне підприємство, став пайовиком французького акціонерного товариства "Уніон". Для того, щоб успішно зв'язати свою копальню із залізницею, він за свої кошти збудував Макіївську залізничну гілку протяжністю 14,5 версти до станції Харцизьк. Це був один із перших у

Донбасі під'їзних шляхів. Великий інтерес І. Іловайський проявляв до ринків збуту свого вугілля. Зокрема, Владикавказька залізниця була великим споживачем цього вугілля. Російське товариство пароплавства і торгівлі (м. Ростов-на-Дону) в 1882 р. закупило 3 млн. пудів макіївського палива, яким з успіхом замінило англійське вугілля.

В останньому десятилітті ХІХ ст. не тільки зростав видобуток кам'яного вугілля, а й будувалися нові шахти. Так, у Кременській волості (район р. Червоної, притоки Сіверського Дінця) почався видобуток кам'яного вугілля. Цим займалися як окремі селяни, так і общини взагалі, на землях яких вугільні шари виходили на поверхню. У 1894 р. в слободі Кременна було 4 селянських рудники, де видобувалося 80 тис. пудів вугілля на рік [3, с. 323]. Першу велику шахту тут побудували у 1895 р. Вона належала О. Алчевському, який орендував землю в сільській общині. У цьому ж році була введена в експлуатацію залізнична лінія Харків – Лисичанськ, що пройшла через Кременну. Вугільна шахта О. Алчевського 1899 р. стала власністю Олексіївського гірничопромислового товариства, правління якого знаходилося в Харкові. У 1901 р. на шахтах у Кремені працювало 350 чоловік і було видобуто 1,2 млн. пудів вугілля [4, с. 71, 92].

У розглядуваний період серед великих вуглепромисловців хоча й було чимало одноосібних господарів (Г. Шушпанов, А. Марков, І. Степанов, М. Пастухов, І. Кошкін, С. Прохоров та ін.), на перші місця почали висуватись акціонерні компанії. У 1980 р. ними було видобуто 506,4 млн. пудів вугілля (75,4 % від усього видобутку в Донбасі). Слідом за англійськими підприємцями (Новоросійським товариством) у вугільну промисловість Донбасу почали вкладати кошти французькі та бельгійські. Так, ряд вугільних шахт регіону контролювало «Французьке гірничопромислове товариство», виробничо-технічна потужність якого може бути проілюстрована наступними цифрами: у 1890-1891 рр. компанія продала споживачеві 20,8, у 1891-1892 рр. – 21,6 млн. пудів сировини. У подальшому розміри її збуту продовжували збільшуватися. Відомі шахти Риковського перейшли до товариства Риковських копалень

(французький капітал), шахти Прохорова – до товариства Прохоровських копалень (бельгійський капітал). У 1896 р. бельгійське товариство Варваропільських кам'яновугільних копалень придбало підприємцям Чотчікова шахти «Анна» і «Олександр». Товариство побудувало 80 коксових печей системи «Коппе», електростанцію, механічну сортувальну. У 1897 р. стала до ладу шахта «Марія», а в 1899 р. – шахта «Ернест» [5, с. 635-637].

На 1900 р. у Донецькому басейні визначилися наступні райони найбільшого зосередження великих кам'яновугільних копалень:

1. Грушевський – в Облaсті Війська Донського, біля станцій Грушевка і Шахта. Видобуток антрациту. Найважливіші копальні: Г. Шушпанова (видобуток у 1890 р. 11,8 млн. пудів вугілля), І. Кошкіна (6,4 млн. пудів), Товариства І. Панченка (4,6 млн. пудів), Російського товариства пароплавства і торгівлі (4,3 млн. пудів).

2. Юр'ївський – навколо станції Юр'ївська, головним чином на північ і північний схід від неї. Найважливіші копальні: Карловська й Дмитріївська (21,8 млн. пудів), Павлівська, Лозово-Павлівська й Ольгинська (18,9 млн. пудів), Брянська (16,1млн. пудів), Успенська (14,0 млн. пудів), Петро-Миколаївська (11, 9млн. пудів), Орлово-Оленівська (9,9 млн. пудів), Кам'янська й Орловська (9,9 млн. пудів), Селезнівська (7,3 млн. пудів), Белянська (5,3 млн. пудів), Трудово-Юр'ївська Ю. Бабича (4,4 млн. пудів), Родаково-Юр'ївська, Дванадцятиротська й Ново-Іванівська (4,1 млн. пудів).

3. Голубівський – на північний захід від попереднього району, поблизу станцій Голубівка, Мар'ївка. Найважливіші копальні: Голубівська (24,0 млн. пудів), Золоте (9,2 млн. пудів), Петро-Мар'ївська (7,5 млн. пудів), Варваропільська однойменного товариства (4,9 млн. пудів), Лугансько-Донецька (4,7 млн. пудів).

4. Лисичанський – на північний захід від Голубівського району, уздовж південного берега Сіверського Дінця, неподалік від м. Лисичанськ. Найважливіша копальня – Лисичанська (9,8 млн. пудів).

5. Горлівський – поблизу станцій Горлівка, Микитівка, Костянтинівка,

Волинцеве, Щербинівка. Найважливіші копальні: Корсунська (57,2 млн. пудів), Щербинівська (25,2 млн. пудів), Веровська (22,7 млн. пудів), Олександрівська (5,5 млн. пудів).

6. Кальміуський – на схід від станцій Юзівка, Руднична, Мандрикіно, на південь від станцій Щоглівка-2, Грачово, Ясинувата, Кринична, біля станцій Ханженково і Харцизьк. Більшість копалень розташовано на лівому березі річки Кальміус, в її верхів'ях. Найважливіші копальні: Новоросійського товариства (48,6 млн. пудів), Рутченківського товариства (28,9 млн. пудів), товариства Прохорівських кам'яновугільних копалень (25,3 млн. пудів), Катеринославського гірничопромислового товариства (21,8 млн. пудів), товариства Риковських кам'яновугільних копалень (20,9 млн. пудів), Російсько-Донецького товариства (18,7 млн. пудів), Вознесенська (16,6 млн. пудів), Берестово – Богодухівська (14,3 млн. пудів), Чулківська (6,7 млн. пудів), Новопродлівська (5,9 млн. пудів) [2, с 184-185].

Найбільшими підприємствами вугільної промисловості Донецького регіону були Корсунські шахти Південноросійського товариства, шахти Олексіївського гірничопромислового товариства і Олександрівські Новоросійського товариства, які разом давали 136 млн. пудів вугілля у рік. У 1899 р. було організоване Кримсько-Донецьке товариство кам'яновугільної і гірничої промисловості, яке почало розробку родовищ кам'яного вугілля у с. Кримське Слов'яносербського повіту на Катеринославщині [4, с. 73].

Внаслідок концентрації промисловості утворилися великі монополістичні об'єднання, які в першому десятилітті ХХ ст. уже посіли панівне становище в економіці Наддніпрянської України. Серед цих об'єднань чільне місце належало синдикату «Продвугілля», який контролював понад 60 % видобутку кам'яного вугілля Донбасу і активно сприяв індустріальному розвитку регіону.

Ситуація, що склалась у вугільній промисловості Донбасу, не сприяла розвитку механізації і рівномірному зростанню продуктивності праці в цій галузі. Навіть у 1911 р., році промислового піднесення, не спостерігалось помітного підвищення продуктивності праці у вугільній індустрії регіону, хоча

попит на мінеральне паливо було значним і загальний видобуток вугілля зростав. Чимало підприємств, що потерпали через високі ціни на вугілля (Південноросійське, Дніпровське, Таганрозьке, Донецько-Юр'ївське, Російсько-Бельгійське та інші товариства, що входили до синдикату «Продамет»), будували власні шахти, які пізніше об'єднувались у комбінати.

Таким чином, швидкий розвиток вугільної промисловості на Донбасі у другій половині XIX ст. зумовили наявність високовартісного кам'яного вугілля у Донецькому кряжі, залізничного транспорту, дешевої робочої сили, а також споживачів готової продукції. Вирішальну роль у видобутку багатючих покладів кам'яного вугілля відіграли підприємці, особливо іноземні та робітники і селяни, які в тяжких умовах за невисоку платню працювали на шахтах і рудниках. Зростання вугільної промисловості Донецького регіону сприяло індустріалізації України, розвитку чорної металургії.

Потреби країни в залізі й чавуні стимулювали розвиток металургійної промисловості. Центр металургії перемістився з Полісся на Донбас і Катеринославщину, де були значні запаси залізної руди й вугілля. Змінилися технологія, розміри і організаційні принципи виробництва. Розвиткові металургійної промисловості сприяв уряд Російської імперії. Недостатнє нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій. Були створені сприятливі правові умови для надходження в Росію іноземних капіталів. У зв'язку з цим особливо активно іноземні капітали переводились у вигляді акціонерних у провідні галузі промисловості. Саме така форма діяльності була найбільш вигідною для інвесторів, бо давала змогу якомога довше зберігати капітал за країною-експортером. Було обмежено ввезення паротягів, металовиробів, а також підвищено митні тарифи на чавун, залізну руду тощо. Така урядова політика створила умови, за яких підприємцям було вигідніше вкладати кошти у переробну галузь, ніж у торговельну чи банківську. З середини 1880 рр. до кінця XIX ст. у Донецько-Криворізькому регіоні розвинулася потужна металургійна індустрія, котра

посіла перше місце в імперії за обсягом вироблюваної продукції.

Не зустрічаючи економічного опору, французький, англійський, німецький і бельгійський капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємництві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджували свою діяльність у майже безпрограшній харчовій промисловості. Цим самим вони звужували підприємницький простір, віддавали іноземцям досить прибуткові галузі виробництва. У зв'язку з цим іноземні капіталісти здобули можливість збагачуватися за рахунок освоєння українських природних багатств.

Багато іноземних підприємців, працюючи в українській промисловості, здобули за короткий час величезні капітали. У 1869 р. було створене англоросійське «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого і рейкового виробництва» під керівництвом Джона Юза. Маючи значні пільги від держави, він досить швидко збудував великий металургійний завод, навколо якого незабаром з'явилося робітниче містечко Юзівка. У 1871 р. завод дав першу плавку чавуну. Згодом він почав виробляти також залізо й сталь, що призначалися для будівництва підприємств машинної індустрії та залізниць.

Наприкінці XIX ст. продовжували розвиватися обсяги й номенклатура продукції металургійних заводів. Юзівський та Сулинський металургійний заводи внесли вагомий внесок підприємницької діяльності у промисловий розвиток України. Серед металургійних підприємств виділялися такі, як Юзівський, Сулинський, Дружківський, Донецько-Юрїївський, Петровський, Ольховський, Краматорський, Кадіївський, Гартмана. Зокрема, у 1900 р. на Сулинському металургійному заводі було вироблено маже 3 млн. пудів чавуну і 1,8 млн. пудів сталі. На Всеросійській промисловій і художній виставці 1896 р. в Нижньому Новгороді Сулинському заводу була присуджена золота медаль за введення доменної плавки і мартенівського виробництва на антрациті [6, с. 18]. Сулинський завод виробляв полосове й сортове залізо (1,7 млн. пудів у 1900 р.),

яке відправлялося в Харків, Ростов-на-Дону, Воронеж, Москву. Значний розвиток отримала металообробка, виготовлення різноманітних чавунних і залізних виробів, особливо залізничних приладів. Загалом підприємство в 1900 р. виробило відповідної продукції на 6 млн. руб. [6, с. 20].

Перший з нових заводів Донбасу з'явився на його північно-західній околиці, поблизу залізничної лінії Слов'янськ – Харцизьк, південніше ст. Дружківка. Дружківський завод був побудований Донецьким товариством залізоробного і сталеплавильного виробництва, що було засноване в грудні 1891 р. Першу домну задули у 1894 р., з 1895 р. почалася виплавка бесемерівської сталі, а з 1899 р. – мартенівської. Підприємство швидко набирало сили: на 1900 р. виплавка чавуну збільшилася до 5,9 млн. пудів, сталі до 6,1 млн. пудів. Товариство мало власні копальні в Криворізькому басейні, але більша частина руди купувалась. У 1900 р. завод використовував для виплавки чавуну 5,9 млн. пудів коксу. У цьому ж році було виготовлено 4,1 млн. пудів рейок (третє місце в Україні) [7, с. 27].

Після Дружківського заводу нові підприємства почали виникати вже не на околиці, а в глибині Донбасу, в оточенні великих кам'яновугільних копалин. Так, біля станції Юр'ївка, на залізничній лінії Дебальцеве – Луганськ, відкрився завод Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, створеного в 1895 р. за ініціативою О. Алчевського (1836-1901) – відомого українського промисловця і банкіра, який фінансував гірничо-металургійні підприємства Донецького басейну. Підприємство отримало назву Донецько-Юр'ївського [8, с. 4]. Зазначимо, що перші роки існування Донецько-Юр'ївського заводу співпали з періодом промислового піднесення. Він був третім (за часом будівництва) великим металургійним підприємством Донецького басейну після Юзівського (1878 р.) і Дружківського (1894 р.) металургійних заводів. Услід за ним в Донбасі один за одним стали до ладу інші металургійні підприємства.

У 1896 р. було створене Нікополь - Маріупольське гірниче й металургійне товариство. Воно збудувало за чотири версти від Маріуполя і за 15 верст від Маріупольського порту, неподалік від ст. Сартани Катерининської залізниці,

Маріупольський трубний завод. Завод належав переважно американським промисловцям. Тут вироблялися не лише труби, а й чавун та сталь. Нормальній роботі підприємства перешкоджало те, що воно знаходилося за 550 верст від криворізької руди і за 100 верст від донецьких вугільних рудників. У 1899 р. діяли вже всі головні відділення заводу: мартени, домни, трубозварювальні й прокатні стани, ливарний і механічний цехи. Виплавка чавуну в 1900 р. досягла 4,8 млн. пудів, а сталі – 2,1 млн. пудів [4, с. 93]. На лівому березі р. Ольхової, притоки Лугані, поблизу села Успенського, у 26 верстах від Луганська з 1897 р. діяв чавуноливарний завод Товариства доменних печей і фабрик на Ольховій, заснованого в Бельгії. Ольховський завод виробив у 1900 р. 4,7 млн. пудів чавуну, що становило 5,6 % усього виробітку чавуну в Російській імперії [9, с. 57-59].

У 1899 р. в с. Макіївка Таганрозького округу Області Війська Донського була задута перша домна Макіївського заводу Генерального товариства чавуноливарних, залізо і сталеробних заводів у Росії [10, арк. 2].

Макіївка була важливим осередком вугільної і металургійної промисловості. Саме тут у 1895 р. австрійський земельний банк і французька компанія «Сосьєте Женераль» заснували Макіївську вугільну компанію [11, с. 34].

У 1895 р. почав свою діяльність казенний патронний завод у Луганську, створений на базі Луганського чавуноливарного заводу, закритого в 1887 р. Підкреслимо, що ліквідація останнього поставила під загрозу економічний розвиток селища, яке тільки у 1882 р. разом з розташованим поблизу селом Кам'яний Брід офіційно отримало статус міста, а найближчим часом стало центром Слов'яносербського повіту [12, с. 3].

У 1899 р. на лівому березі Дніпра, у пригороді Катеринослава (с. Амур) почав діяти Нижньодніпровський завод вище названого товариства, відомий як «Шодуар “Б”». Підприємство виробляло тільки готову сталь. Поруч з ним був заснований у середині 90-х рр. металургійний завод Акціонерного товариства. У 1900 р. він виплавив 190 тис. пудів сталі й виробив майже 0,5 млн. пудів

готового металу (в основному листового й котельного), споживши 2,3 млн. пудів кам'яного вугілля. У 1897 р. на правому березі Дніпра став до ладу завод бельгійського товариства Катеринославських залізобних і сталеливарних заводів, що виплавив у 1900 р. 0,6 млн. пудів сталі. Він виготовляв вагони, мости тощо [13, с. 5-8].

Найбільшими з названих металургійних заводів були: Дніпровський, який у 1913 р. виплавив 25,5 млн. пудів чавуну, Олександрівський – 25 млн. пудів, Петровський – 21,3 млн. пудів, Юзівський – 16,9 млн. пудів, Донецько-Юр'ївський – 15,1 млн. пудів і Макіївський – 14,1 млн. пудів [14, с. 93].

Слід підкреслити, що металургійні заводи Донбасу, побудовані в останньому десятиріччі ХІХ ст., відзначалися достатньо високим технічним рівнем. Передусім помітно зросли розміри доменних печей (висота й місткість), що призвело до збільшення їх продуктивності. Якщо перша домна Сулинського металургійного заводу, яка була побудована в 1874 р., при висоті в 13,7 м і місткості в 142 куб. м мала добову продуктивність 3 тис. пудів чавуну, то в 90-х роках на нових металургійних заводах Донецького басейну будувалися доменні печі заввишки 23-24 м, місткістю до 380 куб. м, виплавка яких за добу досягала 15 тис. пудів [15, с. 369]. На нових металургійних підприємствах були встановлені найбільш досконалі в технічному відношенні повітродувні машини. На Донецько-Юр'ївському заводі вперше було здійснено живлення кожної домни окремо повітродувною машиною [16].

Внутрішня структура металургійного виробництва Донецького басейну була обумовлена, перш за все, розвитком залізничного будівництва в Україні та Росії. Розбудова залізничних шляхів сприяла розвитку промисловості, а тим самим і промислових центрів. Залізниці сполучали між собою українські міста, що сприяло їхньому розвитку, а також появи нових міст, зокрема в Донбасі.

Як уже відомо, у 1900 р. почалася економічна криза, яка охопила не тільки Російську імперію, а й усю Європу. До кінця 1902 р. ціни на український метал були нижчі від західноєвропейських. Це призвело до скорочення виробництва промислової продукції. Між підприємцями (особливо металургійної галузі)

розгорнулася гостра боротьба за ринки збуту. Велася боротьба за розподіл казенних замовлень, які надавалися лише шести заводам-фаворитам, а саме: Дружківському, Юзівському, Петровському, Брянському, Дніпровському і Таганрозькому.

Під час кризи представники кожної галузі промисловості почали збиратися на з'їзди для вирішення питання, як переборювати кризу. І серед багатьох рецептів боротьби з нею розглядався і такий, як організація картелів і синдикатів. Промисловці зазначили, що треба об'єднати збут продукції, створити загальні збутові організації, узяти ринок під контроль, не допускати його переповнення товаром. Тоді й кризи не буде, і прибутки збільшаться, тому що можна буде диктувати ринку ціни. Правда, на повний голос говорилося про можливість не підвищення, а зниження цін. У записці наради залізозаводчиків у 1902 р. говорилося, що “синдикати могли би вплинути на здешевлення виробництва. Зараз кожний завод робить усе. При правильному розподілі замовлень заводи могли би більше спеціалізуватися, що, звичайно, відгукнеться на їх вартості” [17, с. 168].

Економічна криза початку 20-х рр. ХХ ст. прискорила об'єктивні процеси монополізації і концентрації промислового виробництва. Перші найбільш відомі синдикати виникли саме в металургійній промисловості. Головною причиною був оптовий збут. Важко об'єднати збут предметів народного споживання. Тут неминуче існування багатьох торгових посередників. А споживачами металів були залізниці, військове міністерство, машинобудівні заводи, міста. Замовлення звичайно давалося на торгах, коли різні фірми пропонували свої умови для виконання замовлення, і замовник-покупець вибирав оптимальні. Припускалось, що замовники при цьому повинні конкурувати між собою, збиваючи ціни. Проте саме ці умови подання замовлень штовхали фірми до угод: щоб не знижувати ціни в інтересах замовника, краще було заздалегідь домовитися про верхню межу цін і навіть про розподіл замовлень. Зрозуміло, що це було можливим тільки за умови високої концентрації виробництва, коли конкурентами виступали лише

декілька найбільших фірм. Але чорна металургія за концентрацією виробництва в 1900 р. посідала друге місце серед галузей промисловості Російської імперії, а концентрація виробництва на Півдні України була особливо високою і саме на торгах укладалися перші угоди про ціни й умови виконання замовлень.

Синдикуванню сприяли й інші обставини. До синдикатських угод заради підвищення цін штовхали високе імпортне мито. Так, у 1908 р. імпорт чавуну обкладався митом у 45 коп. за пуд, тоді як цей пуд чавуну коштував в Англії 37-44 коп., а на Півдні України – 45-49 коп. Імпортний чавун з накладеним на нього митом продавався в імперії вдвічі дорожче, ніж він коштував за кордоном, а це давало можливість відповідно підвищити ціни і на російський чавун. Сприяло синдикуванню і те, що українська промисловість була в руках іноземців. Іноземний капітал у Російській імперії представляла невелика група банків, під контролем яких знаходилося багато фірм, тому банки прагнули не допускати конкуренції між цими фірмами, об'єднуючи їх у синдикати.

Слід підкреслити, що об'єднання в синдикати дозволило дійсно покращити організацію виробництва й особливо збуту продукції, скоротити витрати й тим створювало об'єктивну можливість для зниження цін. Крім можливості посилення спеціалізації виробництва, про що говорили самі організатори синдикатів, скорочувалися витрати на продаж продукції у зв'язку з її централізацією. Раніше комісійні витрати на реалізацію пуда заліза становили 5-6 коп., з утворенням синдикату «Продамет» вони знизилися до 1,5-2 коп. Тепер можна було направляти залізо споживачам з найближчого до них заводу, а це скорочувало витрати на транспорт у середньому на 6 коп. у розрахунку на 1 пуд продукції. Більш того, об'єднання в синдикат давало змогу закривати технічно відсталі підприємства й концентрувати виробництво на кращих [17, с. 169].

Безпосереднім поштовхом до утворення синдикатів у металургійній промисловості стали економічна криза й падіння цін. Найбільшим з цих синдикатів став «Продамет», ядром якого, були заводи Півдня України. Крім

того, до синдикату входили заводи прибалтійські («Беккер», С.-Петербурзький прокатний і «Фенікс»), центральні (Московський металевий і Вискунський), приволзькі (Урало-Волзький) і навіть деякі уральські (Камського товариства і Богословські). [18, с. 122]. Утворений 1902 р. синдикат «Продамет» уже через кілька років охопив дві третини усього виробництва чавуну й сталі Південної України. Щоб тримати високий рівень цін на внутрішньому ринку, «Продамет» час від часу штучно скорочував або збільшував виробництво продукції.

Крім «Продамету» виникли монополістичні об'єднання для збуту окремих виробів металургійних заводів. У 1902 р. був організований синдикат південних підприємств для продажу спеціальних чавунів (феромарганцю, феросиліцію, дзеркального чавуну), у склад якого входило шість підприємств Донбасу та Придніпров'я: Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Новоросійського товариства, Ольховський, Російсько-Бельгійський, Олександрійський. Синдикат зосередив збут майже 90 % загальноімперського виробництва спеціальних чавунів [19, с. 100].

У 1902 р. виник великий синдикат по продажу залізних труб «Трубопродаж». Він об'єднував 10 заводів, що діяли в Російській імперії, у тому числі два українських металургійних: Таганрозький і Нікопольський. Цей синдикат зосередив у своїх руках майже 100 % збуту водопровідних, газопровідних, фабричних, нафтопровідних та інших труб. Керівна роль у цьому синдикаті належала німецьким підприємцям.

Таким чином Донецько-Криворізький регіон на початок ХХ ст. став потужним центром галузей важкої промисловості (вугільної, металургійної, металообробної, машинобудівної, хімічної). На 1913 р. питома вага Півдня України у загальноімперському виробництві чавуну становила 73,6 %, сталі – 58 %. Промисловці Південно-Східногорегіону України у 1861-1914 рр. відкривали нові поклади палива та сировини, будували підприємства, розвивали соціально економічно інфраструктуру. Результатом їхньої підприємницької діяльності стало збільшення виробництва товарної продукції, підвищення прибутковості, створення великої кількості робочих місць,

удосконалення організації та технології виробництва.

Джерела та література:

1. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России, 1861-1900. — М.: Мысль, 1974. — С.67-68.
2. Тихонов Б.В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX века, — М.: Наука, 1988. — 275 с.
3. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России 1894 заводском году.
4. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – поч. XX ст.): [монографія] / І. В. Довжук. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. — 312 с.
5. История технического развития угольной промышленности Донбасса. — К.: Наук. думка, 1969. — Т.1.
6. Очерки истории Сулинского металлургического завода / Редактор З. И. Просвирнова – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1972 – 272 с.
7. Довжук І. В. Металургійна промисловість Донбасу в кінці 80-90-х рр. XIX ст. // Вісник СУДУ. Історичні науки. – 2000 – № 2 (24). – С. 27.
8. Плетенцов Г. А. Коммунарск: историко-краеведческий очерк / Г. А. Плетенцов, А. А. Ямковой. – Донецк: Донбасс, 1972. – 104 с.
9. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны, 1988 – 352 с.
10. Державний архів Донецької області. – Ф.29, оп. 1, спр.1, арк. 2.
11. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер.з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; Передм. Г. Немирі. – К.: Основи, 2002. – 510с.
12. Инвестиционный портрет Луганской области 2002. – Луганск: Янтарь, 2002. – 28 с.
13. Заспенко Я. П., Чайковський Ф. Г., Яценко Н. Г. В строю ветеранов: Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна. – Днепропетровск: Промінь, 1977. – 117 с.
14. Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России. – М.: Металлургиздат, 1953. – 247 с.
15. Струмилин С. Г. История черной металлургии в СССР. 1954. – 534 с.
16. Горнозаводской листок. – 1897. – №24.
17. Сметанин С. И., М. В. Конотопов . История черной металлургии России. – 2-е изд . – М. :Палеотип, 2002. – 192 с.
18. Складено за: Монополии в металлургической промышленности Россия. 1900-1917. Документы и материалы. – М. Л.: АН СССР, 1963. – 653 с.
19. Шполянський Д. І. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции). – М.: АН СССР, 1953 – 148 с.

УКРАЇНСЬКІ ПРІОРИТЕТИ: РАКЕТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ XIX СТОЛІТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Історія ракетних досліджень в Росії XIX ст. являє собою ніщо інше, як сукупність розробок в основному українських учених: О. Д. Засядька, К. І. Константинова, І. І. Третеського, Ф. І. Гешвенда та ін. [1].

У 1815-1829 рр. над бойовими ракетами в Російській імперії успішно працював генерал А. Д. Засядько (1770-1837 рр.) – уродженець с. Лютенка Полтавської губернії. Його життєвий шлях чітко поділяється на дві частини. До 1815-го він – герой війни 1812 р., полковник, Георгіївський кавалер, командир артилерійської бригади № 15, котрий пройшов із військами від Москви до Парижа.

Однак, молодий військовий нехтує розкритими обіймами вищого петербурзького світу, натомість, захопившись ракетною теорією, продає свій маєток і на власні гроші будує піротехнічну лабораторію на околиці столиці. Незважаючи на те, що А. Д. Засядько добре обізнаний із роботами англійця Конгрева, проте копіювати його не збирається і в 1815 р. починає самостійні розробки ракетно-пускових установок.

Цей рік, дякуючи А. Д. Засядьку, увійшов до історії Росії як рік народження ракетної науки і промисловості. Ракетний пристрій А. Д. Засядька – дерев'яна тринога, поєднана з трубою – простий і легкий: складеним його могла нести одна людина. Окрім цього пристрою, були виготовлені запалювальні та фугасні ракети. У 1817 р., після успішних офіційних випробувань, зроблено спробу впровадити нову зброю у військах. За підтримкою винахідник їде у Могилів, у 2-у армію до свого колишнього командира Баркляя де Толлі. Людина вже немолода й консервативна, командуючий все ж розгледів перспективність винаходу А. Д. Засядька і відправив до Петербурга висновок про те, що користь від цих ракет безперечна, як і необхідність мати їх у військах [2, С. 216].

А. Д. Засядько завойовує міцний авторитет в армії та наукових колах як талановитий інженер-ракетник і артилерист. Визнанням заслуг стало призначення його у званні генерал-майора начальником першого в Росії артилерійського Михайлівського училища (Петербург). В руках українського генерала у столиці та її передмістях зосереджується увесь ракетний потенціал Росії:

- Петербурзька піротехнічна лабораторія;
- 1-ий Охтинський пороховий завод;
- Петербурзький арсенал;
- полігон на Волковому полі;
- підготовка кадрів у Михайлівському училищі [3, С. 217].

У 1826 р. А. Д. Засядько створює на Волковому полі під Петербургом спеціальний ракетний заклад для виготовлення ракет власної конструкції. Маючи великий хист керівника та агітатора, А. Д. Засядько розміщує замовлення по всій країні, використовуючи цілу низку підприємств-суміжників, що є **одним із перших в історії прикладів комплексної організації виробництва**. Ці заходи дозволили щорічно виготовляти понад 6 тисяч ракет.

У 1827 р. А. Д. Засядько призначається начальником штабу командуючого артилерією країни. Впроваджуючи свої ідеї, він формує першу в Росії ракетну роту № 1, яка того ж року провела великі маневри під Петербургом, де в умовах, наближених до бойових, було використано понад тисячу ракет.

Отже, 1827 р. увійшов до історії як рік народження ракетних військ. Тоді ж А. Д. Засядько, залишивши напрацьовану виробничу базу, створює нову – у Тирасполі, перемістивши Ракетний заклад ближче до фронту майбутньої війни із Туреччиною. Такий захід слід визнати надзвичайно далекоглядним та своєчасним, бо успішне застосування ракет у цій війні в 1828-1829 рр. вирішило результат битви за Варну, взяття фортеці Силістрії та ін. У взятті Силістрії велику роль відіграв білоруський генерал-ракетник К. А. Шильдер (1785-1854 рр.), учень і соратник А. Д. Засядька. Ця бойова операція принесла славу і К. А. Шильдеру, і ракетним військам, однак тут же, біля Силістрії, він і

загинув у наступній російсько-турецькій війні, встигнувши подарувати людству два важливі винаходи:

а) сконструював і збудував **перший у світі підводний човен, озброєний ракетами;**

б) **першим у світі запропонував використовувати для запуску ракет з підводного човна електричний імпульс**, тим самим випередивши загальноприйнятий нині спосіб запуску сучасних бойових ракет і космічних літальних апаратів [4, С. 219].

Порохові ракети А. Д. Засядька успішно використовувались також під час воєн Росії на Кавказі. Однак, не можна не відзначити і недоліків перших ракетних систем:

– невисока якість виробів через відсутність досвіду масового промислового виробництва;

– слабка надійність в експлуатації (траплялися вибухи ракет на станку) [5, С. 219].

Визначний внесок у справу розвитку та удосконалення бойових ракет Російської імперії, в технологію їх виробництва і розробку методів випробувань вніс артилерійський генерал українського походження К. І. Константинов (1818-1871 рр.), який став класиком ракетної справи.

К. І. Константинов народився у Миколаївській губернії на Україні у сім'ї поміщика. З дитинства виявив непересічні здібності з математики та інших точних наук. У 1838 р. блискуче закінчив Михайлівське артилерійське училище, де був залишений на два роки «в аспірантурі» – (читав лекції та викладав у дивізійній фейерверкерській школі), а з 1840 р. служив помічником завідуючого учбовою лабораторною командою училища.

Відзначивши видатні здібності молодого вченого, командування направляє К. І. Константинова у довгострокове відрядження за кордон до Франції (1840-1844 рр.) для вивчення стану ракетної справи та артилерії. Там у 1844 р. він патентує винахід електробалістичного маятника, що приносить авторові європейське визнання. За тим же принципом згодом він створив балістичний

маятник для випробування ракет.

З 1850 р. К. І. Константинов очолює Петербурзький ракетний завод, де проводить багато дослідів з бойовими ракетами, впроваджуючи власні удосконалення. У результаті цих робіт ракети позбавилися «дитячих хвороб» – підвищилася дальність їх польоту і точність попадання, винятком стали вибухи ракет на пускових пристроях. Не перериваючи науково-дослідних робіт, К. І. Константинов веде широку пропагандистську роботу – пише наукові статті з питань виробництва й застосування бойових ракет, щодо способів їх виготовлення й використання; читає лекції в училищі, ведучи тим самим боротьбу з відсталістю і неповороткістю російських офіційних відомств. Дякуючи його зусиллям та успіхам ракетних військ у війнах на Кавказі та Балканах, а також вдалому застосуванню ракет на суднах військово-морського флоту, популярність ракет у Росії та й у світі неухильно зростає.

Однак, нападки противників впровадження ракет в армії знову посилюються в 1856 р. по закінченні невдалої для Російської імперії війни з Туреччиною. К. І. Константинов, ведучи боротьбу з опонентами, виступає із пропозицією ввести в артилерійській академії спеціальний курс із загальної теорії конструкції бойових ракет. Лекції, прочитані К. І. Константиновим слухачам Михайлівської артилерійської академії в 1860 році, були видані в Росії (1864 р.) та Парижі (1861 р.) [6], принісши авторові **славу світового авторитету у ракетній галузі**. Зауважимо, що в Росії книга вийшла тільки через 3 роки після паризького видання, коли слава Константинова докотилася до Петербурга із-за кордону (характерний приклад зашкарублості й відсталості російської бюрократії протягом століть). На той час талановитий конструктор домігся, здавалося б, вирішального успіху: російські **бойові ракети стають кращими у світі** (успіхи французів, що широко рекламувались: політ на дальність 3 км з низькою точністю, ракети Константинова, що дозволяли здійснити точний політ до 4 км, перевершили) [7].

Однак, боротьбу з твердолобими ретроgrадами не було завершено, і в 1862 р. К. І. Константинов проектує й очолює будівництво ракетного заводу на

річці Інгул в м. Миколаєві, маючи намір з часом облишити столицю й переїхати на батьківщину працювати на «свій» завод (прообраз майбутніх КБ та дослідного виробництва). Покинувши керівництво Ракетним заводом, він 1867 р. їде до Миколаєва.

До кінця свого життя К. І. Константинов продовжує займатися дослідженнями, спрямованими на удосконалення конструкції ракет. Досліди з електробалістичним маятником дали цінні результати, що мали велике значення для світової теорії і практики ракетобудування. «... Ракетний маятник, – писав автор, – надав нам багато вказівок щодо впливу складових частин ракетної суміші (пального. – І. М.; Т. М.), внутрішніх розмірів ракетної порожнини, числа й розмірів вічок – щодо спричинення рушійної сили та способу її дії...» [8].

У Миколаєві талант Константинова розкрився повною мірою. Ракетний завод у короткий строк став передовим механізованим підприємством, тому що дослідник вважав, що ракети треба будувати за допомогою машин, а не вручну. Він створює у рамках Миколаївського заводу багатопрофільне підприємство: порохований завод, механічне виробництво, полігон та учбовий центр, ведучи одночасно боротьбу з байдужим ставленням до своїх проєктів. Так, зокрема, гідравлічні преси для начинювання ракет були замовлені фірмі Фарко у Франції (3 шт.) і вже перевезені у Миколаїв, а у вищих сферах все ще сумнівались, чи варто організовувати тут ракетне підприємство.

К. І. Константинов розрахував, що повністю налагодити виробництво ракет за допомогою машин вдасться не раніше 1873 р., але нова війна з Туреччиною змусила збирати їх з 1871 р. вручну. Того ж року було виготовлено 1500 бойових ракет дводюймового калібру. Остаточну роботу заводу налагоджено у 1873 р. вже після смерті К. І. Константинова (у січні 1871 р.). Згодом завод очолив В. В. Нечаєв (1832-1906 рр.), котрий розробив піроксилінову ракету, яку впровадили у виробництво у 1876 р. [9].

До 90-х рр. XIX ст. на Миколаївському заводі виготовляли бойові та освітлювальні ракети, а в 90-х рр. – головним чином сигнальні та рятувальні (у зв'язку із витісненням зі сфери бойового використання ракет нарізною зброєю,

що бурхливо вдосконалювалася). Всі компоненти пороху, як вже згадувалося, видобувалися на Україні. У період з 1871 до 1885 рр. найбільшу кількість бойових ракет виготовлено в 1877 р. (5000), а найменшу – у 1884-1885 рр. (по 500 шт. щорічно); освітлювальних – від 200 шт. у 1876 р. до 8000 щорічно у 1894-1898 рр. [10]. У 1910 р. Миколаївський завод закрили, а всю ракетну справу передали Шосткіївському пороховому заводу, з яким Миколаївський був пов'язаний і раніше.

Однак, не у всіх талановитих учених ракетна біографія складалася в цілому вдало, як у А. Д. Засядька та К. І. Константинова.

У зв'язку з цим слід зупинитися на діяльності українських вчених генерала Іустина Івановича Третеського (1821-1884 рр.) та київського інженера Федора Романовича Гешвенда (1838-1887 рр.). Це були люди з числа талановитих одинаків, котрі мало знали про роботи інших і самостійно відкрили давно відкриті, однак зуміли внести помітний вклад у розвиток ракетної справи.

Український військовий інженер І. І. Третеський народився 11 червня (30 травня) 1821 р. в Кам'янці-Подільському. Початкову освіту одержав в одеському Рішельєвському ліцеї, згодом закінчив офіцерські класи в Миколаївському інженерному училищі (пізніше інженерна академія). Свою службу розпочав поручиком, польовим інженером в окремому кавказькому корпусі. У 1865-1872 рр. служив помічником начальника інженерів Одеського військового округу (генерал-майор), у 1872-1882 рр. на такій же посаді у Московському військовому окрузі, з 1882 р. – начальник інженерів Київського округу, заступник командуючого, генерал-лейтенант.

І. І. Третеський – один із ініціаторів організації в Одесі Новоросійського відділення Російського технічного товариства, дійсний його член до переведення по службі у Москву.

Ще в період своєї служби на Кавказі, у 1849 р. він розробив проекти керованого аеростату з реактивним двигуном («пароліт», «газолін» і «повітроліт»). Опис, розрахунки і креслення були викладені І. І. Третеським у рукопису «Про способи керування аеростатами» [11]. Праця складається із

вступу і трьох розділів:

- а) вступ – короткий нарис історії та користі повітроплавання;
- б) 1-й та 2-й розділи – розрахунки дирижабля, обґрунтування застосування реактивних двигунів для його управління, проект самих двигунів з приблизним розрахунком їхньої потужності;
- в) 3-й розділ – опис конструкції аеростата, що проектується, обґрунтування його форми і розрахунки стійкості у неспокійному середовищі, подані уперше.

Основні дані дирижаблів, що проектуються:

- а) з паровим та повітряним двигуном – «пароліт» і «повітроліт» – довжина 50 саж. (106,5 м), об'єм 2.316 куб. саж. (22,485 м куб.), вага без пального 353 пуди (5,782 кг), корисне навантаження 200 пуд. (3,276 кг), швидкість польоту 35 верст на годину (37,3 км/год);
- б) з порохом двигуном – «газолін» – відповідно: 30 саж. (63,9), 1.057,6 куб. саж. (10.273 м куб.), вага 242 1/4 пуда (3.968 кг), навантаження 280 пудів (4.586 кг), швидкість 75 верст на годину (80 км/год) [12].

У 1870 р. І. Третеський знову подає значно удосконалений Проект реактивного порохового двигуна для аеростата. На жаль, доводиться констатувати, що голос винахідника в Росії за його життя почуто не було. Його розробки не сприйняли всерйоз і не впровадили у життя. Рукопис 28-річного І. І. Третеського граф Воронцов, царський намісник на Кавказі, визнав за «буйну фантазію».

Ще нещасливіша доля очікувала на українського винахідника Ф. Р. Гешвенда, котрого наприкінці життя насильно запроторили до божевільні, де він і помер. Народився він у 1838 р. в Києві у сім'ї іноземців, що асимілювалися (батько – швед, мати – німкеня). Все життя Ф. Р. Гешвенд займався винахідництвом «дивних конструкцій» наодинці із собою, практично ніким не сприйнятий.

У 1887 р. йому, однак, вдалося видати брошуру «Загальна будова повітроплавального пароплава (пароліта)» [13]. Пощастило винахідникові з тієї

простої причини, що на той час Ф. Р. Гешвенд працював в інженерному управлінні Київського військового округу під керівництвом такого ж ентузіаста ракетної справи, генерала І. І. Третеського, котрий йому протегував. Можливо, що якби на життєвому шляху Ф. Гешвенд не зустрів начальника-однодумця, історія ніколи б про нього не дізналася.

І. Третеський фінансує будівництво і випробування у Рибному під Києвом моделей Ф. Гешвенда, буває там під час випробувань. Згідно задуму винахідника сила реактивного струменю мала підняти із рейок у небо 4-колісний гостроносий снаряд з двома, розміщеними одне над одним еліпсоподібними крилами. Пароліт був розрахований на льотчика та трьох пасажирів, брав 16 л гасу і 104 л води. Автор проекту вважав, що його апарат подолає відстань від Києва до Петербурга за 6 годин з п'ятьма зупинками на 10 хвилин для заправки та охолодження мотору.

Сучасні вчені можуть поблажливо розцінювати пароліт Ф. Гешвенда, який, найімовірніше, взагалі не піднявся б у повітря. Передусім через те, що у проекті відсутні найважливіші деталі будь-якого літального апарату – руль висоти, паливні баки, немає центровки конструкції і т. ін. Однак, важливості принципів реактивного польоту, запропонованих Ф. Гешвендом, применшувати не слід. 1965 року, за свідченням іноземної преси, три італійські інженери довели, що політ на вдосконаленому пароліті можливий.

Після смерті І. Третеського Ф. Гешвенд втратив підтримку й роботу, і за настійною вимогою рідних його спровадили до божевільні, де він продовжував креслити проекти літальних апаратів аж до своєї ранньої смерті у віці 49 років.

Як бачимо, історія ракетних досліджень в Росії XIX ст. являє собою ніщо інше, як сукупність розробок в основному українських вчених.

Центральне місце у цій плеяді належить, безумовно, Миколі Івановичу Кибальчичу (1853-1881 рр.). Своє коротке життя (27 років) він прожив в XIX ст., однак його ідеї настільки випередили час, що були розглянуті і впроваджені лише у другій половині XX-го.

М. І. Кибальчич народився 31 жовтня (19 листопада) у м. Короп

Чернігівської губернії. У 1864-1871 рр. навчався у Новгород-Сіверській гімназії, виявивши виключні здібності у математиці, фізиці, хімії та маючи виражену схильність до мов. Тут він вивчив німецьку, французьку, латинську та грецьку. Англійську опанував пізніше самостійно. 1871 р. закінчив гімназію зі срібною медаллю й вступив до Петербурзького інституту шляхів сполучення, де вчився 2 роки. У 1873 р. переходить до Медико-хірургічної академії, оскільки серйозно захоплюється хімією.

У 1875 р. він підпадає під незаконний арешт за переховування народницької літератури. Література ця залишена була у кімнаті М. Кибальчича його приятелькою, про зміст її він не знав нічого та й революційними ідеями на той час не цікавився. Проте у в'язниці (провівши там 2 роки і 8 місяців) він по-справжньому розлютився і всією душею сприйняв ідеї народництва.

Жандармська охранка незалежно від імені імператора залишалась традиційно суворою до інакодумців. Домігшись максимального покарання для студентів, державна каральна машина, безперечно, знищила великого ученого і власними руками створила революціонера. За час перебування у в'язниці М. І. Кибальчич дійшов самостійного висновку про збройну боротьбу виключно через терор: «Даю слово, що увесь мій час і всі мої сили я використаю заради служіння революції за допомогою терору. Я займуся такою наукою, котра б допомогла мені й товаришам докласти усіх своїх сил найвигіднішим чином» [14, с. 16].

Після виходу із в'язниці, незважаючи на виправдувальний присуд, Кибальчичу було відмовлено у продовженні навчання у Медичній академії. У зв'язку із посиленням поліцейського терору проти народовольців у відповідь на вбивство шефа жандармів генерала Мезенцева та низкою незаконних затримань, М. Кибальчич восени 1878 р. переходить на нелегальний стан. Талановитий хімік, він у міській квартирі самотужки готує динаміт і передає його народовольцям.

1 березня 1881 р. народовольці використали 100 кг динаміту, виготовленого М. Кибальчичем, і вбили царя. Шість чоловік було заарештовано

й присуджено до смертної кари через повішення, серед них був і Кибальчич.

3 квітня цього ж року на Семенівському плацу Петербурга його повісили першим. За 11 діб до смерті, сидячи у внутрішній в'язниці Петербурзького жандармського управління, М. Кибальчич створює «Проект повітроплавного приладу» [15, с. 15-20].

Іноземними фахівцями того часу пропонувалась ідея реактивного принципу польоту стосовно апаратів, котрі легші за повітря (аеростат, повітряна куля). Однак лише М. Кибальчич висунув і математично обґрунтував абсолютно нову ідею ракетно-динамічного принципу польоту для апарату, важчого за повітря. Це тим більш дивно, так як гвинтової авіації тоді ще не було. Слід відзначити, що інженерна ідея до М. Кибальчича прийшла не випадково і не раптом, це не було геніальним осяянням перед смертю, як доводять деякі автори. Винахідник протягом кількох років осмислював свої напрацювання і всебічно їх обраховував.

У в'язниці ж він, розуміючи, що смертний вирок неминучий, лише доопрацював їх і ясно виклав, маючи надію, що його проект передадуть вченим і він тим самим принесе користь російській науці. Його проект передбачав зліт, переміщення та зависання у повітрі літального апарату за допомогою ракетного двигуна на пороху, що повільно горить. У цього проекту була одна важлива особливість – польоти передбачалися лише в атмосфері.

Відзначимо також, що проект зовсім не був дилетантським. На той час М. Кибальчич, безперечно, вважався найбільшим фахівцем у галузі виготовлення й застосування пороху та інших вибухових речовин, що було визнано на суді військовим експертом генералом М. Федоровим, котрий закликав не знищувати такі таланти, як Кибальчич та Желябов, а, «можливо, дати їм довічне ув'язнення, але надати можливість для досліджень».

«У своїх роздумах про повітроплавальну машину, – пише М. Кибальчич – я перш за все зупинився на запитанні: яка сила повинна бути застосована, щоб привести у рух таку машину?». Відкидаючи парові та електричні двигуни як громіздкі, а мускульну силу людини як несерйозну, автор доходить висновку:

«... Такою силою є, на мою думку, вибухові речовини, що горять. Ніякі інші речовини у природі не володіють здатністю розвивати у короткий проміжок часу стільки енергії, як вибухові» [16, с. 26].

Через десять років німець А. Гандсвіт розробив проект космічного корабля, подібний до проекту М. Кибальчича, і в результаті того, що робота Кибальчича була невідомою науковому загалу, адже залишалася похованою на 27 років у поліцейських архівах, Гандсвіт був визнаним основоположником реактивного польоту. Ця посилка зустрічається у дослідженнях істориків науки на Заході й донині.

Розглянемо принципи ракетного польоту, згодом названі геніальними, які запропонував М. І. Кибальчич.

1. Передбачено пристрій порохового ракетного двигуна, який можливо було реально здійснити вже на той час;

2. Запропоновано «програмний» режим горіння пороху з автоматичним регулюванням газоутворення, багатокамерність апаратів як засіб підвищення надійності процесу, «бронювання» пороху задля підвищення ступеню передбачуваності режиму горіння.

3. Висунуто дві ідеї управління апаратом, які широко використовуються нині:

а) встановлення допоміжних керуючих двигунів (за настійною вимогою С. П. Корольова була реалізована в 60-х рр. ХХ ст. в КБ О. М. Ісаєва);

б) керування ракетою за допомогою нахилу основного двигуна (реалізовано також у ХХ ст. радянськими генеральними конструкторами М. Тихонравовим та В. Глушко).

Отже, перед нами народжений у ХІХ ст. **реальний проект ракети для польотів людини**, який було виявлено лише у серпні 1817 р. у Департаменті поліції. Надруковано його було вже після революції у квітневому номері малопомітного журналу «Былое» із супровідною статтею визнаних на той час знавців ракетної справи М. О. Риніна та П. Є. Щоголева [17].

Визнаний історик науки (ракетних досліджень зокрема) М. О. Ринін впродовж всього життя вважав, що за М. І. Кибальчичем має бути

встановлений пріоритет у галузі реактивного повітроплавання, однак офіційна ідеологія Радянського Союзу вже утвердила у масовій свідомості богоподібний образ «генія з провінції» К. Ціолковського. Причому, до честі К. Е. Ціолковського – як «основоположника космонавтики», він, ознайомившись із роботою М. Кибальчича, цей пріоритет визнав [18, с. 2-5].

Після здобуття Україною незалежності праця ученого все ж була належним чином оцінена й одержала гідне визнання – на жаль, лише у вузькому колі істориків науки і українських ракетників.

Джерела та література

1. Мельничук І. А. Україна космічна / І. А. Мельничук – Житомир: Вид. Полісся, 1997 р. – 208 с.
2. Голованов Я. Дорога на космодром / Я. Голованов. – М., Молодая гвардия, 1981. – 551 с.
3. Там само, с. 217.
4. Там само, с. 219.
5. Там само.
6. Див.: Constantioff. Lectures sur Rusees de guerre. – Paris, 1861; Константинов К. О боевых ракетах К. Константинов. – СПб., 1864.
7. Сокольский В. Ракеты на твердом топливе в России. – М., 1963. – 287 с.
8. Константинов К. О боевых ракетах. – СПб., 1864.
9. Голованов Я. Дорога на космодром / Я. Голованов. – М., Молодая гвардия, 1981. – с. 76.
10. Там само.
11. Третеский И. О способах управлять аэростатами / И. И. Третеский // Из истории авиации и космонавтики. – №12. – М.: АН СССР, 1971. – С. 44-45.
12. Там само.
13. Гешвенд Ф. Общее устройство воздухоплавательного парохода (паролета) / Ф. Гешвенд. – К., 1887.
14. Черняк А. Николай Кибальчич – революционер и учёный / А. Я. Черняк. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 93с.
15. Кибальчич Н. Проект воздухоплавательного прибора / Н. Кибальчич // Сб. Пионеры ракетной техники Кибальчич, Циолковский, Цандер, Кондратюк / – М.: Наука, 1964. – 672 с.
16. Там само, с. 26.
17. Рынин Н. О проекте воздухоплавательного прибора системы Н. И. Кибальчича / Н. О. Рынин // Былое. – № 10-11, Кн. 4-5. – М., 1918. – С. 123.
18. Циолковский К. Вводная статья от 14 мая 1927 г. // В кн.: Рынин Н. Межпланетное сообщение. – Вып. VII. – Л., 1931.

ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Німецька колонізація Волинської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. позначилася не тільки на соціально-економічному розвитку регіону, а й на духовному розмаїтті її жителів. На Волині зосередилася значна кількість прихильників лютеранства, які ставили першочергову мету створення належних умов для існування своєї релігії.

Потрібно відмітити, що проблеми історії лютеранства на Волині давно цікавили вчених. Цей інтерес проявився ще в кінці ХІХ ст., коли в газетах і журналах з'явилися публікації про німців в Росії та її окремих регіонах.

Зацікавленість до вивчення духовного життя німецьких поселенців Росії та її окремих регіонів зросла в другій половині ХІХ ст. У 1868-1869 рр. журнал «Вестник Европы» опублікував ряд статей російського вченого німецького походження А. Клауса [1, с. 42-472]. В них автор, крім господарського життя колоністів, описав також релігійне. Зупинився і на сектанстві, яке було поширене в окремих колоніях.

Певний вклад у вивчення духовного життя німців Волині вніс П. Чубинський, який у 1860-1870-х рр. здійснив ряд етнографічних експедицій і дослідив значну кількість населених пунктів краю. Ним було видано «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», в яких подаються матеріали про життя та побут німців Волині, їх кількість та розселення [2]. Однак, в цілому духовне життя колоністів у цій роботі показано досить поверхово.

Вивчення життя німецьких переселенців на території Російської імперії активізувалося в кінці 80 – на початку 90-х рр. ХІХ ст. В цей час з'явилися дослідження російського вченого А. Веліцина, який у 1889-1890 рр. в журналі «Русский вестник» опублікував свої праці: «Иностранная колонизация в России», «Немецкая

колонізація на Юге России», «Духовная жизнь наших немецких колоний» [3]. В цих роботах він, в основному, показує життя німців на півдні України, але, разом з тим, не проходить осторонь духовного життя німців Волині.

Слід зазначити, що для цих робіт є характерним в певній мірі однобокий, антинімецький підхід, оскільки автор безпідставно акцентував увагу на німецькому засиллі в регіоні.

У другій половині ХІХ ст. почали з'являтися й праці німецьких дослідників, в яких висвітлювалися процеси виникнення поселень колоністів у Південно-Західному краї, а також їхнє релігійне та шкільне життя. Так, у 1862 р. в Петербурзі вийшла праця Е. Буша «Матеріали до історії і статистики церковної і шкільної суті в євангельсько-лютеранських громадах Росії» [4]. Автор, спираючись на свій власний досвід роботи пастором в різних громадах Росії, показав значення церковної освіти в житті німецьких колоністів, а також навів статистичні дані про кількість лютеранських громад в Росії в цілому та в її окремих регіонах.

У міжвоєнний період, особливо в 20-30-ті рр., як у Радянському Союзі, так і в Німеччині з'явилося ряд досліджень, що безпосередньо торкалися історії німецької колонізації Волині. Так, у 1935 р. вийшла з друку робота українського дослідника німецького походження С. Ніккеля «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [5]. Автор в ній використав значну кількість документів Житомирського архіву. С. Ніккель в своїй праці подав коротку характеристику духовного життя німців Волині.

Потрібно відмітити, що в 30-х рр. ХХ ст. до проблем волинських німців почали звертатися і вчені з Німеччини. Серед їхніх праць слід виділити дослідження М. Хеннінга «Євангельсько-лютеранські церкви в Польщі-Волині» [6]. В цій роботі подається історія виникнення євангельсько-лютеранських громад на Волині, їх чисельність, прізвища пасторів та інших духовних осіб регіону.

У післявоєнний період німецькі вчені продовжили свої дослідження про Волинь. У 1954 р. в Штутгарті колишніми «російськими німцями» було

засновано часопис «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»). В ньому друкувалися праці про німецьку колонізацію Волині, а також про духовне життя колоністів. Так, у 1959 р. вийшла праця Ф. Рінка «Волинські німці: їх діяльність і їхня доля» [7, с. 46-47]. Цінним в роботі є те, що автор склав карту євангельсько-лютеранських громад Волині, Київщини і Поділля і показав процес заснування церковних громад з 1767 по 1901 р. і після 1918 р. Ф. Рінк також показав шкільне та релігійне життя в колоніях.

У 1960 р. «Краєзнавча книга» продовжила публікації про волинських німців. У цей час з'явилась робота доктора К. Штумпа «Пастори євангельсько-лютеранських громад Півдня Росії у 1789-1910 рр.» [8, с. 81-95], в якій були названі усі пастори найбільших колоній Півдня Росії і Волині.

У післявоєнні роки радянські вчені-історики до розробки проблем німецьких колоністів фактично не зверталися.

Слід відмітити, що 70-ті рр. стали своєрідним етапом у вивченні історії німецької колонізації Волині за кордоном. Цінним у цьому відношенні стало видання в Німеччині часопису «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»). Тут, зокрема друкувалися спогади колишніх вихідців з Волині. Так, в одному з номерів часопису було вміщено роботу М. Арндта «Відома фарфорова фабрика і перша євангельсько-лютеранська громада в Корці» [9, с. 66-75], в якій автор на конкретному матеріалі показав історію появи першої лютеранської громади в м. Корці.

У 90-х рр. ХХ ст. продовжувалась дослідницька робота німецьких вчених у «Волинських зошитах». У цей час тут з'явилися публікації про церковні громади волинських німців та роль лютеранської церкви в німецьких колоніях Волині. Досить важливою для вивчення лютеранських громад Волині є праця Х. Шмідта «Євангельсько-лютеранської кірхи на Волині» [10]. Вона дає можливість ознайомитись з історією німецьких релігійних громад в регіоні. У монографії використаний багатий статистичний та ілюстрований матеріал про німецькі парафіяльні громади, їх роль в тогочасному житті колоністів. Цінним є те, що в роботі використані значні архівні джерела й перелік усіх основних

лютеранських громад та прізвища пасторів, які їх очолювали в різні часи. Монографія також насичена чисельними фотографіями провідних пасторів Волині, їх біографічними даними.

Інтерес українських науковців до минулого німецької етнічної меншини України та її окремих регіонів, зокрема, посилюється в 90-ті рр. ХХ ст.

Потрібно відмітити, що в цей період поживалася краєзнавча робота, відбулося ряд краєзнавчих конференцій, де розглядалися проблеми поширення лютеранства на Волині, зокрема це стосується робіт В. Надольської, О. Суліменка [11, 12].

Тема духовного життя колоністів Волині знайшла своє відображення і в спільній роботі німецького історичного товариства «Волинь» у ФРН і Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині «Батьківщина Волинь» [13]. Ця книга містить збірку статей і спогадів про життя німців на терені сучасних Житомирської, Рівненської та Волинської областей України, складених на підставі публікацій в працях німецького історичного товариства «Волинь».

Підбиваючи підсумки огляду наукової літератури з проблем становлення і поширення лютеранства на Волині в ХІХ на початку ХХ ст. слід зазначити, що дана тема не стала предметом спеціального, комплексного дослідження, тому що релігійне життя колоністів Волині розглядалось поряд з питаннями соціально-економічними та політичними.

Джерела та література

1. Клаус А. Сектаторы-колонисты / А. Клаус // Вестник Европы. – 1868. – Т. 6. – С. 42-742.
2. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / П. Чубинский // – СПб. – Т. 7. – 606 с.
3. Велицын А. Иностранная колонизация в России / А. Велицын // Русский вестник. – СПб., 1889. – Т. 206. – С. 153-157.
4. Busch E. Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen – und Schulwesens der Ev. – Luth. Gemeinden in Rußland / E. Busch // St. Petersburg, 1862. – 110 s.
5. Nieckel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nieckel // Kiev, Charkow:

Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. - 104 s.

6. Hennig M. Die evangelisch – lutherischen Kirche in Polnisch – Wolhynien / M. Hennig // Selbstverlag, 1933. – 170 s.

7. Rink F. Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47.

8. Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch – lutherischen Kirche in Sudrußland von 1789-1910 / K. Stumpp // Heimatbuch. – Stuttgart, 1960. – S. 81-95.

9. Arndt N. Berühmte Porzellanfabrik und erste evangelisch-lutherische Gemeinde in Korec / N. Arndt // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid:Selbstverlag, 1986. – S. 66-75.

10. Schmiedt H. Die evangelisch-lutherische Kirchen in Wolhynien / H. Schmiedt // Marburg, 1992. – 168 s.

11. Надольська В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX століття / В. Надольська // Матеріали Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996 – С. 115-116; Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX ст.): Автореф. Дис. ...канд істор. наук. – К., 1996. – 14 с.

12. Суліменко О. Релігійні уподобання і рівень грамотності населення Волинської губернії на початку XX ст. / О. Суліменко // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матер, регіональної наук, краєзн. конф. – Хмельницький, 1995. – С. 159-161; його ж. Конфесійний склад населення Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Історія релігій в Україні. Матер. VIII міжнародного круглого столу. 11-13 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 256-257 (співавтор – Піциль О.С); його ж. Меноніти на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. Науковий збірник. – Київ, Житомир, 1998. – С 67-69; його ж. Лютеранська церква на Волині та її роль в шкільному житті поселенців (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Матер. IX міжнар. конф. 11-13 травня 1999 р. – Львів, 1999. – С 159-161; його ж. Релігійне сектанство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX – поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці X міжнар. конф. 11-13 травня 2000 р. (Кн. 1.). – Львів, 2000. – С 360-364; його ж. Релігійні обряди і традиції в житті німецької етнічної групи на Волинському Поліссі (кінець XIX – початок XX ст.). – // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнар. конф. 16-18 травня 2001 р. (Кн. I.).– Львів, 2001. – С. 420-424.

13. Родина Волинь: [статті и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской и Волинской областей Украины]. – Визентхайд – Житомир; Изд-во «Волинь», 1998. – Т. 17. – 180 с.

ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ-МЕНОНІТИ В ХІХ СТОЛІТТІ

Наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії були включені значні території, які потребували відповідного адміністративного впорядкування та господарського освоєння. Тому імперський уряд був зацікавлений в іноземних колоністах, з допомогою яких сподівався підняти рівень сільського господарства в цих регіонах. Він запрошував у Росію в переважній більшості німців, оскільки вони відзначалися високою культурою землеробства й ремісництва.

В 1762-1763 рр. Катерина II видала маніфести, в яких запрошувала іноземців селитися в землях імперії. їм надавалися значні пільги. Так, вони на 30 років звільнялися від сплати усіх податків, а також від виконання рекрутської повинності. Отримали право вільно відправляти свої релігійні обряди. На будівництво будинків та інших приміщень і на придбання усього необхідного для господарювання, їм були обіцяні безвідсоткові позички і т.д.

Дані пільги були підтвердженні наступниками Катерини II в 1801, 1804, 1817, 1826, 1856 рр. Переселення іноземних колоністів в центральну частину Російської імперії проходило через Волинь, яка була в той час малозаселеною і тому частина з них осідала тут. Першими поселенцями в краї стали меноніти, які в 1790 р. вирушили з Польщі на південь України [1, с. 26-28].

Меноніти – релігійне братство, засновником якого був Менно Сімонс, виходець з Фрісляндії. Історія їхнього братства сягає часів Реформації. Воно складалося з анабаптистів, або перехрещенців, які з'явилися, як особлива секта в Німеччині (Саксонія). Вчення Менно Сімонса заперечувало духовну ієрархію, присягу, війну. Послідовникам братства заборонялось займати будь-які урядові посади і відбувати військову повинність. Меноніти відзначалися в Європі високою культурою землеробства і дисципліною. Після указу пруського імператора Фрідріха II про загальну військову повинність вони залишили свою батьківщину, оскільки це суперечило їхній вірі. Частина з них поселилася в

гірлі Вісли, в Марієнвердерській низовині, яка була болотистою і безплідною. Вони зуміли осушити болота і перетворити їх на квітучий сад. Успіхи менонітів закріпили за ними славу найкращих господарів і благонадійних громадян. Саме тому царський уряд в 1787 р. після переговорів з Марієнвердерським братством дав дозвіл на їх поселення в імперію в необмеженій кількості, пообіцявши кожній сім'ї 65 дес. землі і звільнення від військової повинності та громадських робіт [2, с. 263].

На Волинь йшли нижні та верхні меноніти. Нижні прибували з Данцігу, Торну і були західно-фрісляндського, голландського і фламандського походження. Вони належали до нижньонімецької мовної групи [3, с. 30].

Верхні меноніти з'явилися на Волині на початку XIX ст. Вони були вихідцями з Пфальцу і мандрували через Галичину, Волинь вглиб Росії. Це були вихідці з південної Німеччини і їх називали швабами.

У 1801 р. власник Острозького маєтку князь Карл Яблоновський заключив з 19-ма сім'ями пруських менонітів контракт, за яким передавав їм у безстрокове користування із земель села Слобідка 34 "уволоки" необробленої землі й сінокосів, пообіцявши також безплатно видати поселенцям необхідний для будівництва матеріал.

Так була утворена одна з перших на Волині німецька колонія. її назвали Карлос-Вальда. Через три роки, у 1804 р. біля містечка Куньова виникла колонія Антонівка, а в 1817 р. – Вальдгойм [4, с. 2].

У переважній більшості менонітські поселення в регіоні були малочисельними і склалися з 20-30-ти господарств. Найбільші з них нараховували до 100 господарств.

Меноніти селилися вздовж шляху, який з'єднував Південно-Західну Росію з Центральною Європою, а саме: Варшава – Брест-Литовськ – Ковель – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Київ. Поселення менонітів були компактними. У 30-40-х рр. XIX ст. існували такі групи колоній: на північний схід від Житомира (центральна або материнська – колонія Гаймталь); центральні колонії Аннетте, Жозефін; п'ять колоній, розташованих на південь від другої групи; 16 колоній на захід від міста Рівного; колонії у районі міста

Рожище – Вільнянка. Ці поселення були розташовані переважно в лісовій місцевості [5, с. 34].

Слід відмітити, що царський уряд не втручався у внутрішні справи менонітів, але разом з тим постійно стежив за їхнім життям та діяльністю. Так, у 1855 р. Палата державного майна збирала дані про менонітів Волинської губернії. Ось, наприклад, що було встановлено про менонітів Городницької колонії: "Вони оселились тут у 1836 р. на основі контракту, заключеного з поміщиком Йосипом Любомирським, а з переходом маєтку в 1850 р. під володіння поміщика Вікентія Омецинського, умови контракту продовжені ще на 20 років, а саме до 24 березня 1870 р.; ці меноніти за «ревізькими сказками» ніде не були записані, однак, вони просили, щоб їх приписали до своїх родичів, які проживали у Новоград-Волинському і Дубненському повітах; присягу на підданство Росії вони не приймали [6, Арк. 116]. Було також встановлено, що вони не виконували ніяких повинностей.

До поселення в губернії меноніти проживали у Царстві Польському у колонії Міхельсдорф і користувалися правами, даними їм імператором Олександром I 16 липня 1817 р. У тому ж році вони відправились на Волинь і поселилися в Дубненському повіті в колонії Едуардов. Користуючись правами, дарованими імператором Павлом I, 6 вересня 1800 р., створили особливе товариство менонітів. В кожній колонії вони утворювали самостійну релігійну громаду, якою управляли виборні старійшини, які створювали спеціальну раду. Старшина мала необмежену владу у всій колонії. Непокірних вона виганяла з громади. Щоправда, такі випадки траплялися надзвичайно рідко. Місцева влада, досліджуючи життя менонітів, зробила такі узагальнення: розправ і порушень дисципліни в них не було; розгляд домашніх суперечок, які рідко трапляються, проводиться в колі самих колоністів у присутності шульца; винуватець повинен був сам вибачитися; штрафи за порушення накладалися в основному в межах від 15 коп. до 1 руб. сріблом і не більше [6, Арк. 117].

Однією з великих менонітських колоній була колонія Забузькі Голендри Володимир-Волинського повіту. Тут проживали вихідці з Прусії, Голландії. Цю

колонію очолював шульц, якого обирали щорічно товариством колоністів за більшістю голосів. Він не отримував зарплатні і виконував такі обов'язки: збирав податки і оброк, а також наглядав за порядком в колонії.

Кожна колонія менонітів мала свій молитовний будинок, де щотижня у вихідні дні відправляли службу духовні служителі – шульмейстери, яких направляв до прихожан Волинський губернський лютеранський пастор.

Меноніти користувалися великою повагою серед місцевого українського населення, що пояснюється їхньою працьовитістю, дисциплінованістю, стриманістю. Вони практично не вживали спиртних напоїв. Незважаючи на всю суворість їхньої релігії окремі з них приймали православну віру. Так, наприклад, меноніт Острозького повіту села Антонівки Я. П. Ведель просив губернську владу, щоб його звільнили з товариства менонітів тому, що він прийняв православне віросповідання і хотів би стати монахом Соровської Пустині Тамбовської губернії. Такі випадки були поодинокими. Вони не знаходили підтримки в середовищі менонітів [6, Арк. 119].

Меноніти внесли значний внесок в освоєння та окультурення земель Волинської губернії. В 1855-1859 рр. губернська палата державного майна вивчала стан їхнього господарства. Ці дослідження показали, що воно було на досить високому рівні. Так, наприклад, кожна сім'я в колонії Забузькі Голендри мала 1-2 коней; 2-3 корів; 2-5 свиней. З усіх повітів, де проживали меноніти повідомляли, що їхні господарства на казенних і поміщицьких землях у хорошому стані. Вони в основному займалися тваринництвом і в незначній мірі хліборобством, що було пов'язане з незначною кількістю земель, які вони мали.

Наприклад, в Острозькому повіті в той час проживали 136 чоловік, 135 жінок і в них було 108 дес. орної землі, що в середньому складало від 2 до 4 дес. на сім'ю. Меноніти в своєму господарстві сіяли переважно ячмінь, просо, овес, гречку. З овочів надавали перевагу картоплі та квасолі. Вони розводили велику рогату худобу німецьких, швейцарських, голландських порід, яка давала багато молока. Це давало їм можливість виготовляти високоякісне масло та швейцарські сири і збувати їх на ринках губернії та за її межами [7, Арк. 2].

В окремих поселеннях, внаслідок природних особливостей, меноніти займалися ремісництвом. Так, в Забузьких Голендрах через часті розливи річки Буг поселенці не могли в повній мірі займатися землеробством та скотарством і тому вони займалися виготовленням ткацьких виробів.

В цілому губернська влада була задоволена господарською діяльністю менонітів.

У 50-60-х рр. XIX ст. в губернію продовжували прибувати їхні одновірці не тільки з Царства Польського, а й з інших губерній імперії. Так з 1850 по 1856 рр. в колонії Гейнріхдорф оселилася 31 сім'я менонітів з Таврійської губернії.

Відміна кріпосного права і зміни викликані цією реформою підняли попит на робітників та орендарів землі. Це збільшило потік менонітів в імперію в цілому й на Волинь зокрема. Але вже на початку 70-х рр. XIX ст. царський уряд почав обмежувати іноземну колонізацію. У 1874 р. була проведена військова реформа, за якою вводилась загальна військова повинність для всіх громадян імперії. Більшість менонітів до початку 70-х рр. прийняли підданство Росії і тому вони повинні були служити у війську, що суперечило їхнім релігійним переконанням. Вони почали шукати компромісу з урядом і згодом домовилися про альтернативну службу, яка полягала у безкоштовній праці на будовах протягом трьох років за місцем проживання. Проте, незважаючи на цю домовленість, меноніти не були впевнені в гарантіях царського уряду і почали залишати Волинь. У губернії залишилось лише дві їхні колонії Софіївка і Жозефін, які проіснували до 1912 р. Обмежені в пересуванні по території країни, меноніти змушені були залишити і ці свої поселення.

Негативне відношення до них з боку влади в першу чергу було пов'язане з їхніми віруваннями. В середовищі менонітів існувало сектантство, а це не подобалося православної церкві. В їхні колонії поширювали свої ідеї баптистські місіонери, які знаходили тут не тільки розуміння, а й послідовників. Зрозуміло, що відповідний вплив з їхнього боку був і на українських селян. Серед менонітів були і свої окремі секти (Hüpfer(u)),

стрибуни, які супроводжували обряди підстрибуванням та голосними криками. Деякі сектанти поширювали серед населення ідеї «кінця світу». Уряд дав вказівку поліції арештовувати їх і висилати за межі імперії або до Сибіру. Жити в такому становищі менонітам було дуже важко, тому вони почали шукати кращої долі в США та Канаді [3, с. 31].

Німецькі вчені, які досліджували менонітські поселення на Волині, відзначали значний внесок своїх земляків у розвиток сільського господарства регіону. Так, Вальдемар Гізбрехт у праці «Волинь і волинські німці» писав: «... як добру згадку про себе, меноніти всюди залишили зразкове господарство в тих місцях, де вони проживали [2, с. 30].

Отже, хоч меноніти проживали в регіоні порівняно недовго, однак вони зуміли зробити значний внесок в освоєння нових земель, у збагачення місцевого населення новими методами господарювання.

Джерела та література

1. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862 / K. Stumpp. – Tübingen, 1972. – 269 s.
2. Клаус А. А. Сектаторы-колонисты в России // А. А. Клаус / Вестник Европы. – СПб., 1868. – Т.1. – 742 с.
3. Giesbresht W. Wolhynische Hefte 7. Folge. Historischer Verein Wolhynien. Wolhynien und Wolhyniendeutschen / W. Giesbresht// Schwabach. Wiesentheid: Selbstverlag, 1992. – 194 s.
4. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – К., 1871. – 17с.
5. Рінк Ф. Волинські німці, їх діяння та їх доля // Ф. Рінк. – Літопис Волині, 1967. – 37 с.
6. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО) // Ф. 58. – Оп. I. – Спр. 1060. – Арк. 116-120.
7. ДАЖО // Ф. 58. – Оп. I. – Спр. 1050. – Арк. 2.

**ГОСПОДАРСЬКІ ТА КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ
УКРАЇНСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАД ВОЛИНИ
(КІНЕЦЬ ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Проблематика досліджень культурних, економічних, господарських та релігійних взаємовпливів між німецькою етнічною спільнотою, що проживала і проживає на території України, та місцевим населенням, не є новою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Відомими є праці різних років авторства німецьких та російських дослідників німецького походження М. Арндта [1], Ф. Вільгельма та Й. Колбрюннера [2], В. Дізендорфа [3], А. Клауса [4], Я. Штаха [5], К. Штумппа [6].

Окремо вивчалось суспільне, економічне та демографічне становище німецької громади в Україні, історичні передумови переселення колоністів на наші землі та подальша соціальна і культурна еволюція німецької етнічної спільноти в умовах царської Росії та періодами трагічних для українських німців радянських реалій [7; 8; 9]. Останніми десятиліттями з'явилася низка ґрунтовних регіональних досліджень українських науковців в межах окресленої проблематики. У цьому контексті виділимо розвідки М. Бармак [10], Д. Заковоротного [11], М. Костюка [12], І. Монолатія [13], В. Надольської [14], Ю. Поліщука, О. Суліменка [15], В. колективну працю «Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення» [16] та ін. Німецькі та українські дослідники відзначають органічну інкорпорацію німецьких громад у вітчизняну сільську економіку і культурне поле, звертають увагу на взаємні впливи німецької та української спільнот, підкреслюють їх позитивний характер та толерантний перебіг.

Однак останнім часом можна зустріти і інші думки щодо історично негативного ставлення українців до національних меншин, що жили і живуть поряд. Не погоджуючись з такими твердженнями, ми спробуємо показати об'єктивну картину буття німецьких колоністів в Україні періоду кінця ХІХ –

початку ХХ ст. на прикладі Волині як традиційного місця зосередження численних громад переселенців.

Починаючи з другої половини ХІХ ст. Волинь стає одним з найбільших в Україні регіонам компактного проживання німецького етносу. Основна маса німецьких колоній була розташована вздовж старого Києво-Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград-Волинський – Корець. Великі групи колоністів проживали також вздовж лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне. Волинь приваблювала колоністів сприятливим географічним положенням, помірним кліматом та великою кількістю необроблених земель. Німецькі мандрівники так описували цей регіон: « ... ми їхали по Волині, чудовій і багатій землі. Люди тут нам здавались серйозніші і розумніші, ніж поляки, яких ми бачили раніше, кращими були також поля, луки і навіть будинки. Чим далі ми їхали, тим привабливішими ставали краєвиди, які нагадували нам північну Німеччину» [17, с. 28-29].

Німці селилися окремими колоніями серед українських поселень. Вся господарська, громадська і культурна діяльність волинських німців спростовує думку про те, що вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не вступали з ним у тісні контакти і навіть не вчилися їхньої мови. Такі твердження досить часто впливали на поверхню суспільного життя, особливо в період напружених відносин між Німеччиною та Росією. Російський дослідник німецького походження К. Ліндеман писав, що: «... там, де поселення німців і села місцевих селян знаходяться в близькому сусідстві, там між тими й іншими давно вже встановилися дружні господарські і торгові відносини. Українські і німецькі сім'ї інколи рідняться через шлюби їхніх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі у внутрішніх губерніях Росії та її околицях. Багато осіб, які займають високі посади в армії є також дітьми колоністів-німців» [18, с. 271-272].

На Волині окремі заможні німці-землевласники підтримували тісні стосунки з українцями та місцевою владою. Так, наприклад, в губернії славився

стародавній рід Арндтів, який одним з перших поселився в регіоні ще на початку XIX ст. Вони були прекрасними хліборобами і господарями, відомими громадськими діячами. Арндами за власні кошти було побудовано земську школу в с. Березівці Житомирського повіту, в якій вчилися українські та німецькі діти. Навчання проводилося російською та німецькою мовами [19, с. 10]. Ця школа збереглася до сьогоднішнього часу і там продовжують навчатися школярі.

Один з представників роду Арндтів, Йоган, закінчив юридичний факультет Київського університету й був членом Державної Думи. Він активно сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно там співпрацював з українцями. Йоган Арндт захищав також житомирських євреїв від погромів у 1905 р. [19, с. 9] Відзначимо, що він був одружений на українці Юлії Шимченко. Рід Арндтів прославився також своєю культурою землеробства. Завдяки їхній наполегливій праці вдавалося окультурити значні земельні площі в Житомирському повіті. В окремих селах вони заклали парки. Так, наприклад, і сьогодні центр с. Черемошне Житомирського району прикрашає старовинний парк, посаджений Арндами. Слід зазначити, що вони відомі були в регіоні також своєю працею у борошномельній промисловості. На їхніх млинах працювали українські селяни, які переймали у німців досвід господарювання. Вони також вчилися у колоністів ремеслам, котрі були, за традицією німецької спільноти, надзвичайно розвинутими. Варто зауважити, що окремі німецькі колонії ставали своєрідними центрами ремісничої справи, де працювали й українські селяни. Так, наприклад, в губернії славилася колонія Анета Новоград-Волинського повіту, де поряд з німцями працювали й українці. Ця колонія дала життя багатьом відомим людям. Зокрема в Анеті в 1913 р. народився російсько-німецький письменник Герберт Генке [20, с. 64].

Звичайно, що контакти колоністів з оточуючим місцевим населенням відбувалися передусім на економічній основі. Це підтверджується тим, що українські селяни знаходили у колоністів-господарів, фабрикантів, не тільки добре оплачувану роботу, а й можливість при потребі отримати кредит – при

особистому знайомстві або дружніх відносинах. Попри існування Земельного банку, селяни охоче зверталися за приватними кредитами до німецьких колоністів, ця практика зберігалася аж до початку Першої світової війни.

Вплив колоністів на розвиток сільського господарства на Волині виявився також у створенні хутірських господарств. Аналіз джерел свідчить, що завдяки зразковому веденню господарства німцями-колоністами, на Волині було створено цілу низку показових хутірських господарств, куди приїжджали переймати досвід селяни з інших губерній імперії [21]. Окремі німецькі маєтки дійсно були взірцями господарності. Так, наприклад, у володінні колоніста А. Герінга було 111 дес. орної землі, 103 – сінокісної, 8 – присадибної, а також млин, корчма і ставок [22]. Таких маєтків у губернії було багато і вони стали попередниками столипінських реформ у Російській імперії.

Слід зазначити, що німці, крім культури рільництва, відзначалися також високоефективним садівництвом та городництвом. Кожна німецька садиба на Волині була оточена чудовими садами. Деякі колонії, які раніше знаходилися в лісах та болотах, поступово перетворювалися в квітучі села і отримували відповідні назви. Так, наприклад в Житомирському повіті такою була колонія "Blümental» (нині с. Цвіт'янка Червоноармійського району Житомирської області). Тут окремі німці-землевласники мали великі сади. Наприклад, в саду Р. Вольферта росло 16 яблунь, 16 вишень, 18 груш [23]. Українські селяни, що проживали в навколишніх селах, купували у німців саджанці фруктових дерев.

Вплив колоністів на навколишнє місцеве населення відчувався і в інших процесах. Так, в 60-70-х рр. XIX ст. в зв'язку з розвитком капіталістичних відносин і появою ринку сільськогосподарської робочої сили розпочинається масове використання української робочої сили у німецьких колоніях. Як правило, це були сезонні робітники, які, повертаючись додому, несли з собою навички і досвід поліпшеного господарювання для своїх земельних ділянок. Ці зв'язки сприяли зближенню колоністів і корінного населення, вивченню мов. Німці, перебуваючи на землях Волині, запозичали в українців окремі слова, які використовували у побуті. Так, наприклад, німецький дослідник Йоган Янс в

своїй роботі «Із словника волинських німців» писав: «... німецькі колоністи запозичали окремі слова в українців та поляків, вони кликали своїх домашніх тварин так як і селяни, а також давали їм схожі назви» [24, с. 153-173].

Про відсутність релігійної нетерпимості чи ворожнечі між поселенцями та корінним населенням свідчить те, що досить часто на лютеранських богослужіннях були присутні українські селяни. Німці також відвідували українські церкви. Так, наприклад, пастор із Санкт-Петербурга, перебуваючи на Волині, відвідав Почаївську Лавру і був присутній на урочистій літургії, яку проводив архієпископ із Житомира [25, с. 51-52]. Пастор був вражений красою і величчю Лаври. В своєму щоденнику він записав: «... ми з великим задоволенням оглядали церкви, побудовані в римському стилі. Весь цей комплекс знаходиться в гармонійній єдності. Стіни повністю білі і прикрашені картинами. На старовинних стінах монастиря зображені різні релігійні сцени. В середині монастиря прекрасно співав хор. Нас вразило справедливе, прихильне, неупереджене відношення архієпископа Агафангела до німців. Він розповів нам, що у свій час вивчав німецьку теологію» [25, с. 51].

Слід зазначити, що волинським німцям подобались православні релігійні богослужіння, церковний спів тощо. Багато з них переходили у православ'я. Так, наприклад, священник однієї з громад Луцького повіту доповідав єпархіальному керівництву про те, що в нього на недільних і святкових богослужіннях, крім прихожан були присутні й німці. Це не залишилося без благотворного впливу на них, і десять колоністів, які відвідували богослужіння прийняли православ'я. Губернська газета «Волынь» писала: «... такі випадки навернення у православ'я останнім часом непоодинокі. Так, наприклад нещодавно ми повідомляли наших читачів про те, що 21 німець з колонії Юльянівка Новоград-Волинського повіту прийняли православ'я» [26]. На початку ХХ ст. кількість колоністів-лютеран, які вирішили змінити свою віру зростає. Це було пов'язано з прийняттям у 1906 р. Закону про віротерпимість. В цьому ж році німці масово переходять з лютеранства у православ'я. Таких колоністів у губернії нараховувалось 80-90 осіб. Найбільша кількість їх була у Новоград-Волинському

повіті – 25-30 чоловік, в Луцькому – 15, Житомирському – 10 [27]. Відзначимо, що православ'я приймали не тільки прості колоністи, але й досить заможні. Так, наприклад, прийняла православ'я сім'я Ріхтерів у Житомирі. Майбутній всесвітньо відомий піаніст Святослав Ріхтер був охрещений у Михайлівській церкві м. Житомира в 1915 р. [1, с. 64, 65].

Слід зазначити, що православні робітники та селяни, які працювали в німецьких колоніях, не могли не звернути увагу на ту роль, яку відігравала в житті колоністів їхня релігія. Завдяки їй більшість німців вміли читати і писати, адже це необхідно було для обряду конфірмації. Українські селяни в переважній більшості були неписьменними, і німці досить часто ставали для них першими, а то і єдиними вчителями грамоти. Колоністи поступово почали залучати волинських селян до своїх віровчень. Варто зауважити, що в німецьких колоніях в кінці XIX – на початку XX ст. поширювалось сектантство – баптизм, штундизм. Ідеї сектантів знаходили своїх прихильників і серед українських селян Волині. Так, у 1895 р. в губернії їх налічувалось 5981 чол. [28, с. 13]. Загалом слід сказати, що в той час сусідство колоністів з селянами не проходило безслідно.

Німці – лютерани, баптисти, штундисти, – навертали у свою віру українців, а ті, в свою чергу, сприяли прийняттю колоністами православ'я. Описуючи релігійні взаємовпливи на Волині, варто окремо зупинитися на релігійності колоністів. Російський вчений німецького походження Я. Штах писав: «Любов колоністів до батьківщини зосереджується, головним чином, на їх церкві. Такою є релігія колоністів, що стоїть набагато вище будь-якого віросповідання і будь-якої національності, і звертає на ці відмінності мало уваги, але при цьому до такої міри загартовує характер, що колоніст віддає перевагу смерті, аніж легковажному ставленню до вищезгаданих, святих для нього речей. Адже душу кожного народу можна найкраще пізнати по його ставленню до церкви і виконанню ними своїх релігійних обов'язків»[5, с. 255].

Помітною була тенденція неоднозначного відношення німців до православної церкви. Представники старшого покоління, які були вже сформованими у світоглядному плані, відмежовувались від православ'я. За

словами очевидців, вони залишались вірними релігійним поглядам своїх батьків і були переконані у перевазі лютеранської віри. Німці вважали, що їх вчення було набагато досконалішим, ніж православ'я, яке, на їх думку, несло в собі елементи язичництва. Люди молодшого покоління прихильніше ставилися до православ'я. Вони без будь-якого примусу брали участь в православних обрядах, які проводилися в школах. На них досить сильне враження справляла служба в православній церкві. Взагалі, як зазначив німецький дослідник В. Гізбрехт – молоді найбільше подобались чудові за своєю красою ікони, церковні процесії та літургія православної церкви, ніж скромний євангельсько-лютеранський обряд [19, с. 75-76].

Війна 1914 р. принесла волинським колоністам важкі випробування, змусила їх відчувати моральні муки від необґрунтованих наклепів і підозр, але це не заплямувало їх совість та честь. Багато з них добровільно пішли до російської армії, в якій, до речі, був значний відсоток офіцерів німецького походження [19].

Таким чином, аналізуючи спільне життя на волинській землі німецького та українського етносу протягом багатьох поколінь, слід зазначити, що в першу чергу це був позитивний у багатьох аспектах процес взаємовпливу і культурного взаємозбагачення місцевого населення на переселенців і навпаки. Між німецькими колоністами та місцевим населенням на Волині існували економічні, громадські, релігійні контакти, що характеризувалися взаємною цікавістю між громадами, обопільним економічним інтересом, спільними побутовими і господарськими завданнями. Волинські німці, знайшовши тут свою другу батьківщину, органічно влилися в місцеві господарські та суспільні умови, спільно з українським та іншими етносами Волині сприяли розвитку сільського господарства, промисловості, ремесел та культури.

Джерела та література

1. Арндт М. Житомирские Арндты. Краткая семейная хроника / М. Арндт. – Житомир, 1994.
2. Wilhelm, F. und Kallbrunner, J. Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte

in Südosteuropa (Ansiedlerliste des Wiener Hofkammerarchivs). – München, 1932. – 461 s.

3. Німці Росії: населені пункти і місця поселення: енциклопедичний словник / Уклад.: В. Ф. Дізendorф. – М.: "Ерн", 2006. – 472с.

4. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Спб., 1869. – Вып. 1.65. Кулініч І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулініч – К.: Наукова думка, 1969. – 276 с.

5. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах // Москва : т-во тип. А.И. Мамонтова, 1916. 266 с.

6. Stumpp K., Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862, 1991.

7. Кулініч І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення [Die deutschen Aussiedlern auf dem territorium der heutigen Ukraine: Vergangenheit und Gegenwart] / І. М. Кулініч, В. В. Хохлачов // К.: Наукова думка, 1995. – 76 с.

8. Німці на Україні // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 5 [Мі-Пе]. – Париж-Нью Йорк-Мюнхен, 1966. – С. 1768-1774.

9. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упор. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К.: Ін-т національних відносин і політології, Ін-т історії України НАН України; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, 1994. – 244 с.

10. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914): розселення, господарське життя / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999 – 208 с.

11. Заковоротний Д. И. Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803 – 1944 гг.) / Д. И. Заковоротний // Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. – 152 с.: ил., фото.

12. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / М. П. Костюк // Автореферат дис. ... канд. іст. н. – Львів, ЛДУ ім. Івана Франка, 1998. – 18 с. 10.

13. Німецькі колонії Галичини в таблицях / Передм. та упоряд. Івана Монолатія. – Коломия, 2000. – 56 с.

14. Надольська В. В. Процеси етнокультурної взаємодії в історичному розвитку Волині / В. В. Надольська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки: зб. наук. пр. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 236-240.

15. Поліщук Ю., Суліменко О. Г. Німці Волині в кінці ХVІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект / Ю. Поліщук, О. Г. Суліменко. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с.

16. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Вип. 1. – 416 с.

17. Эрнст Мориц Арндт во время своего путешествия 1812 году по Волыни / Родина Волынь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Серия «Труды Житомирского Научно-краеведческого общества исследователей Волыни». – Т. 17. / Сост. Н. А. Арндт, Г. П. Мокрицкий. – Визентхайд-Житомир, 1998. – С. 28, 29. (Далі – Родина Волынь...).

18. Линдеман К. Е. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – С. 271, 272.

19. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. Adam Kraft Verlag: Wurzburg, 1994.

20. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 1.

21. ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 466.

22. «Волынские губернские ведомости» – 1916. – № 64.

23. Jans A. Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen. // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach. Wiesentheid: Selbstverlag, 1984. – S. 153 - 173.

24. Там само. – С. 52.

25. «Волынь» – 1893. – № 208.

26. «Волынская жизнь» – 1906. – № 46.

27. «Памятная книга Волынской губернии на 1895 год» – Житомир, 1895.

28. Гизбрехт В. Ссылка Волынских немцев в 1915 - 1916 годах / В. Гизбрехт // Родина Волынь... – С. 75, 76.

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТРАДИЦІЯ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.)

Варто зазначити, що з початку XIX ст., за умов кризи феодално-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин, на українських землях почало поширюватися ідейне волелюбство, яке можна назвати своєрідним українським лібералізмом [1, с. 102]. Вплив ідей західноєвропейських філософських систем, які знайшли своє відображення у ліберально-просвітницьких тенденціях царювання Олександра I, сприяв відродженню національної свідомості українців.

На цьому тлі отримала розвиток українська народна традиція з її прагненням до індивідуальної свободи й рівноправності в суспільному житті країни, що зумовило певну орієнтацію історичних досліджень цього часу, де особливе місце посідає «Історія Русів», що стає одним із чинників зародження стихійного лібералізму на національному ґрунті.

Зазначимо, що вершиною демократичної думки першої половини XIX ст. стала концепція Кирило-Мефодіївського братства, яка отримала розвиток завдяки працям та діяльності Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського, М. Гулака, О. Навроцького, П. Марковича та ін., які були добре обізнані з передовою думкою західних науковців і філософів та розуміли прагнення українського народу.

Зазначена концепція, яку виклав М. Костомаров у «Книзі буття українського народу», закликала всіх слов'ян здійснити християнський заповіт і поширити заснований на ньому суспільний лад на весь світ. З цією метою тут пропонувалося утворити суверенні демократичні республіки, об'єднані у конфедеративний союз, знищити абсолютну монархію та кріпацтво в Росії, ліквідувати станові відмінності між людьми, утвердити соціальну та правову рівність, що мало здійснюватися на території України, яка, як вважали братчики, була найбільш придатною для згуртування слов'ян навколо ідеї демократичного панслов'янського союзу. Саме в цьому вбачалася історична

місія України.

Відповідно до зазначеної концепції, на теренах слов'янських народів мала утворитися федерація з демократичними інститутами на кшталт тих, які існували у Сполучених Штатах. Слід сказати, що тут поняття «федерація» трактувалось дещо інакше, ніж воно розумілось сучасними політологами, оскільки в цьому понятті братчики орієнтувалися на федеративний принцип Давньої Русі, що виявлявся більше в рисах культурної та етнічної спорідненості, аніж політико-правової спільності [2, с. 63].

Як бачимо, в основу суспільно-політичної концепції Кирило-Мефодіївського братства покладено народний месіанізм і демократизм, який, на думку М. Костомарова, був найціннішим надбанням українського етносу та дав новий імпульс до формування українського ліберального світогляду, великий внесок у який зробили визначні українські науковці та політичні діячі В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. В. Антонович відіграв велику роль у громаді, яка утворилася в Київському університеті. Він крізь усе своє життя проніс ідею служіння українському народові. Найбільш довершеної форми ліберальна ідея дістала втілення у теоретичній спадщині М. Драгоманова, який мав за вихідні положення своєї політичної програми ідеї конституціоналізму й політичної свободи в поєднанні зі свободою особистості й повагою людської гідності, політичну децентралізацію й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством. Це мало досягатися на шляху незалежності України, яка повинна орієнтуватися на цінності не національного, але політично-територіального федеративного устрою, з наданням національностям широкої автономії в питаннях культури. Це соціально-політичний світогляд найбільш ємко відображений у формулі М. Драгоманова, яка стосується розв'язання національного питання: «Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», коли всі народи, які живуть в Україні, «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями» [3, с. 469].

Демократичні ідеї знаходяться у центрі уваги іншого великого українського

прозаїка, поета і громадсько-політичного діяча Івана Франка, суспільно-політична концепція якого ґрунтувалася на принципі громадівської демократії, коли майбутній суспільний устрій має «базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [4, с. 452], коли існуватиме безумовний пріоритет особистості над державою, «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав» [5, 340]. Отже, І. Франко був прихильником «національної демократії» та обстоював ідею національної самостійності України, що йшло всупереч ідеям територіального автономізму М. Драгоманова.

Початок ХХ ст. був одним із найбільш динамічних та гострих періодів української політичної історії, оскільки цей період у Російській імперії позначився поживленням діяльності політичних об'єднань, партій українців (УСДП, УНДП, УСП, РУП, УДП, УДРП та ін.), які у своїх програмних документах задекларували вимоги прийняття конституції, запровадження парламентаризму, громадянського самоврядування, що гарантувало демократичні права і свободи та так чи інакше вело до розгортання революційної політичної творчості мас шляхом боротьби за незалежну Українську державу.

Загалом зазначений період (зокрема, період національно-демократичної революції 1917-1920 рр.) супроводжувався пошуком форм і засобів кристалізації української державності, побудови громадянського суспільства. Ці процеси рясніли гострим суперництвом різних суспільно-політичних сил, які домагалися права бути речниками сподівань і прагнень народу. Істотно, що створена на чолі з М. Грушевським у березні 1917 р. Центральна Рада у процесі розбудови держави дотримувалася демократичних принципів, що були закладені у працях та поглядах М. Грушевського, який український народ вважав головним суб'єктом соціальних змін попри його (українського народу) нерозвинену соціальну структурованість і невизначеність основних класів громадянського суспільства. Тому завдання політичної організації М. Грушевський вбачав у пробудженні самоорганізаційних процесів у народі

[6, с. 9] та категорично відкидав думку деяких дослідників та громадських діячів про природне «не-державництво» українського народу, наголошуючи на значному потенціалі його соціальної творчості.

У цьому відношенні велике значення має розробка М. Грушевського проблем національно-історичної ідентичності українського народу та його національної самосвідомості, що дало можливість визначити чинники їх формування, серед яких можна відзначити такі: спільний історичний шлях розвитку, етнічне походження, мова та самоусвідомлення своєї належності до певної культурно-етнічної спільноти. Зазначимо також, що головні теоретичні засади вчення М. Грушевського збігаються із сучасними розробками цих проблем, а наголос на важливості самоусвідомлення приналежності до певної спільноти засвідчує цілком демократичний підхід М. Грушевського до національного питання, який згодом втілювався в основах етнополітики української держави. Істотно, що М. Грушевський розглядав національне питання у контексті загального демократичного процесу в Україні та послідовно обстоював політику національної злагоди та гармонії: «Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії» [6, с. 103].

Важливо, що універсали Центральної Ради, які закликали українську демократію до злагоди та порозуміння з демократією інших національностей, звернені не лише до українців, а й до усіх народів, хто жив в Україні. Саме тому Конституція Української Народної Республіки декларувала принцип «національно-персональної автономії» та гарантувала всім націям «право на впорядкування своїх культурних прав у національних межах» [7, с. 90]. Отже, Центральна Рада і Українська Народна Республіка стали важливою історичною віхою демократичного поступу України, що дозволило перед усім світом заявити про українців як про політичну націю, що виявляла прагнення до суспільно-політичного самовизначення.

Фундатори Української академії наук В. Вернадський, М. Туган-

Барановський, А. Кримський, як і визначний правознавець і соціолог Б. Кістяківський, сприяли поширенню ліберальних ідей верховенства права в Україні у першій чверті ХХ ст., поєднуючи глибокий патріотизм з широкою освіченістю. Поразка революції 1917-1920 рр. зумовила такий перебіг політичних подій, коли на зміну ліберальній моделі правової держави прийшли різноманітні течії націоналізму, що орієнтувалися на ідеї незалежної соборної демократичної держави, репрезентували демократичну традицію в українській політичній думці. Це стосувалося державницько-націоналістичного напрямку, політичним кредо якого були погляди М. Махновського [8, с. 60-66].

Значним внеском у розвиток теорії демократії були ідеї визначного представника консервативно-державницького напрямку В. Липинського, котрий опрацював та поглибив теорію української трудової монархії, заснованої на засадах спадкового гетьманства і станової представницької влади. Теоретичним підґрунтям зазначеної теорії була концепція класократії, яка передбачала співпрацю аристократичних еліт різних класів [9, с. 82], коли система правління класократичної аристократії розумілася як відкрила політична структура, що забезпечувала реальний плюралізм ідей представників різних угруповань, можливість переходу влади від однієї аристократичної групи до іншої, що передбачало поповнення владних структур за рахунок «кращих людей» від усіх суспільних класів.

При цьому В. Липинський відкидав демократію як метод організації влади, але не заперечував її як свободу, приділяючи при цьому багато уваги проблемам особистості, оскільки для В. Липинського людина поставала не тільки членом суспільства і держави, але й самостійною цінністю. Відповідно, етичні проблеми В. Липинський ставив вище за інтереси держави і нації, наголошуючи на консолідуючій ролі релігійних інститутів суспільства.

Можна сказати, що теорія В. Липинського виражає консервативні позиції правової, демократичної держави, де всі гілки влади постають незалежними та взаємно врівноваженими сутностями. Підкреслимо, що певні демократичні ідеї можна знайти у працях окремих представників соціалістичного та націонал-

комуністичного напрямів (наприклад, у В. Винниченка, М. Хвильового та ін.), що виявлялися у питаннях національного самовизначення, федералізму, самоврядування, а також в романтизовано-утопічних уявленнях про гармонійний соціальний устрій прийдешніх поколінь. Діяльність представників цих напрямів зумовила зміну національної політики більшовиків, яка на короткий період уможливила процес «українізації». Як пише Я. Грицак, «за десять років «українізації» (1923-1933 рр.) українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю — тобто габрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 рр. Вони вступали у ХХ ст. як модерна нація» [10, с. 175].

Наступні десятиріччя у розвитку української демократичної думки визначилися двома спрямуваннями (які у певний спосіб протистояли одне одному), перше з яких репрезентувала українська політична еміграція, а друге знайшло реалізацію за умов радянської «соціалістичної демократії». У досить розмаїтій палітрі політичних поглядів української еміграції ліберально-демократичну течію у цей період уособлював Державний центр Української Народної Республіки в екзилі на чолі з С Петлюрою, В. Маркусем, Я. Рудницьким та ін. Цей напрямок виражав відданість парламентарно-республіканським та демократичним традиціям, які, орієнтуючись на досягнення Україною самостійної демократичної державності, боролись з тоталітарними політичними концепціями, що набули значного поширення.

У розвиток демократичної традиції значним був внесок І. Лисяка-Рудницького, який у своїх головних працях («Між історією і політикою», «Нариси з історії нової України») відстоював самостійницьку ідею побудови незалежної Української держави, ліберальний плюралістичний характер якої мав ґрунтуватися на визнанні принципів представницького народовладдя, на гарантіях прав людини та верховенстві закону. Істотно, що головним завданням демократичних кіл еміграції стосовно радянської України І. Лисяк-Рудницький вбачав у збереженні і розбудові повноцінного українського суспільства поза межами батьківщини, заповненні прогалін у культурному процесі в УРСР, а

також у тому, щоб поставали «духовним містком між Україною і навколишнім світом» [11, с. 90].

Період після Другої світової війни позначився діяльністю І. Багряного, одного з діячів національно-визвольного руху, який рішуче протидіяв намаганням окремих націоналістичних організацій монополізувати право на висловлення національної ідеї та українського патріотизму та був переконаний, що той різновид націоналізму, ідейні засади якого засновувалися на ксенофобії, догматизмі, антидемократизмі, мав увійти у минуле. Важливою була і діяльність одного з провідних діячів Центральної Ради В. Винниченка в еміграції, складна еволюція політичних поглядів якого йшла від «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла» до повної державної незалежності, що знайшло свої втілення у творі «Заповіт борцям за визволення», який був написаний у 1949 р. і у якому висловлювалося певне розчарування в ідеях соціалізму, у рамках якого було створено найжорстокішу систему терору і насилля. На відміну від такого суспільного устрою, як вважав В. Винниченко, слід розбудовувати так звану «колектократію» – систему всебічної гармонії всіх людей на планеті, ідеї якої співзвучні «теорії конвергенції» 50-60-х рр. ХХ ст., як і ідеям ноосфери [12, с. 186].

За роки панування радянської тоталітарної системи політична думка й політична наука в Україні не просунулися вперед порівняно з концептуальною спадщиною дореволюційної доби та еміграції. Навпаки, вони певною мірою деградували, догматизувалися, оскільки мали обґрунтовувати переваги «соціалістичної демократії», якої не існувало ні доктринально, ані реально, оскільки тут відкидався універсальний принцип політичної рівності та свободи, проголошувалася диктатура одного класу, заперечувалися принципи поділу влад, соціального й політичного плюралізму, загальногромадянського консенсусу та інші здобутки світової демократичної думки, оскільки на практиці була встановлена диктатура партійно-державної номенклатури, а тотальний контроль з боку держави унеможлилював розвиток громадянського

суспільства, демократичної політичної та правової культури.

Хрущовська «відлига» виявила нові перспективи боротьби за українську національну ідею у аспекті демократичних перетворень, коли на захист національної й людської гідності та особистої свободи виступили дисиденти з середовища «шістдесятників» [13, с. 138-142], що створили певний суспільно-політичний рух, який «можна розуміти і у вузькому, власне адекватному значенні: як рух «незгідних» і «дисидентів», але можна і в ширшому – як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки – в усіх сферах життя. У цьому ширшому сенсі «шістдесятництво» не скінчилося з придушенням дисиденства в результаті репресій 1965 і 1972 рр. Воно тривало в інших формах у 70-ті – 80-ті рр.» [14, с. 80]. Дисиденти (О. Тихий і В. Романюк та ін.) звертались до зафіксованих у Конституціях СРСР та УРСР особистих і національних прав, наголошували на тому, що головним суб'єктом конституційного права є не партія або держава, а громадяни цієї держави. Правові аспекти їхніх поглядів і діяльності посилювалися після утворення Української Гельсінської групи (1976 р.), яка мала слідкувати за дотриманням у країні підписаного керівництвом Радянського Союзу в Гельсінкі Заключного документа Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.), в якому містилися зобов'язання сторін щодо недопущення порушень прав людини. Українська Гельсінська група закликала до відновлення в Україні справжнього конституціоналізму, до перетворення політичних прав і свобод із декларативних на реальні [15, с. 284-296].

Загалом суспільно-політична діяльність дисидентів, правозахисний рух, що стали вагомим складником демократичного поступу України, послужили «добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна у 1985-1991 рр.» [16, с. 228] та зробили значний внесок у боротьбу українського народу за національне самовизначення.

Отже, ідейні напрацювання української інтелігенції XIX – першої половини XX ст. дозволили у загальних рисах сформулювати засади ліберальної

концепції національної державницької ідеології.

Ця ідеологія базувалася на ідеях індивідуальної свободи і рівноправності, суверенітету і прав особи, гуманізму, демократії, які й сьогодні залишаються актуальними. Показано еволюцію ліберальної ідеології, яка на початку ХХ ст. перетворилася в домінуючий світогляд провідної частини української інтелігенції. Як показали подальші події нашої історії, праця ліберальних провідників української інтелігенції не була марною, так як сформована ними ідеологія є актуальною і для сучасного етапу розвитку незалежної України, зміцнення її правових і демократичних засад.

Джерела та література

1. *Основи демократії*. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Затверджено Міністерством освіти і науки України. Третє видання, оновлене і доповнене / За заг. ред. А. Ф. Колодій. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.
2. Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій / В. А. Потульницький – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
3. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Вибране – К., 1991. – 568 с.
4. Франко І. Програма галицьких соціалістів / І. Франко // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. Філософський праці. – К.: Наукова думка, 1985. – 574 с.
5. Франко І. Що таке поступ / І. Франко // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. Філософський праці. – К.: Наукова думка, 1985. – 574 с.
6. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання», 1991. – 248 с.
7. Конституція Української Народної Республіки // Республіканець. – 1992. – № 3. – С. 90.
8. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко – К.: Знання, 1993. – 192 с.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (про ідею й організацію українського монархізму). Писані 1919-1926 рр. / В. Липинський – Відень, 1926. – 490 с.
10. Крип'яткевич І. П. Історія України / І. П. Крип'яткевич – Львів: Світ, 1990. – 550 с.
11. Крушинський В. Ю., Левенець Г. А. Історія України. Події. Факти. Дати / В. Ю., Крушинський, Г. А. Левенець – К.: Зодіак, 1993. – 176 с.
12. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко – К.: Криниця, 1991. – 234 с.
13. Курносів Ю. Боротьба за ґратами (соціальне обличчя та форми змагань

українських в'язнів сумління у 1960-х - 80-х роках) / Ю. Курносов // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. / Доповіді і повідомлення. Історія, ч. II. – Львів, 1994. – С. 138-142.

14. Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього / І. Дзюба // Сучасність. – 2001. – С. 80.

15. *Основи демократії*. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Затверджено Міністерством освіти і науки України. Третє видання, оновлене і доповнене / За заг. ред. А. Ф. Колодій. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.

16. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття / Я. Грицак – К., 1996. – 297 с.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ І РОСІЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ століття

Зростання національно-визвольної боротьби в Україні сприймалося російськими монархістами як наближення катастрофи, як прихід апокаліптичного часу для самої Росії. Така тривога звучала у словах одного з провідних членів течії Н. Сергієвського: «Перед нами питання: що робити, як проводити боротьбу, якою має бути програма нашої національної політики?... Двісті, триста років тому і раніше наші предки знали що робити і нікого про це не питали. ... Інородців скоряли до кінця, піддавали «під високу руку Великого Государя» безумовно, а потім так само рішуче ішли шляхом «обрусіння», також не в'яжучися ніякими тертями. Ця програма – назву її прямо: програма гвалтовного зросійщення – для нас тепер неможлива... Дух і воля щезли.., а самою фізичною силою нічого не вдієш» [1, с. 11-13].

Розпач захисників трону можна зрозуміти, якщо взяти до уваги важливість українського питання для імперського буття самої Росії. У «Киевлянині» за 17 листопада 1911 р. в статті під промовистою назвою «Где главный враг?» А. Савенко стверджував: «Польське, фінляндське, вірменське та ін. питання – все це питання суто окраїнні, тобто другорядні. Мазепинське питання б'є Росію в саму основу її великодержавності». А у петербурзькому «Новом времени» А. Меньшиков проголошував: «За найстрашнішого передвісника імперського розпаду слід вважати так зване мазепинство, що рівно готує повстання в Малоросії... Під назвою «українських громад» діють численні малорусько-польсько-єврейські гуртки, що розкладають студентство й народних учителів, прищеплюють їм, – а через них – і простолюдові найлютішу ненависть до російського народу й держави. Пора урядові не тільки помітити це явище – воно давно помічене – пора боротися з ним не на життя, а на смерть» [2, с. 59].

Що стосувалося «ненависті до російського народу й держави», то у свій час С. Єфремов дав на ці випадки таку відповідь: «Тільки суздальська тенденція може надихнути філіппіки проти нібито української зненависті до російської

культури. Де й хто її зневажав? ... Не ми винні, що Обнінських серед російського громадянства ми налічували одиницями, а ідеологам «національного ероса» ім'я було легіон. Не ми також винні, що до нашого народу та чужа культура доходила тільки у формі обрусительної школи, казарменного сміття та лакейської поезії, тобто здебільшого оборотним своїм оком. Ми не винували б і російську інтелігенцію, коли б вона без самозасліплення глянула на ті потворні виплоди своєї культури і чорне справді звала чорним. На жаль...» [3, с. 61-62].

На жаль, дійсно – ініціатором в антиукраїнському поході був не тільки уряд, а й російська інтелектуальна еліта. Сучасні дослідники відзначають, що ліберали в основному прагнули до більшої відкритості, вестернізації і модернізації суспільства. Але вся проблема полягала в тому, що інтелігенція боролась головним чином за політичні права і свободи і не йшла далі вимог, які б забезпечували не тільки свободу слова, але і свободу діла. Тобто свобода діла посягала на імперську свідомість, яка в той же час у росіян була і національною свідомістю, що становила основу їх життєдіяльності, що переважала над розумінням демократичного розвитку Росії навіть в ім'я месіанської величі країни.

Цю характерну особливість російського життя добре зрозумів І. Франко, який, на відміну від М. Драгоманова, робив логічний і закономірний висновок що «справа українського слова, українського розвою чужа для великоруської суспільності, що та суспільність засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає... так само, як її бюрократія, чи іншими словами, що російська бюрократія невідродна дочка російської суспільності і, видержавши гостру боротьбу із всесильною бюрократією, українській суспільності прийдеться видержати хронічну, довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвойовувати собі у неї право на самостійний розвій» [4, с. 28].

На підтвердження можна навести думку і В. І. Вернадського про негативне відношення до українського руху відомої частини прогресивних елементів

суспільства, в очах якої головна небезпека руху полягала саме в культурній ролі, загрожуючій Росії національним і культурним розколом. Ці елементи, як він вважав, свідомо підтримували протиукраїнську політику уряду, з їх середовища згодом з'являлися провісники великоросійського імперіалізму. [5, с. 251].

Типовим прикладом таких «провісників» були П. Струве, П. Погодін та ін. Людина, яка критикувала реакціонерів за «мазепинський» гвалт і фантастичні картини австрійсько-польсько-української війни з Росією, з іншого боку закликала російську прогресивну суспільну думку «енергійно, без всяких двомовностей і потурань, вступити в ідейну, боротьбу з українством, як з тенденцією послабити і почасти навіть усунути велике надбання нашої історії – великоросійську культуру» [6, с. 86]. (Виділення автора – А. С.)

«Зробити з української мови, – продовжував П. Струве, – «рівню» мові російській після останніх двох століть можна лише штучними мірами... «Природний», «стихійний» розвиток, що опирається на могутні процеси в економічному житті, сприяє загальноросійській мові» [6, с. 72].

Почавши за «здравіє» і кінчивши за «упокой», П. Струве отримав щирю відповідь від С. Єфремова: «Відомий автор цілком одвертих доносів, п. Щеголев, у своїй книжці, яка недавно вийшла [7], називає «прекрасні тези» п. Струве «по суті несвідомою апологією обмежень 1876 і 1881 рр.». З теоретичних побудов кабінетного мислителя практичні ділки зробили свої, правдоподібно, не зовсім хибні висновки, від яких нелегко відмахнутися гордовитою зневагою донощиків з фаху. Бо ж логіка зобов'язує» [8, с. 95-96]. А С. Петлюра чітко зазначав: «Перед нами здійснюється факт зрушення російського лібералізму в сторону великоросійського націоналізму, переслідуючого, абсолютно не криючись, ясні зоологічні цілі» [9, с. 74].

Злісні зоологічні цілі, зневажливе ставлення до «малоросійського племені» свідомо чи несвідомо підтримували багато російських письменників. В. Винниченко відмітив, що «завжди і всюди «хохол» – трошки дурненький, трошки хитренький, неодмінно лінивий, меланхолічний і інколи добродушний.

Про інші якості людської психіки у «хохлів» із цих оповідань зовсім не чути. Більше тридцяти мільйонів їх, а така дивна нерухомість і односторонність розвитку. Що не фігура, то або мішкуватий дурень, або придуркуватий ледар, або лінивий пройдисвіт» [10, с. 3-33].

Задля справедливості потрібно відмітити, що, як виключення, були представники російської інтелігенції, які давали дещо іншу характеристику українському народу (при цьому ні в якій мірі не відмовляючись від єдності держави російської). А. Луначарський, наприклад, виділяв по-перше, «демократичний склад народу». По-друге, своєрідну психіку українця, а саме – гумор як «інтимне поєднання мажорного і мінорного відношення до життя». Це і танці, «які, як правило, написані в мінорі». Це і пісні, «призначення яких може бути тільки одне: розчинити тугу в красі, зцілити душу, перетворюючи ридання її в мелодію» [11, С. 19-21].

Підсумовуючи сказане, сторонньому спостерігачеві неважко було зробити висновок, що історична місія України за канонами російського суспільства полягала в тому, щоб послужити звеличенню останнього, а українські народні маси розглядались як сировинний матеріал для побудови російського месіанського храму.

Джерела та література

1. Русское окраинное общество. Речь Н. Д. Сергиевского. (в первом собрании 27.04.1908 г.) // Картина настоящего. – Что делать? Разные мнения. – Оборона. Приложения: Устав. СПб., 1908. – 32 с.
2. Шевельов Ю. Українська мова в I половині ХХ століття (1900-1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Мюнхен, 1987. – 294 с.
3. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 448 с.
4. Франко І. Сухий пень // Баган О. Іван Франко і теперішнє становище нації / І. Франко. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 63 с.
5. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество / В. И. Вернадский // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 245-254.
6. Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. (Ответ украинцу) / П. Б. Струве // Русская мысль. – 1912. – № 1. – С. 65-86.
7. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма / С. Щеголев. – К., 1912. – 586 с.

8. Ефремов С. На текущие темы / С. Ефремов // Украинская Жизнь. – 1913. – № 1. – С. 92-99.
9. Петлюра С. Из русской печати / С. Петлюра // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 69-74.
10. Винниченко В. Открытое письмо к русским писателям / В. Винниченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 29-33.
11. Луначарский А. Н. О национализме вообще и украинском движении в частности / А. Н. Луначарский // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 19-21.

Мельничук І. А.
Суліменко Л. А.
Суліменко О. Г.

АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЯХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1906-1914 рр.)

Розвиток капіталізму, загострення внутрішніх протиріч суспільства поставили російський царизм перед необхідністю проведення аграрної реформи. Революційні події 1905 р. змусили царат провести реформу аграрного сектора економіки. Про це царський уряд почав друкувати матеріали ще в 1904 р., а 22 листопада 1906 р. був опублікований указ "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування", який поклав початок столипінській аграрній реформі. Вона спрямовувалась на подолання багатокладності у сільському господарстві країни і створення "міцного землевласника, який міг би протистояти «дикому напівголодному селу, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність» [1, с. 118].

Згідно з указом, кожному селянинові надавалось право закріплювати свій земельний наділ у приватну власність. Після цього він міг із своєю землею вийти на хутір чи відруб, або продати її. Реформа передбачала надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк, а також переселення безземельних і малоземельних в райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

На столипінську аграрну реформу покладали свої надії й волинські німці, які в першу чергу хотіли скористатися допомогою Селянського поземельного банку. Так, уже в 1907 р. в повітові землевпорядкувальні комісії починають масово надходити клопотання про надання допомоги Селянським поземельним банком для придбання землі. Колоністи, як правило, обирали зі своєї громади уповноважених, які від свого імені клопотали за всю колонію. Окремі колоністи писали прохання на ім'я Міністра внутрішніх справ. Так, німці колонії Йосипівка Житомирського повіту звернулися до міністра з наступним посланням: "Його Превосходительству Міністру внутрішніх справ. Уповноважені колоністи колонії Йосипівка Барашівської волості Житомирського повіту Яків Драйер і Юліус Римлянд від

імені селян колонії Йосипівка, які на своєму сході 20 вересня 1907 р. вирішили просити Вашого дозволу на купівлю орендованих ними земель у поміщика Долясанського за допомогою Селянського банку, на вигідних для них умовах." [2, Арк. 20] При цьому колоністи повідомляли, що вони в 1871 р. в кількості 80 чол. взяли у поміщика в оренду 800 дес. землі, зобов'язуючись платити по 1 руб. за кожен десятина в рік, а в даний момент платять по 3 руб. Кожна сім'я в колонії мала від 5 до 15 дес. Німці скаржились на нестачу землі і своє жалюгідне становище. Прохачі в своєму листі "вклонялися" ногам Його Імператорської Величності, клялись в своїх вірнопідданських почуттях. Слід відмітити, що такі прохання інколи давали свої позитивні результати. Так, уже 17 жовтня 1907 р. волинська землевпорядкувальна комісія отримала листа з Міністерства внутрішніх справ, в якомумова йшла про сприяння колоністам Йосипівки, оскільки «... вони падають до ніг Його Імператорської Величності і клянуться в своїх вірнопідданських почуттях» [3, Арк. 21].

У той час прохань надходило досить багато. Волинська землевпорядкувальна комісія пропонувала своїм чиновникам в повітах в'яснити:⁴

- 1) матеріальне становище прохачів;
- 2) сімейний стан;
- 3) час поселення в Росії;
- 4) час прийняття російського громадянства.

Так, Новоград-Волинська землевпорядкувальна комісія 22 грудня 1907 р. слухала питання про клопотання жителів колонії Гаральдівки Городницької волості І. Вітте, Р. Розе про придбання з допомогою Селянського банку орендованої у поміщика Гижицького землі. Комісія виявила:

- 1) колоністи поселились 40 років тому назад і землю взяли в оренду;
- 2) усі вони приписані до селян Городницької волості;
- 3) усі прийняли підданство Росії.

Німці, які проживали тут, мали від 2-х до 20 дес. землі. Після розгляду справи повітова комісія прийшла до висновку, що банк не уповноважений допомагати цим колоністам і в клопотанні відмовила.

На Волині було багато колоній, які мали незначну кількість землі й населення в них проживало не дуже заможного. Їхні мешканці теж зверталися до урядових установ за допомогою. Так, німці колонії Францівка Горошківської волості Житомирського повіту «били чолом» Імператору з проханням сприяти їм у купівлі землі. Повітова землевпорядкувальна комісія встановила, що в середньому кожна німецька сім'я тут мала 1-2-х коней; 2-3-и голови великої рогатої худоби і 2-3-и дрібної і звернулася до поміщика Болотова, якому належала земля, з проханням надати їм 10 дес. землі в безкоштовне користування[4, Арк. 28].

У 1907 р. велика кількість прохань надходила з Барашівської волості Житомирського повіту, де значна кількість земель належала графу Тишкевичу. У грудні цього ж року повітова комісія проаналізувала матеріальний стан окремих колоній цієї волості, а також кількість землі, якою вони користувалися. Зокрема, було встановлено, що в колонії Домбрівка було 716 дес. землі, на якій знаходилось 71 хутірське господарство. З них три десятичних – 3; чотири десятичних – 3; від 15-16-тидесятичних – 52; 17-ти десятичних – 1; 20-ти десятичних – 1. Як зазначала комісія, всі орендарі були малозабезпечені, власних коштів для купівлі землі не мали. Ґрунти в цій колонії були в основному піщаними і десятина землі коштувала тут 150 руб. [5, Арк. 170].

Землевпорядкувальна комісія, проаналізувавши стан колонії, прийшла до висновку, що потрібно в першу чергу сприяти при купівлі землі корінним жителям, а щодо відношення до німців чекати дозволу царя.

Велика кількість прохань надходила в 1907 р. безпосередньо до Селянського поземельного банку в м. Петербурзі. Здебільшого звіди також йшли негативні відповіді. Так, у жовтні 1907 р. з Петербурга у Волинський відділ Селянського банку надійшло повідомлення, що прохання німців з колонії Мечиславка і Нейдорф Новоград-Волинського повіту видати їм позики для купівлі землі маєтку пана Гижицького, не може бути вирішене. Як повідомляли з столиці, питання про можливість надання позик німцям буде розглядатись пізніше, про що повідомлять усі відділення банку [6, Арк. 211]. У той час поземельний банк практично зовсім не допомагав німцям при купівлі землі.

У 1908 р. в губернію надійшов лист з Мінського відділення Селянського поземельного банку, в якому повідомляли про те, що в його розпорядженні в Мозирському повіті є 40 тис. дес. землі, яку банк викупив. Але оскільки ця земля знаходиться в малозаселеній місцевості, а селяни сусідніх сіл достатньо забезпечені землею, то за рішенням банку вона буде розбиватися на хутірські ділянки і передаватися переселенцям. Це робилося тому, що «в даній місцевості був низький рівень сільськогосподарської культури і для її підняття було б доцільним поселити сюди німців-колоністів з Волинської губернії» [7, Арк. 212]. Тому Мінське відділення банку просило губернатора провести роботу щодо ознайомлення волинських німців з цією інформацією. Поселенцям обіцяли ряд пільг: хутірські ділянки, які були прилісними, здавалися в безплатну оренду до 3-х років; позики на купівлю цих ділянок видавалися на 5,5 років у розмірі до 95% від їхньої вартості з щорічною оплатою (з погашенням) 4,5% виданої позики." Німцям Волині надходили пропозиції і з інших губерній Росії. У 1908 р. Волинський поземельний банк отримав з Петербурга вказівку «...на майбутнє і надалі утримуватися від будь-яких угод на купівлю землі з особами, які не належали до корінного російського населення».

Продавати землю німцям можна було лише при дотриманні таких умов:

- 1) якщо прохачі живуть на місці 25 років;
- 2) якщо вони відбували військову службу в царській армії;
- 3) земельні наділи не повинні були перевищувати встановлену норму;
- 4) при купівлі землі, частина грошей повинна бути внесена готівкою, а інша з відстрочкою на 13 років;
- 5) при продажі ділянок в купчу відомість повинна бути внесена умова, що у випадку переселення покупця ця земля мусить бути продана тільки особам російського походження.

Таким чином, на шляху у придбанні німцями землі став Селянський поземельний банк, на якого вони покладали особливі надії.

Вивчення стану аграрної колонізації регіону продовжилося в 1908 р. Новий генерал-губернатор Ф. Трепов вимагав точних даних про земельну власність

колоніст. Такі дані були зібрані по всьому Південно-Західному краї і він їх доповів у Міністерстві внутрішніх справ.

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ НІМЦІВ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ (1909 р.)

Губернії	Російські піддані		Іноземні піддані	
	власна (дес.)	орендна	власна	орендна (дес.)
Київська	10018	10620	84	858
Подільська	3447	9320	365	1886
Волинська	102697	142610	1925	4641

Дані з таблиці засвідчують, що найбільшу кількість орендної та власної землі мали німці у Волинській губернії. Це було більше, ніж у Подільській та Київській губерніях разом узятих. На нашу думку, це пояснюється тим, що у Волинській губернії була більша кількість колоністів і саме тут вони інтенсивно займалися землеробством, в той час як у Київській та Подільській губерніях вони надавали перевагу розвитку різноманітних ремесел. Таблиця також засвідчує, що досить значні земельні площі були й у руках іноземних підданих, що дуже непокоїло владні структури, реакційну громадськість. На прем'єра уряду П. Столипіна чинився тиск офіційної преси з метою прийняття заходів щодо обмеження колонізації. Це привело до того, що вже 28 квітня 1910 р. заступник міністра П. Крижановський подав в Кабінет Міністрів проект закону щодо обмеження іноземної колонізації. При його обговоренні лише міністр юстиції висловився про можливі негативні наслідки закону для господарств цілих регіонів. 28 вересня 1910 р. П. Столипін вніс зміни і доповнення до закону від 19 березня 1895 р. й передав їх на обговорення в Думу. У Законі передбачалося надати більше прав тим колоністам, які прийняли російське підданство й обмежити права тих, хто його не прийняв [8, Арк. 205].

Попри всі обмеження німецького землеволодіння в регіоні, колоністи продовжували відігравати помітну роль у розвитку землеробства, адже в них була зосереджена значна кількість землі. Аналіз окремих джерел свідчить, що напередодні Першої світової війни їм належало близько 700 тис. дес. землі, що

складало 1/10 всієї кращої землі губернії. Німці-хлібороби зробили значний вклад в окультурення незаселених просторів Волинської губернії. За порівняно короткий час поліська частина губернії дуже змінилась. Вона стала більш густонаселеною, тут прокладалися дороги, замість непрохідних боліт з'явилися прекрасно оброблені ниви тощо. Відношення до землі у німців було особливе. Отримавши ділянку, вони в першу чергу, обробляли її, а вже потім будували житло. Аналіз архівних джерел свідчить, що колоністи часто отримували в оренду не досить придатну для землекористування землю. Вони в контрактах зобов'язувалися власними зусиллями обробити її і розділити на присадибну, рільничу, сінокісну [9, Арк. 205]. Щоб зробити це, колоністам потрібно було прикладати багато зусиль для осушення боліт, викорчовування лісу, удобрення ґрунтів. Проте, з часом це давало свої результати і колоністи отримували високі врожаї. Слід зазначити, що вони не були однаковими. Наприклад, на сірих лісових ґрунтах колоністи мали з одної десятини – 50 пудів жита; 60 – овесу, а на піщаних – відповідно 30 і 35 [10, Арк. 264].

Важливим фактором для підвищення врожайності було використання німцями ефективних знарядь праці: залізних плугів, борін тощо. Практично кожна німецька сім'я мала знаряддя для обробітку землі, про що свідчать дані волинської землевпорядкувальної комісії. Колоністи запроваджували в господарствах більш прогресивні сівозміни, елітні сорти насіння, мінеральні й органічні добрива. Варто зазначити, що агрономічні знання німці отримували також від своїх земляків-спеціалістів, які прибували на Волинь для проживання.

Крім вирощування зернових, колоністи займалися виробництвом хмелю. Його розводили в тих колоніях, де були відповідні ґрунти. Так, наприклад, колоністи Фасової Рудні Житомирського повіту інтенсивно займалися вирощуванням хмелю, який вигідно збували на ринках м. Житомира. Завдяки німцям-колоністам Волинська губернія займала третє місце в імперії по вирощуванню хмелю.

В період запровадження столипінської реформи німці-колоністи зробили значний внесок у розвиток землеробства і тваринництва, а також в окультурення малозаселених просторів Волині. При цьому, слід зазначити, що найвищий рівень землеробства; тваринництва у колоністів припадав на 1906-1914 рр., коли

починають виникати великі фермерські господарства.

На сьогоднішній час хмелярство в Житомирській області перебуває в занедбаному стані і потрібно прикласти багато зусиль для відродження цієї галузі. На наш погляд, для відродження галузі може стати у нагоді досвід попередніх поколінь волинських аграріїв, у тому числі й німецьких колоністів.

Джерела та література

1. Волковинський В., Левенець Ю. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності // Укр. істор. журн. – 1991. – № 4. – С 118.
2. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 790. – Арк. 20.
3. Там само. – Арк. 21.
4. Там само. – Арк. 28.
5. Там само. – Арк. 170.
6. Там само. – Арк. 211.
7. Там само. – Арк. 212.
8. Там само. – Арк. 205.
9. Там само.
10. Там само. – Арк. 264.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В 1917 РОЦІ

Волинська губернія адміністративно складалася з 12 повітів: Володимиро-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Рівненського і Старокостянтинівського. Про кількісний склад населення і його структуру найбільш точні дані отримані в результаті Всеросійського перепису населення 1897 року. Загальна кількість мешканців Волинської губернії тоді обчислювалася в 2 мільйони 989 тисяч 500 осіб. Станом на 1917 рік, враховуючи середньорічний приріст населення на території губернії проживало майже чотири мільйони осіб.

Волинським губернатором був статський радник Петро Васильович Скаржинський, резиденція якого знаходилася у Житомирі за адресою Київська, 15. У його офіційній будівлі також знаходилися: губернська канцелярія, губернське із земельних і міських справ Присутствіє та Волинське губернське опікунство дитячими притулками. Віце-губернатором був Євген Мортимерович Бронфольдт. Губернське правління знаходилося у будівлі по вул. Великій Бердичівській, 10. Тут також розміщувалася редакція газети «Волинские губернские ведомости». Її редактором був Микола Іванович Конацький.

Волинську губернську земську управу, яка знаходилася на вул. Великій Бердичівській, 16, очолював надвірний радник Борис Миколайович Лелявський. Предводителем дворянства Волинської губернії був статський радник Ілля Афанасійович Папа-Афанасопуло. Офіційна будівля, у якій він перебував – Дворянське Депутатське Зібрання, збереглася на вул. Великій Бердичівській (тодішній номер будинку 38, а нині).

Предводителем дворянства Житомирського повіту був колезький асесор Леонід Володимирович Якунін, який перебував у готелі «Франція» по вул. Київській, 20. Дворянство Новоград-Волинського повіту очолював Дмитро Миколайович Хлюстін, а Овруцького – князь Семен Фомович Ернст.

Головою Житомирської повітової управи (вул. Михайлівська, 19) був Павло Петрович Москальов, а Новоград-Волинську очолював Іван Іванович Селіванов, Овруцьку – князь Семен Фомович Ернст. Головою Житомирської міської управи був Антон Францевич Півоцький. Будівля її знаходилася по вул. Великій Бердичівській, 13.

Депутатами Державної Думи від Волинської губернії були обрані ще 1912 року Стефан Григорович Бурмич, селянин с. Гладковичі Овруцького повіту; Омелян Ігнатюк, селянин з Кременецького повіту; Іван Костянтинівич Карпінський, селянин с. Яруня Новоград-Волинського повіту; Борис Миколайович Лелявський, землевласник с. Пашковець Старокостянтинівського повіту; Ананій Олексійович Лотоцький, священник с. Милятина Острозького повіту; Василь Іванович Мельников, землевласник с. Пляшева Дубенського повіту; Прокіп Андрійович Москалюк, селянин с. Свиного Старокостянтинівського повіту; Никон, житомирський єпископ; Василь Іванович Самчук, селянин с. Хорошева Острозького повіту; Михайло Павлович Тивончук, селянин м. Степані Рівненського повіту; Василь Віталійович Шульгін, спадковий дворянин с. Кургани Острозького повіту і Поліен Антонович Ярмолевич, титулярний радник з м. Рівне.

Перша світова війна, яка тривала уже три роки, виснажила людей і економіку воюючих країн. Наростало незадоволення населення своїм становищем, поглиблювалися антимонархічні настрої. Невдачі російської армії на фронтах цієї затяжної війни лягли тягарем відповідальності на російського монарха і він змушений був зректися престолу наприкінці лютого 1917 року.

З падінням царської влади з'явилася можливість реалізації національних прагнень українців. Початком здійснення цих прагнень стало утворення 4 березня 1917 року Центральної Ради, до складу якої увійшли представники не тільки різних партій, а й багатьох громадських організацій, переважно українська інтелігенція. У той же час відновилися діяльність товариств «Просвіта», спочатку у Києві та на Київщині, а невдовзі – і в інших українських містах [1]. Так, у Білій Церкві це відбулося уже 4 березня, а в Житомирі

«Просвіта» відновила свою діяльність 7 березня 1917 року. Житомирська «Просвіта» була першою з громадських організацій Волинської губернії, яка привітала утворення Центральної Ради і висловила їй свою підтримку.

Безперечно, українська інтелігенція Києва і Київщини вела перед у розвитку національного руху на Наддніпрянщині. Ще в першій половині березня 1917 р. почав діяти новий склад Виконавчого Комітету Київської губернії, до якого увійшли уже переважно українці.

Перша відозва Центральної Ради уже визначила свій політичний курс: «Уперше, Український тридцяти п'ятимільйонний народ, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація... А в найближчі часи право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народ, того ж права для української мови від пастирів церкви, земстві всіх неурядових інституцій на Україні» [2].

Уже навесні 1917 року було засновано Український національний фонд, керівництво Центральної Ради закликала громадськість робити внески до нього [3, арк. 108 зв.]. У житомирській газеті «Громадянин» було опубліковано звернення такого змісту:

День Національного Фонду.

Громадяне! Слушний час настав! Одбудовується Вільна Україна. Більш як 250 років чекав того Український народ і час настав! Твориться нова організація Вільної України. На чолі справи стали представники всього нашого народу, але без матеріальних засобів посунути її неможливо – Ми не маємо скарбових (казенних) коштів, ми не володіємо тими податками, що виплачуємо до казни й через те Центральна Українська Рада визначає день Національного Фонду. Цим днем призначено Зелені Свята.

Громадяне! Доля судила нам стати учасниками найсвятішої хвилини в життю України, не залишаймося ж холодними глядачами історичного моменту, але, як громадяне вільної рідної землі, рушаймо всі на допомогу їй. Товариші наші, що стали на чолі національної справи, віддають їй всю силу свого духу,

все своє життя, – віддаймо ж і ми на неї свій одноденний заробіток, або прибуток; тим зміцнимо дорогу всім справу. Україна – край демократичний, вона не має магнатів, що підперли б сотнями тисяч наш національний фонд, але одноденний заробіток народу переважить жертву багатирів.

Народе Український, звертаємось до тебе!

Звертаємось до всіх, що сприяють волі та добробуту народу: Вільна Україна забезпечить усім людям, що живуть на її просторі волю, братерство і хліб.

Комитет Дня Національного Фонду

Гроші просимо надсилати на адресу скарбника Дня Національного Фонду: Київ, Педагогічний музей (В. Володимирська, 57) Зінаїді Василівні Мірній [4].

Громадянин. – 1917. – 10 травня

У цьому ж номері згаданої газети поетеса Людмила Волошка звернулася до читачів із запальним віршем «Вітай Україно»:

Вітай Україно! – веселая мати,
Розквітли надії, душа ожила.
Не чайка-небога, а вільна орлиця
Могутня Ти й горда, – як перше була.

Вітай Україно! Красо всього світа,
Росте Твоя слава, цвіте як весна,
Пишайся красою, як сонце весною
І сьай нам до віку, як зірка ясна.

Вітай Україно! За волю святую
За щирую правду ти муки несла
І кров'ю своєю лани і могили,
Всю рідную землю ти щиро злила!

Вітай Україно! Як Фенікс казковий
Ти з попелу встала і горда й міцна
Нехай же ніколи не зайде за хмари
Зоря твоєї долі і слава ясна!

Отже, відродження українського життя в Україні стало одним із головних завдань новоствореного органу законодавчої влади. На своєму засіданні, яке відбулося ще 12 березня 1917 р., Центральна Рада прийняла важливі рішення. А саме: «4. Мовою, якою Рада має звертатись, є мова українська... 9. Доручити справу гімназій й нижчої школи комісії народної освіти, яку Рада скликати доручає панам Стешенкові й Волошинові; ся комісія має просити заповоги в українських педагогів. Комісія повинна дбати, щоб справа народної освіти стала на Вкраїні якнайширше. 10. Просити міський виконавчий комітет усунути від діяльності директора народної школи Плеського і призначити на його місце комісара-українця. 11. Призначити при попечителеві українського комісара» [5, арк. 109, 109 зв.].

Безпосередній учасник процесу відродження національного життя Дмитро Дорошенко згадував: «Перші кроки в справі введення української мови до школи були зроблені в Києві в перших же днях революції: гласний київської міської думи Н. Ярошевський вніс пропозицію негайно завести шкільне навчання в міській школі ім. С. Ф. Грушевського (батька М. С. Грушевського) на Куренівці – українською мовою. Дума одноголосно ухвалила цю пропозицію. В половині березня при шкільній київській міській управі була заснована спеціальна підкомісія, яка мала *“розробити в усій широті питання про заведення української мови в міських школах Київа”*. До комісії було запрошено проф. М. Грушевського, В. Ігнатовича, Т. Лубенця, Ів. Стешенка. Комісія зразу ж призначила 500 рублів на закупне українських книжок і портретів Т. Шевченка для міських шкіл» [6, с. 272].

На кооперативному з'їзді Київщини, який проходив у приміщенні Педагогічного музею 14-15 (27 – 28) березня 1917 р., також було висловлено вимогу-гасло: «За вільну Україну, за самостійність, за рідну мову і школу».

Головою цього з'їду обрали Христофора Барановського, а почесним головою – Михайла Грушевського.

У відповідь на вимогу і потребу в українській школі вже 18 (31) березня 1917 р. у Києві у приміщенні приватної жіночої гімназії А. Жекуліної було відкрито Першу українську державну гімназію імені Тараса Шевченка. Тут почали діяти 1-3 класи і два підготовчих. Першим директором цього навчального закладу став Петро Холодний, а невдовзі його заступив на цій посаді Володимир Дурдуківський. Перший рік навчання розпочали 174 учні. В.Ф. Дурдуківський зібрав високопрофесійний педагогічний колектив. Його колегами стали Л. Білецький, О. Бургардт, Й. Гермайзе, О. Гнатевич, В. Гребінецький, С. Гончаров, К. Лазаревська, В. Липківський, В. Прокопович, С. Русова, В. Шарко, Н. Шульгіна-Іщук, Л. Чикаленко. Сам В. Дурдуківський викладав українську мову і літературу, а також вів драматичний і літературний гуртки, співпрацював з композитором П. Козицьким.

У той же час було засновано і Другу Українську Державну гімназію імені Кирило-Мефодіївського братства. Вона мала 8 класів, у яких навчалося загалом 250 учнів, зокрема, наш земляк Павло Кольченко із села Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії (тепер село Заріччя Ружинського району Житомирської області). Директором цієї гімназії був Федір Сушицький.

Важливою подією, яка сприяла консолідації українського суспільства і зростанню національної свідомості, стало вшанування пам'яті Великого Кобзаря. З цього приводу преса зазначала: «Великими ріками й малими струмочками з 10 години ранку текли люди з усіх кінців великої столиці України до головного пункту – Володимирського собору, де вище київське духовенство, тепер з власної ініціативи, правило панахиду по Шевченкові. На цьому великому зібранні виступив і Михайло Грушевський. Він, зокрема, закликав: *“Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого генія нашого слова, великого пророка нашого визволення – присягнім в сю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити, і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної*

України”» [7].

На той час більшість складу Центральної Ради першочерговим завданням вбачала здобуття статусу автономії, що забезпечувало свободу розвитку національної освіти і культури. Керівництво Центральної Ради настійливо апелювало до Тимчасового уряду, добиваючись забезпечення культурно-освітніх прав українців. Дмитро Дорошенко згадував: «В своїх домаганнях до Тимчасового Правительства українці вже в березні 1917 року поставили цілком виразні і конкретні постуляти в області шкільництва. Особливо детально були виложені ці постуляти в меморандумі українських організацій Петербурга, поданому міністру-президенту кн. Львову 30 березня. Меморандум ставив для міністерства освіти такі домагання: *“заведення укр. мови в народніх школах і допущення укр. мови до середніх шкіл; українізацію учительських семінарій і заснування нових, з програмами, пристосованими до місцевих потреб, аж до остаточного пристосування вищої школи на Україні до потреб місцевого населення, – заведення у вищих наукових закладах українських курсів і кафедр, а в першу чергу в київському університеті, а також і по всіх інших наукових закладах, де того забажають студенти і де знайдуться відповідні професори; організація під час літніх ферій коротких курсів для підготовки народних учителів для українських шкіл і якнайскоріше призначення необхідних кредитів у розпорядження Українського Наукового Товариства у Києві, яке об’єднує всі українські наукові організації”*» [8].

Тимчасовий уряд надав дозвіл на запровадження української мови викладання у початкових школах Київської шкільної округи, але за умови забезпечення прав національних меншостей навчатися російською мовою. Саме тому ця вимога нівелювала зусилля, спрямовані на українізацію освіти, яка відбувалася в умовах значного опору частини самих українців. Показовим у цьому відношенні стало обговорення ситуації стосовно тексту присяги на засіданні Центральної Ради 31 березня 1917 р. Дехто з українців у губернському виконавчому комітеті висловлювався проти необхідності для українців-чиновників підписувати присягу з текстом українською мовою. Про

це писала «Робітнича газета» у випуску за 2 квітня [9, с. 52]. Центральна Рада засудила таку неукраїнську позицію. З другого боку, ми розуміємо, що у той час кожен мусив дати відповідь на питання: хто я є за національністю?

Багатьох українців сама політична ситуація спонукала зробити національний вибір. Розвиток української революції сприяв пробудженню української свідомості, історичної пам'яті, національної самоідентифікації. Українська освіта була важливим чинником, обов'язковою умовою продовження цього процесу. Тому Центральна Рада надавала цьому питанню пріоритетну увагу. 3 квітня 1917 р. куратором Київської шкільної округи був М.П. Василенко, а його помічником – В. П. Науменко. Важливою подією у сенсі обговорення питань організації української освіти став Перший Український педагогічний з'їзд, який пройшов у Києві наприкінці березня. Головував на з'їзді приват-доцент Київського університету св. Володимира Т. Сушицький, його заступником був обраний І.М. Стешенко. На цьому зібранні делегати розглядали і обговорювали питання, які потребували свого вирішення найближчим часом:

- заснування головної української шкільної ради з метою організації народної освіти в Україні;
- утворення українських бібліотек для учителів, шкіл і загалу;
- організація педагогічних курсів для підготовки інструкторів і лекторів у повітових і губернських містах;
- українізація учительських семінарій та інститутів;
- запровадження при університетах і на курсах при шкільних округах кафедр української мови й українознавства для підготовки учителів середніх шкіл;
- запровадження викладання Закону Божого в українських школах українською мовою;
- переведення духовних шкіл, училищ в Україні на українську мову викладання.

Під час обговорення питання про кадрове забезпечення вищих шкіл

прийнято рішення звернутися до професорів-українців, які живуть і працюють за межами України, переїхати на батьківщину і працювати в українських вищих навчальних закладах. Також було прийнято рішення заснувати у Києві при Українському Науковому Товаристві секцію вищої школи для керівництва справою викладання українською мовою у вищих школах України. В результаті обговорення бібліотечної справи ухвалили необхідність реорганізації публічних бібліотек у губернських містах, щоби у книгозбірнях утворити окремі відділи української літератури і українознавства.

Вже тоді на Першому Українському Педагогічному з'їзді було підтримано ініціативу Українського Наукового Товариства розпочати організацію Української Академії Наук. Дмитро Дорошенко, описуючи роботу цього з'їзду, підкреслює, що «дуже докладні були резолюції в справі середньої школи. З'їзд ухвалив: 1) українські школи мали бути відкриті в найближчому часі й на засоби держави; 2) в першу чергу мали бути відкриті гімназії; 3) професіональні школи відкривати в міру потреби; 4) там, де більшість населення українська, українізувати вже існуючі старі школи; 5) науку української мови, літератури й історії зробити обов'язковою по всіх середніх школах України; 6) в тих школах, де більшість учнів українці, в приготовляючій і в 1-й класі вести науки тільки по-українськи, в інших перейти до української мови навчання за два роки; 7) там, де є по гімназіях значна меншість росіян, утворити російські паралельки; 8) там, де є значна меншість українців, забезпечується виклад української мови; 9) при укладанні термінології треба увійти в порозуміння з Галичиною, щоб установити спільну термінологію для всієї України; 10) всі педагогічні інститути, курси, школи, класи треба українізувати негайно» [10].

З 4 по 9 квітня 1917 р. у Житомирі проходив, як офіційно зазначалося, «*З'їзд труженників народної школи Волині*». Місцева газета так розповідала про цю подію: «З'їзд виніс в шкільних, політичних і економічних справах постанови:

- 1) Вжити всіх заходів, щоби в школі українська мова була введена негайно.
- 2) Всіма силами підтримувати нове правительство й прийняти щирі участь

в забезпеченні громадського спокою на селі» [11].

Питання становища української мови і освіти простого люду були не менш важливими, ніж питання про землю. У цьому ж номері газети «Громадянин» опубліковано цікавий допис мешканця села Троковичі Житомирського повіту: «Село наше розташувалось на прикрої стих ґрунтах, які при гарному обробітку землі повертають за працю. Селяни наші кохаються в садках, хоч і ходять коло їх не зовсім доладно. Житомир од нас так близько, що дає вигідно збувати садовину й овоч, через це у нас багато людей займаються городами. Добре було б закласти вже й школу якусь сільськогосподарську, або хоч курси коротенькі. Бажано викладати по українському, бо хазяйством займаються тепер виключно жінки, а вони вже ніяк не розуміють чужої мови. Про все, що сталось у Росії і на Україні люде знають у нас маловато. Довідується інколи з газет, а найчастіш од перехожого й переїзного люду».

16 квітня 1917 р. відбулися збори українських педагогів м. Житомира, на яких прийняли рішення про утворення народного університету.

Широкі верстви українського населення з ентузіазмом сприйняли політичні зміни, як наслідок – зростає громадська активність щодо відновлення діяльності колишніх товариств «Просвіта» і створення нових. Газета «Рідне слово» у статті «*Нові товариства на селі*» писала: «Якщо місяць тому назад говорити про нове товариство на селі та ще й українське міг хіба божевільний, бо не те що нового не можна було закласти, а й вдержати старого – так боялось старе правительство розвитку народу і освіти. Та минулись вже ті лихі часи, і тепер не треба просити у начальства дозволу на якесь товариство. Чи треба ще говорити, як потрібно на селі та скрізь закладати усякі товариства, щоб гуртом учитись, гуртом домагатись чогось... найкращим і найпотрібнішим товариством ми вважаємо “Просвіту”. Хай не буде села на Вкраїні, де не було б такого товариства. Скажете нема хати? А школа, а волость нащо? Тепер же село само хазяїн у себе, все у руках селян, і поки вони не матимуть своєї Просвітянської хати “Просвіта» може міститися у школі, звісно тільки так, щоб не мішати й школі робити своє діло. Зберіться, скільки найщиріших, виберіть з-

поміж себе чоловіка 7 для вироблення статуту товариства, а потім на нових зборах обміркуйте той статут, тоді вибирайте Раду “Просвіти”, платіть членську вкладку – от у вас і є вже товариство...

Отже, просимо подати нам звістку про себе – чи є у вас “Просвіта”, а коли немає, то подайте адресу вашу, і ми пошлемо вам потрібних людей і будемо підтримувати вас. Єднаймося ж мерщій, гуртуймося у товариства, а з товариств складемо союзи і тоді вже нас не здола темна сила, и ми самі будемо хазяїнами своєї землі і долі» [12].

Однак подальше виконання завдань українізації освіти уповільнилося, загрузнувши у безплідній дискусії серед членів Центральної Ради про темпи цього процесу, про «недопустимість примусової українізації», що врешті призвело до компромісного рішення про поетапність цього процесу, починаючи з нижчої школи.

6 (19) квітня 1917 р. розпочав свою роботу Український Національний Конгрес, делегатами якого було близько 900 осіб з усієї України. А всього разом із представниками громадських організацій і військових частин налічувалося понад 1500 осіб-учасників. Почесним головою Конгресу обрали Михайла Грушевського, а до президії серед інших увійшов і Федір Штейнгель з Волинської губернії. Наприкінці зібрання було проведено вибори до Центральної Ради за такими квотами: по 4 представника від Волинської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Подільської, Харківської і Херсонської губерній; по 3 – від Кубані, Таврії, Холмщини і Чернігівщини, від інших губерній по 1, а окремо від Києва, Катеринослава, Одеси і Харкова – по 2. Також громадські організації запропонували своїх делегатів. Таким чином було сформовано доповнений склад Центральної Ради. Делегатами, яких обрали від Волинської губернії стали О. Головка, П. Касяненко, Б. Козубський, П. Колесник. Ще раніше увійшли до складу Центральної Ради уродженці Житомирщини Христофор Барановський (як представник від кооперативних організацій України), Єремійів (від студентства), Іван Феценко-Чопівський (один з 12 представників від просвітних організацій Києва, зокрема разом із

Марією Грушевською, рід якої – з Житомирщини). У подальшому склад членів Центральної Ради час од часу поповнювався.

У перший день другої сесії Центральної Ради 9 (22) квітня 1917 року голова шкільної комісії І. Стешенко передав побажання педагогічного з'їзду і товариства шкільної освіти стосовно подальшої організації шкільництва. А наступного дня 23 квітня ці питання заслухали на черговому засіданні. Було визнано необхідність відкриття літніх курсів українознавства для учителів і курсів для інструкторів, прийнято резолюцію про потребу заснування при Центральній Раді Української шкільної ради, яка візьме під свою опіку планомірну українізацію школи по всіх українських губерніях [13].

На наступному засіданні 28 квітня І. Стешенко знову піднімав питання про важливість утворення Всеукраїнської шкільної ради з підпорядкованими їй губернськими і повітовими українськими шкільними радами. У їхньому складі, за пропозицією І. Стешенка, могли бути представники від земств. Від учителів, од духовенства і, якщо треба, од «“советов” солдатських і робітничих депутатів» [14, арк. 6]. На цьому ж засіданні було вирішено, що до Всеукраїнської шкільної ради увійдуть усі педагоги-члени Центральної Ради, які і повинні виробити проекти організації і подальшого розвитку української освіти. У ході обговорення процесу українізації школи доповідачі загострили увагу на проблемі значного опору проросійських сил, зокрема і в освітянських колах. У зв'язку з цим прийнято резолюцію про те, що політика куратора Київської шкільної округи «не може задовольнити українців» і вирішено «запросити Василенка для переговорів у цій справі».

Про складність ситуації у освітянській сфері дізнаємося зі слів безпосереднього свідка і учасника тих подій Дмитра Дорошенка: «В той час, як національно настроєна і свідоміша частина учительства і громадянства на Україні ставила такі широкі домагання в області українізації шкільництва, на Україні вже організувалася опозиція проти цієї українізації. Опозицію складав перш за все персонал шкільної округи у Києві... Треба знати, що Київська Шкільна Округа здавна була твердинею войовничого обрусіння. Українцям

здебільшого не давано тут ходу ні на чисто педагогічній, ні на педагогічно-адміністративній службі; посади вчителів середніх шкіл заміщувано найбільше зайдами-москалями... Дратувало національно настроєні учительські круги й ціле українське громадянство ще й те, що сам новий куратор шкільної округи М. Василенко, а особливо його помічник В. Науменко, стояли за дуже обережне, поступове заведення української мови до школи, мотивуючи це як міркуваннями практичного характеру (недостача вчителів, підручників, невиробленість української термінології), так і тим, щоб, мовляв, не дуже обурювати широке громадянство насильною українізацією». Але, як слушно зауважував Д. Дорошенко, «обережність і поміркованість офіціальних керівників справи дуже зручно використовували тайні та явні вороги української школи» [15, с. 274].

Члени Центральної Ради на згаданому вище засіданні 28 квітня з метою пришвидшення освітніх реформ вирішили «в справі українізації школи звернутися до міністра освіти безпосередньо, бо через Петроградське представництво справи йдуть дуже довго» [16, арк. 7]. Також, за пропозицією Стасюка, Центральна Рада зверталася до Тимчасового уряду з вимогою, щоби директорів та інспекторів народних шкіл не призначали, а обирали. Таким чином керівництво Центральної Ради намагалось демократизувати освітянську галузь в Україні, а з другого боку, унезалежнити її від впливу Тимчасового уряду.

Проте із середини освітянських кіл виявлявся опір і гальмування цих процесів. Д. Дорошенко про це так пише: «Погляди урядовців шкільної округи на справу українізації школи дуже яскраво виявилися на нараді, яку скликав в дня 11-12 мая н. ст. (29-30 квітня за старим стилем) у Києві куратор шкільної округи М. Василенко. В цій нараді взяли участь вищі урядовці округи, директори народних шкіл, деякі народні вчителі й представники громадянства. Помічник куратора В. Науменко висловився тут в тім дусі, що заведення науки українською мовою в нижчих школах можливе, але щодо міських шкіл, то тут ще треба добре подумати. Треба, мовляв, поволі привчати населення до

українізації, так щоб вона ішла зсередини, а не іззовні... Так говорив Науменко, відомий український діяч, давній оборонець прав української мови; не диво, що урядовці шкільної округи, давній й випробовані вороги українства, могли бути його словами тільки осмілені й підбадьорені... Самі ухвали наради відбили на собі оцей настрій більшості її учасників: було ухвалено завести навчання в українській мові з будучого шкільного року (восени 1917 р.) в сільських початкових школах тільки в першій групі (клясі) і лише за згодою місцевого населення. В першу чергу українська мова має бути заведена там, де населення *“чисто українське”*. Далі було ухвалено заснувати з кінцем мая у Києві інструкторські курси чоловік на 70, для підготовки інструкторів українського навчання. Ці інструктори в свою чергу мали б стати керівниками повітових курсів для народних учителів. Визнано також потрібним заложити в учительських інститутах і семінаріях катедри українознавства... Майже одночасно зі згаданою нарадою у куратора відбулися у Києві численні збори педагогів і представників комітетів батьків, де відомий у Києві публіцист В. Чаговець виступив з рефератом, пропонуючи замість *“українізації»школи запровадити тільки “українознавство”*. Після бурхливих дебатів збори ухвалили вислати до міністра освіти Мануйлова телеграму, де було сказано, що збори бажають, щоб середня школа на Україні зберегла *“основний загальноросійський характер”* і щоб тільки заведено було у її курс українознавства» [17, арк. 275-276].

Вияв такої позиції ми бачимо у загалом тоді російськомовному Житомирі, де протягом травня-серпня 1917 р. виходив щомісячний художньо-літературний і науково-популярний журнал «Отклики свободной школы». Видавала його учнівська організація «Свободная школа». Редакція цього видання знаходилась у приватній гімназії Н. Покрамович. Її будівля знаходилася у Житомирі по вул. Пушкінській, 39. У згаданому журналі публікувалася інформація про шкільне життя в губернії, літературна творчість учнів. Журнал передплачували не тільки мешканці Житомира, а й Бердичева, Сквири, Новограда-Волинського [18].

Разом з тим необхідність українізації школи залишалася актуальним завданням, вирішенню якого приділялася особлива увага. Велику роль в цьому відіграла Волинська «Просвіта» у Житомирі. Виконуючи рішення Зборів українських педагогів міста, просвітяни, серед яких були переважно вчителі, відкрили 30 квітня 1917 р. Народний університет. Почав діяти перший факультет – історико-філологічний. При університеті було відкрито і курси українознавства, на яких вивчалася історія України, географія, історія української мови і літератури. На цих курсах почали навчатися близько 200 осіб.

У подальшому планувалося відкриття й інших факультетів: медичного, юридичного, природничого, соціально-економічного, фізико-математичного, прикладних знань із різними відділеннями – агрономічним, інженерним, лісовим. Діяльність Народного університету відбувалася у тісній співпраці з товариством дослідників Волині і товариством «Просвіта» у Житомирі [19, с. 32].

10 травня 1917 р. у Житомирі розпочав свою роботу з'їзд представників усіх українських організацій Волині – Просвіти, Громади, Ради, гуртків, селянських спілок, кооперативів, волосних і виконавчих комітетів, Союзу кооперативів, військових організацій, військових частин. Офіційно він називався Організаційний Український З'їзд на Волині. Розглядалися такі питання:

- 1) Доповідь Центральної Української Ради:
  - а) Постанови Національного З'їзду;
  - б) Український Національний Фонд;
- 2) Земельна справа в Україні;
- 3) Справа українців римо-католиків і греко-католиків;
- 4) Справа виборів до міських дум та земств;
- 5) Скликання Селянського з'їзду на Волині;
- 6) Видання місцевого часопису;
- 7) Повідомлення з місць;

8) Перебудова Волинської Української Ради.

На цей з'їзд прибуло близько 300 делегатів з різних місць Волині. Відкрив його привітальним словом голова Волинської Української Ради Самійло Підгірський. Він розповів про долю українського народу під польським і московським пануванням, про кривди, які зазнав народ і закликав до гуртування.

11 травня 1917 р. відбулося засідання комітету Центральної Ради, на якому розглядалися серед інших і питання освітнього та церковного характеру. Відповідно, були прийняті такі рішення:

«7. Міністерство повинно дати накази попечителям і щодо українізації в середній школі, і звернутися з такими же інструкціями до вищих шкіл, в дусі постанов секції вищої школи – негайно утворити вказані там катедри українознавства, дати засоби для паралельних курсів і т. п.

8. В справах церковних – усунення владиків-великоросів і інших неприхильних виборній організації української церкви, в дальшій плані – признання принципу автокефальності української церкви, себто освободження її від синодальної власті» [20, арк. 10].

Питання українізації освіти обговорювалося 12 травня 1917 р. у залі Педагогічного музею на нараді учителів Київських вищих початкових шкіл. Головував на цьому зібранні помічник попечителя Київської шкільної округи В. Науменко. Він запевнив присутніх, що «українським дітям лекше буде учитись, ніж на якій чужій мові, це признано найрозумнішими людьми всього світу, що найлекше дітям учитись на своїй рідній мові» [21]. Розгорілася гаряча дискусія. Газета «Народна воля» писала: «Одна учителька казала, що треба цю справу віддати учителям, – нехай кожний вводить в школі таку мову, яка, на його думку, потрібна. Друга учителька – Романенко – каже, що зовсім не варто було б заводити в школах української мови, через те, що ніби то, на московській мові людина може здобути більше освіти, ніж на українській, бо московська культура більш розвинена, ніж українська. Солдат Горащенко каже, що для українського народу московська мова чужа, і коли неможна українців росіян

насилено учити по-українськи, то так само неможна українців примушувати вчитись по-московському» [22].

Ось як важко проходило усвідомлення потреби рідної мови викладання.

Центральна Рада гостро потребувала власної видавничо-поліграфічної бази. Задля виконання завдання комітет Центральної Ради вирішив придбати у Києві друкарню Бондаренка. Так як у ній були малопотужні друкарські машини, 19 травня прийняли рішення «звернутися до Бердичівського виконавчого комітету, щоб дав Центральній Раді одну з машин, конфіскованих в друкарні Почаєвської лаври» [23, арк. 14]. Тоді ж поставлено питання про постачання паперу для українських організацій, а також про відкриття книгарні Центральної Ради у фойє Педагогічного музею.

В умовах української національної революції стало можливим пошанування видатного українського поета Тараса Шевченка. З 21 по 22 травня у Кирилівці, батьківщині Великого Кобзаря, відбувалося вшанування пам'яті Тараса Шевченка у зв'язку з роковинами перенесення його праху в Україну та перезахороненням на Чернечій горі у Каневі. У цих урочистостях узяв участь як представник Української Центральної Ради Крижанівський.

Таким чином, починає створюватися комплекс свят загальнонаціонального значення.

Наприкінці травня стало відомо, що Тимчасовий уряд негативно відреагував на автономістські прагнення України. Однак, незважаючи на це, 10 червня Центральна Рада І Універсалом проголосила автономію України, а 15 червня утворила виконавчий орган влади – Генеральний секретаріат.

Отже, вже у перші місяці своєї діяльності Центральна Рада зробила важливі кроки у формуванні національних основ культурного життя українського народу. Велику роль у підтримці політичного курсу Центральної Ради відіграла українська інтелігенція. Перший Український Педагогічний з'їзд своїми рішеннями підтримав і обґрунтував завдання українізації освіти. Відповідна Комісія заклала основи архівної реформи, також було покладено початок українській видавничій діяльності. Все це супроводжувалося загальним

піднесенням національної свідомості населення, що сприяло зміцненню ідеї творення української самостійності.

Проте у тих умовах все різкіше виступали проти українізації життя представники російської національної меншини. Учасники п'ятої сесії Центральної Ради, яка розпочала свою роботу 20 червня, повідомляли про ситуацію у їхньому краї. Так, делегат з Уманщини Ільченко, розповідав: «Після відчитання Універсалу на вірність ЦУР присягнули полк, народ і духовенство, котре тоді якраз відбувало в Умані свій з'їзд. Свідомість серед народу шириться, число "Просвіт" росте». Разом з тим цей депутат констатував: «Після того, як українці почали творити свою національну революцію, відношення до них з боку росіян значно погіршало» [24].

Депутат Боб із Брацлавщини так описував суспільно-політичне становище у його краї: «15 червня у Брацлав на курси українознавства почали з'їздитись з повіту учителі та учительки. Помістились вони в городській гімназії. 17 червня великий натовп старообрядців-кацапів та міщан кинулись на учителів, повигонили їх з будинку гімназії...» [25]. Курси вимушено перевели до села Вороновиці.

У сільській місцевості, де українське населення становило абсолютну більшість, ставлення до українізації не мало такого радикально негативного вияву. На загальних зборах Подільської губернської української ради, які відбулися 23-24 червня 1917 р. у приміщенні подільської «Просвіти», розглядалася ситуація у повітах губернії. Зокрема було повідомлено про утворення повітових українських рад, у організації яких найактивнішу участь брали вчителі. Представник Ольгопільського повіту Христюк розповів, що відбулося уже три повітових учительських з'їздів і «вже на третьому з'їзді українська ідея цілком запанувала». Виступаючий також повідомив: «В Ольгополі є Товариство Просвіта... 17 червня Товариство приєдналось до Універсалу і постановлено прохати земство, щоб і воно прилучилося до Центральної Ради. По ініціативі Товариства Просвіти постановлено виробити норму для оподаткування на народню українську справу».

Представник Літинського повіту Бачинський також повідомив, що українська справа у повіті має підтримку. Зокрема. Він сказав: «У повітове земство пройшло багато українців. Виконавчий комітет – український. Проведена асигновка на українські вчительські курси, на видання українських підручників, на організацію, на газети й іншу літературу для народу і на інші потреби української справи. По селах багато закладено Спілок. Найкращі організації у Хмільнику і в Літині». Разом з тим, ще один представник цього повіту відмітив негативні явища суспільного життя і про те, які заходи вживало місцеве населення до їх подолання: «Солдати од “совета” дуже кепсько поводяться з українським населенням. Солдати бувають дуже п’яні і одного разу селяни мусіли забрати у п’яних солдат рушниці, а “горілочники” урочисто побили свої знаряддя і дали зарік перед громадою, що більше горілки робити не будуть».

Представник Ямпільського повіту хоча й констатував, що «після днів революції одбувся один учительський з’їзд, але той з’їзд не лишив по собі визначного організаційного сліду», проте відмітив, що «українська справа взагалі стоїть у повіті дуже добре. Ніхто не шкодить організації, ніхто не йде проти українства, проти просвіти і в повіті тихо, мирно». Учасник цієї губернської ради – Шмирко з Кам’янецького повіту теж дав позитивну характеристику суспільно-політичній ситуації в краї: «Повіт доволі добре українізований. Повітова Українська Рада, Просвіта і українські діячі найбільшу участь беруть у громадському життю повіта, в Земстві і в інших інституціях».

Становище української справи у Балтському і Проскурівському повітах, згідно розповіді учасників зібрання, було дещо гірше. Так, представник Баотського повіту Добровольський повідомляв: «Повіт цілком не організований і темний та несвідомий в політичних, а тим більше в українських справах. Селяне своїх місцевих людей не слухають. Дуже потрібно послати в Балтський повіт людей з Губернської Ради, щоб хоч трохи розбудити селянський розум і повернути на правдиву стежку».

Представник Проскурівського повіту Місевич розповів про боротьбу проти політики Центральної Ради прихильників більшовицької партії, про появу більшовицького агітатора з Петрограду. Доповідач емоційно вигукнув: «І своїх україножерів у Проскуріві хоч греблю гати, а тут ще як із прірви з'явився новий...».

Подібне протистояння спостерігалось і в інших українських губерніях. Опір виявлявся не тільки намаганням українізувати освіту, а й загалом політичному курсу Центральної Ради на здобуття автономії. Депутат Тушкан з Катеринославщини на засіданні Центральної Ради 26 червня так описував політичну ситуацію у їхньому краї: «На Катеринославщині завше проводилась спеціальна русифікація. Учителі призначались завше великороси. Губернська управа осталась старою, кадетського напрямку. До кадетів влились всі чорносотенні елементи. Сі елементи дурять селян, залякують їх різнею, котра, мовляв, буде між кацапами і українцями, коли останні будуть домагатися автономії... На учительські курси виписали спеціально кадетських професорів, котрі проводили в своїх лекціях ту думку, що Україна без Росії пропаде. Таку саму лінію проводили на повітовому з'їзді учителів» [26].

На Волині позиції Центральної Ради були дещо сильніші. Депутат Чиранівський на цьому ж засіданні розповів: «Справа по губернії йде не дуже важно. Я від Ровенського повіту. Після з'їзду в Києві я об'їхав 9 волостей повіту. Справа пішла добре. Коли селянам роз'яснилось, хто вони, чого їм треба домагатись, то вони без всяких суперечок погоджувались. Заклались спілки. Після Універсалу, прийнятого людністю гарно, ухвалено обложити себе податком по 10 коп. з десятини на рідну справу» [27].

У багатьох виступах доповідачі приходили до висновку, що задля досягнення успіху необхідна організована і активна робота, і визнавали, як, для прикладу, депутат Любинський, що «в шкільній справі можна було б взяти більший темп».

Справі активізації процесу українізації освіти посприяв український з'їзд Волині, який проходив у Житомирі 23-25 червня 1917 р. і прийняв ряд рішень

щодо подальшого розвитку школи. У містечках краю виникають гуртки, які сприяли цій справі. Так, в Олевську Коростенського повіту з ініціативи місцевої інтелігенції утворився гурток національно-просвітницької роботи [28, с. 35].

У містах Правобережної України мешкали представники різних національностей і в тих умовах також заявляли про свої національно-культурні права, виступали за їх розширення. Свідченням реалізації таких прагнень поляків-житомирян стало створення ними влітку 1917 р. польського музичного товариства «Лютня», члени якого почали засновувати дитячі хори, залучати до пісенної культури і доросле населення, влаштовувати концерти. Завдяки польській інтелігенції у Житомирі було засновано польську гімназію імені Ф. Чацького. У серпні 1917 р., як повідомляла газета «Громадянин», «в Житомирі гуртом галіційських священників і інтелігенції заснована українська бурса, для удержання в ній українських дітей, що ходять до різних шкіл Житомира. За завідуючого обраний греко-католицький священник о. Рудь. Виховання дітей в бурсі буде провадитись в дусі греко-католицької (уніатської) віри».

Українці гуртувалися навколо житомирської «Просвіти». Ключовими її діячами були: подружжя Кравченків – етнограф Василь Григорович і Олімпіада Михайлівна, поетеса Людмила Волошка, Олена Левчанівська. Вони проводили просвітницькі лекції, брали участь у виданні газети «Громадянин» і «Волинської газети». Вони поступово наповнювали культурне життя міста і українським змістом.

Загалом же місто Житомир залишалося ще російськомовним, російська творча та наукова інтелігенція була чисельнішою і активнішою. Потужним культурним осередком став «Союз інтелігенції» м. Житомира. До його складу ввійшли такі відомі постаті як художник О. Канцеров, музикант-віолончеліст В. Коломойцев, викладачі навчальних закладів міста М. Лятошинський і О. Ружицький, музикант-скрипаль В. Скороход та інші [29, с. 36].

Співіснували у Житомирі і культурно-освітні та добродійні товариства представників єврейського етносу. Подібний поліетнічний характер був властивий й іншим українським містам.

Як відомо, Тимчасовий уряд негативно поставився до національно-визвольних прагнень українців, а тим більше – до пред'явлених вимог. До Києва було направлено делегацію на чолі з М. І. Терещенком, яка мала на меті «поставити на місце» Центральну Раду і Генеральний секретаріат. В результаті гострих переговорів сторони прийшли до компромісного рішення, яке лягло в основу II Універсалу Центральної Ради, прийнятого 3 липня 1917 р. І в Україні, і в Росії по-своєму були незадоволені результатом переговорів – внаслідок загострення суспільних настроїв виникає політична криза. Відбуваються зміни і в складі Тимчасового уряду, і у складі Генерального секретаріату. Реорганізацію його проведено під час засідання Малої Ради УЦР. Вона полягала у доповненні Генерального секретаріату представниками національних меншин. Останні, у свою чергу, почали бойкотувати багато рішень Центральної ради, зокрема щодо українізації освіти. А цей процес і так проходив досить важко.

28 липня 1917 р. училищний відділ Старокостянтинівської земської управи Волинської губернії повідомляв генерального секретаря народної освіти І. Стешенка про стан українізації школи:

«Учительський персонал – дотеперішній, в тім напрямі мало відповідний, непристосований і зміни в йому як тепер, так і будучині не предвидиться, яка також не можна з цілою певністю вказати особу, котра доглянула би здійснення українізації. Учительські курси відбулися з 18 червня по 13 липня сего року однак задля браку часу як рівно ж і не багатого матеріалу лекційного пожаданого вжитку не дали.

Лекції читали:

Євген Грицюк – методика української мови.

Володимир Дурдуківський – історія української літератури.

Віктор Березов – українські політичні питання.

Іван Прийма – історія України і методика української мови.

Тобто перелічене може служити доказом, що зужитий матеріал, без вправ практичних, при побільше майже байдужім віднесенню сотні слухачів до цілої

справи, не міг досягнути ніякої цілі. Це змарнований час і гроші» [30, арк. 6]. Автор листа, член повітової управи а. Черев... (далі нерозбірливо) радить, що «у справі українізації може згодитися місцевий нотар А. Е. Соколовський, тепер евакуйований і замешканий у Києві, Маріїнська-Благовіщенська, 17». Цей документ засвідчує проблеми як в організації навчання учительських кадрів для української школи, так і нестачу ініціативних людей на місцях. Та й керівництво Центральної Ради не було достатньо наполегливим у здійсненні українізації і шукало компромісу з проросійські налаштованими верствами населення. Таку ж позицію займала українська влада і в проведенні зовнішньої політики.

Бачачи поступливість Центральної Ради, Тимчасовий уряд посилив свій політичний тиск. 4 серпня 1917 р. Генеральному секретаріату було надіслано «Тимчасову інструкцію», згідно з якою Тимчасовий уряд затверджував склад Генерального секретаріату, обмежував його повноваження до п'яти губерній, зобов'язував, щоби не менше чотирьох секретарів певних відомств були з числа представників національних меншин і визнавав рівень повноважень Генерального секретаріату лише у тому, щоби розглядати пропозиції подальшого розвитку життя в українських губерніях, а затверджувати (або не затверджувати) їх – вирішуватиме Тимчасовий уряд.

Українське суспільство гостро негативно сприйняло «Тимчасову інструкцію». На адресу Центральної Ради почали приходити десятки телеграм зі словами підтримки. Одна з них була такого змісту: «Українська Військова Рада Бердичівського гарнізону і частин штаба фронту, довідавшись про інструкцію Генеральному Секретаріату обурена нею і вбачає в ній образу українському народу. Далі справа йти так не може. Ми доручаємо Центральній Раді провадити справу устрою України так, як цього вимагає життя, не рахуючись з “інструкціями”. Ми готові всіма силами підтримати Раду в її боротьбі» [31].

Всеукраїнський фельдшерський з'їзд, який проходив 7-8 серпня 1917 р. у Києві, також висловив підтримку Центральній Раді: «З'їзд вважає, що єдиний

спосіб утримати лад на Україні, забезпечити її від контрреволюції, анархії і усобиць, лежить у тому, що. Всі демократичні сили на Україні, без огляду на національність, йшли в згоді з Українською Центральною Радою.

Фельдшерсько-акушерський персонал всюди, де працює, в місцях і на селах, буде проводити принципи, тут висловлені, буде всюди по силі своїй помагати Українській Центральній Раді в її заходах на добро краю» [32].

Навіть представники національних меншин критично сприйняли такий «подарунок» Тимчасового уряду. На засіданні Малої ради 6 серпня 1917 р. Рафес висловив думку, що «Тимчасова інструкція» «не тільки обмежує нас, але й може звести цілком нанівець всі наші спроби» і що «и мусимо сказати Тимчасовому уряду, що четверте місце оставляємо представникам більшості – українцям» [33]. На цьому представник фракції «Поалей Ціон» Менчковський підтримав Рафеса, констатувавши: «Чотири місця секретарів для меншостей – це кістка, кинена між народи України, але на це національні меншості не підуть. Бо добре бачимо бажання московської буржуазії посварити народи України» [34].

Незважаючи на всі труднощі і несприятливі обставини Секретаріат освіти продовжував формувати основи вищої освіти в Україні, наповнювати освіту національним змістом. На засіданні шостої сесії Центральної Ради 6 серпня 1917 р. І. Стешенко доповідав про діяльність Секретаріату освіти, розповівши про поточні справи розвитку освіти і мистецтва: «Секретаріат веде підготовчу роботу на закладення українського університету і української академії мистецтв. Далі йде праця над українізацією школи народної і середньої. В багатьох місцях цілі волості звертаються до земств, щоб у них було заведено українські народні школи, а земства, як, наприклад, на Херсонщині, Катеринославщині і Таврії, відповідають, що у них на це нема грошей. Бесідник каже, що нічого покладатись на земства та на офіціальних російських керівників просвітньої справи на Україні, а треба взяти цю справу самому громадянству до своїх рук і подбати, щоб для українських шкіл знайшлись і потрібні підручники, і кадри вчителів» [35].

Про те, наскільки важко проходила українізація освіти, свідчить обговорення проблем з Київським університетом. На засіданні Центральної Ради 18 серпня 1917 р. Зарубін дав таку характеристику навчального закладу: «Київський університет займає виїмкове становище в ряді інших університетів. Це здавна гніздо реакції. Я стою за автономію університету, бо інакше наука не може процвітати. Але у Київському університеті була не наука, а політика на першому плані. Ми бачимо, що скрізь тепер життя змінилося. Навіть стара поліція замінена міліцією. А в Київському університеті не сталося ніякої зміни. Коли скрізь старі місця були замінені новими революційними елементами, то Київський університет по перевороті вибрав демонстративного старого ректора Цитовича, який був обложив його лавою поліцейських. Коли б контрреволюція підняла голову, Київський університет буде її фортецею. Я не зачіпаю питання про українізацію університету, бо це питання іншої площі, але треба звернути саму пильну увагу на те, щоб там були зроблені потрібні зміни» [36].

До цієї характеристики свої доповнення зробили Генеральні секретарі С. Петлюра та І. Стешенко. Зокрема, Симон Петлюра сказав: «Справа Київського університету має для нас значення, бо там учаться наші діти, наші брати. Але, крім того, ми можемо стати і перед тим, як це сталося у львівському університеті. Був університет, але молоді українські наукові сили не могли там працювати. Фактично це робив і Київський університет, який, завдяки реакційності, ізолював наші молоді наукові сили, які мусили йти десь поза Україну. Позаяк цей університет має реакційні заміри, то ми повинні вжити революційних заходів». Іван Стешенко посилив увагу до проблеми: «Я вніс сюди цю справу, тому що вона є негайна і, крім того, принципова. Політика професури, вибір ректором Цитовича, якого вибрано ще на три роки – все це вимагає певного погляду Центральної Ради. І тому принципіальне вирішення Малою радою дасть нам ті підстави, на яких ми мусимо надалі направляти свою роботу» [37]. І. Стешенко підкреслив, що це справа науки, а не політики. Хоча, безперечно, питання змін у освітній сфері, передусім її українізації, мало і політичну складову. В Україні політичний курс Центральної Ради зустрічав

опір і з боку російськомовної преси.

На засіданні Генерального секретаріату 3 вересня 1917 р. обговорювалося питання про пресу в Україні. У своєму виступі Зарубін звернув увагу на гостру полеміку між українською і російською пресою, відмітивши, що необхідно вжити рішучих заходів, інакше Генеральний секретаріат буде позбавлений міцної підтримки з боку періодичних видань. Зарубін закликав вплинути на редакцію газети «Киевская мысль», щоби вона «не публікувала ворожих до українства статей» [38, арк. 5].

Цій проблемі було приділено особливу увагу і на засіданні Волинської Української Ради 30 серпня 1917 р. і прийнято таке рішення:

«Волинська Українська Рада, обміркувавши стан, в якому перебувають громадські справи на Волині взагалі та в зв'язку з авантюрою генерала Корнілова, винесла таку постанову:

- Через те, що на Волині, в тому старому кублі чорної сотні, за останні місяці протинародня діяльність темних сил збільшилась, і значною частиною духовенства і чиновництво прилюдно ведеться проти революційна агітація по губернії;

- Через те, що на Волині осіла чорносотенна москвофільська згряя з Галичини та, згуртувавшись товариство «Галицька Рада», на вічах і так серед населення провадить руїнницьку працю, сіє розбрат між населенням, нацьковуючи на українців і українські установи;

- Через те, що вищі установи в губернії (напр. церквоні) не протидіють сій агітації, а навпаки своєю бездіяльністю сприяють їй;

- Через те, що такі губернські установи як Волинське губерніальне земство до сього часу навіть не демократизовано, а в складі земства є явно антидемократичний елемент;

- Через те, що установи народнього самоврядування запроваджуються в губернії дуже неактивно і багато волостей у різних повітах зовсім зреклися приймати нові установи, – так, напр. вол. Фасівська – Житомирського пов., Курненська – Зягельського пов., Хоровська – Острозького пов., Покалівська,

Норинська, Словечанська, Білорівницька – Овруцького пов., Людвипольська – Ровенського пов., Купільська, Корчевська – Старокостянтинівського пов.; Варковецька – Дубенського пов.;

- Через те, що продовольча справа в губернії набирає дуже прикрого характеру й грозить страшною катастрофою;

- Через те, що в прифронтовій полосі – Кременецькому, Луцькому і Дубенському повітах, – сила люду, цілі десятки тисяч, є тепер без осель, а наближається холодний час і загрожує усім тим тисячам людей страшним лихом;

- Через те, що на місцях, у повітах влади, яка опиралася б на довір'я населення, сливе не має;

- Через те Волинська Українська Рада визнає доконче потрібним, щоб на Волині, як і скрізь по всій Україні, була єдина сильна революційна влада і влада ся повинна належати Українській Центральній Раді та її Генеральному Секретаріатові» [39].

Також 30 серпня 1917 р. загальні збори Військового клубу м. Житомира ухвалили підтримувати Українську Центральну Раду і Генеральний секретаріат, «яко оборонців Тимчасового уряду від контрреволюційних замірів авантюриста Корнілова та його банди». Під газетним повідомленням підписи – товариш голови Непийвода, писар Непомнящий [40].

Важливим кроком у справі вирішення мовного питання стало клопотання перед Тимчасовим урядом підготувати акт про визнання офіційною мовою українську, із зазначенням про переведення діловодства на українську мову. Відповідне клопотання було прийняте Генеральним секретаріатом 8 вересня 1917 р. [41, арк. 6].

Одним послідовним кроком до наповнення національним змістом шкільної освіти стала також підготовка І. Стешенком проекта циркуляра до директорів і інспекторів державних початкових, середніх і вищих шкіл про обов'язкове запровадження українознавства в школах. Цей проект було заслухано на засіданні Генерального секретаріату 13 вересня 1917 р. і затим надіслано на

затвердження до міністерства.

Мовне питання в Україні було невіддільне від вирішення майбутнього державного устрою Росії. Про це свідчить зміст виступів учасників з'їзду народів, який проходив у Києві з 8 по 15 вересня 1917 р. Ініціатором його скликання стала Центральна Рада. Обговорювався подальший державний устрій Росії, який би забезпечував реалізацію прав усіх народів, зокрема, і мовних прав.

12 вересня 1917 р. з доповіддю «Про державу і місцеві мови» виступив О. Борохов. У ній доповідач відстоював позицію, що російська мова як державна має бути в усіх школах Росії і використовуватися у відносинах загальнодержавних установ з крайовими установами. Останні можуть вести ділове листування з місцевим населенням на крайовій мові, зокрема в Україні – українською, у Басарабії – молдавською. Доповідач радив не чекати визнання прав місцевих мов Установчими зборами, а одразу ж здійснювати ці права [42]. У наступному своєму виступі 14 вересня 1917 р. Б. Борохов, який належав до фракції «Поалей Ціон», висловив дуже справедливую думку: «Народи можуть скористатись з того, що великі держави також заінтересовані в тому чи іншому становищі певної нації. Крім того, народи мають завше свою велику внутрішню силу, на котру держави теж вважають. Отже, навіть і тим народам, котрі не мають власних держав, не треба зменшувати своїх домагань» [43].

Виступи інших делегатів з'їзду також були сповнені віри у силу національно-визвольних прагнень і можливості реалізувати їх, визнання рівних прав народів на самовизначення. Свідченням цього стали постанови З'їзду народів. У постанові «Про загальнодержавну та крайові мови» говорилося: «Справедливе визначення права народів Росії на рідну мову, яке б забезпечувало вільний шлях до широкого розвитку самостійних національних культур, є негайною потребою і повинно бути зроблене зараз же до Установчих зборів... Школа, церква, суд повинні бути відносно мови, як і в усіх інших відношеннях, цілком вільними і керуватись тільки бажанням заінтересованих осіб, а через те признання мови [російської] загальнодержавної не дає їй жодної

переваги в справі шкільній, церковній та судовій та іншими мовами республіки» [44].

Ця велика подія мала вплив на коригування мовної політики Центральної Ради. Так, 18 вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було прийнято рішення телеграфом повідомити Тимчасовому уряду деякі зміни до клопотання про надання українській мові статусу офіційної. Зокрема, пропонувалося уточнення: «Першу половину пункту, а саме “офіційною мовою на Україні стає мова українська” треба розуміти так, що мова українська має повне право офіційно вживатися поруч з мовою російською, при забезпеченні язикового права меншостей». Також було чітко визначено, що «діловодство в Секретаріаті провадиться мовою українською. Товариші (тобто заступники) секретаря в національних справах ведуть зносини і діловодство мовою даної національної меншості». Деяку зміну внесено і у циркуляр про обов'язкове запровадження українознавства в Україні: «Циркуляр змінити в тім напрямі, що школам рекомендується заводити українознавство, коли єсть відповідні для того учителі» [45, арк. 18].

Слід відмітити помітну активізацію культурно-освітнього життя в Україні. 22 вересня 1917 р. І. Стешенко на засіданні Генерального секретаріату озвучив законопроект про заснування Академії мистецтв. На черговому засіданні 25 вересня 1917 р. Генерального секретаріату І. Стешенко висловив заяву про необхідність звернутися до Тимчасового уряду щодо виділення коштів на друк шкільних підручників [46, арк. 24]. Уже 28 вересня 1917 р. І. Стешенко подав проект статуту Академії мистецтв. Генеральний секретаріат підтримав заснування у Києві вищої художньої школи [47, арк. 27].

Важливим документом для подальшого проведення політики Центральної Ради, зокрема і культурно-освітньої, стала декларація Генерального секретаріату, прийнята 29 вересня 1917 р. Так, у ній говорилося:

«На полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, причому кожна народність

в своїх культурних пориваннях матиме відповідне задоволення при передачі завідування освітньою справою національних меншостей з боку товаришів генерального секретаря національних справ і при загальнім контролі генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи для того, щоб на протязі року утворились відповідно курси для учителів і видані були підручники та шкільні посібія як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри лекторів для українських університетів та іншої вищої школи. буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації. Буде одкрито в Києві Педагогічну академію, народні університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітніх товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами не тільки середніми, а й вищими, при захороні автономії вищої школи, належав Генеральному секретаріатові.

Інтереси національної умілості найдуть собі повного заступника в Генеральному секретаріаті, і в тій цілі засновано в Секретаріаті освіти відділ мистецтва» [48].

На черговому засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про заснування в Києві Академії мистецтв. Було прийнято постанову: «визначити потрібним з'їзд художників для обговорення справи, заснувати спеціальний комітет (журі), що взяв би до своїх рук справу заснування Академії, і на збори Секретаріату 6 жовтня запросити для пояснень одного із ініціаторів справи Української Академії мистецтв» [49, арк. 29 зв]. До викладання навчальних дисциплін в Українській Академії мистецтва було запрошено Бойчука (фреска, мозаїка), Бурачека (пейзаж), Жука (портрет, декоративне мистецтво), В. Кричевський (народне мистецтво, український орнамент, архітектура), Ф. Кричевський (історичний і побутовий жанр, форма і скульптура), Маневич (пейзаж), Мурашко (портрет), Нарбут (графіка).

10 жовтня на черговому засіданні Генерального секретаріату було заслухано одного з ініціаторів заснування Української Академії мистецтв професора Павлуцького. Він розповів про завдання установи, а також про те,

що «справа заснування Академії і вибору журі Академії обговорювалося в колах громадянства, близьких до українського мистецтва, з участю комітету національного театру, членів Українського наукового товариства, художників, архітекторів та ін.» Присутні на засіданні В. Винниченко, О. Шульгін, І. Стешенко, І. Мірний, М. Савченко-Більський, М. Міцкевич ухвалили:

«Признати принципіально заснування у Києві державної Української Академії мистецтв на основі представленого проекту статуту Академії конче потрібним. Прохати професора Павлуцького доповнити пояснюючу до статуту записку, після чого докладно розглянути статут, виготовити належний законопроект, перевести через Центральну раду і подати до Тимчасового уряду на затвердження. Прохати секретарство освіти подати до преси відомості і пояснення в справі заснування Академії» [50, арк. 34].

Наступного дня, 11 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко доповідав про видання циркулярів до директорів середніх шкіл та інспекторів вищих початкових шкіл і директорів нижчих початкових шкіл «про заведення з біжучого року як обов'язкових предметів української мови і українознавства (української літератури, історії та географії)» [51, арк. 35].

На цьому ж засіданні вирішено взяти на утримання Генерального секретаріату будинки Педагогічного музею, а також звернутися з клопотанням до міністерства фінансів про передачу будинків товариства тверезості у Києві для освітніх потреб.

16 жовтня 1917 р. І. Стешенко запропонував звернутися до губерніяльних комісарів з проханням надсилати до Генерального секретаріату стародавні речі – знахідки, які мають мистецьку або історичну цінність [52, арк. 41 зв.]. Таким чином були зроблені перші кроки у налагодженні музейної справи і охорони історичної спадщини.

Реформування освіти наштовхувалося на опір антиукраїнськи налаштованих сил. Тому І. Стешенко на засіданні Генерального секретаріату 16 жовтня пропонував надіслати Тимчасовому уряду телеграму «про необхідність призначати директорів середніх шкіл не по обранню педагогічних рад, значна

частина яких складається з учителів, назначених при старому режимі» [53, арк. 41 зв.]. Свідченням подібної ситуації і Житомирі є повідомлення місцевої преси: «У Житомирі заснувалася Волинська Учительська Спілка. Місцевий Всеросійський Союз зустрів свою товаришку, здається, неправильно. Спілку названо “лукавой и подозрительной”. А Спілка тільки хоче згуртувати всіх учителів для спільної праці на рідному ґрунті».

Про те, яка важко ще проходила українізація школи свідчить і лист учителя з Брусилова Івана Мислінського до Івана Огієнка, датований 30 жовтня 1917 р. Зокрема, у цьому листі йдеться:

«Українізація в нашому повіті іде дуже важко через те, що багацько учителів настроєні вороже до українства. З свого боку я бажав щось зробити для його, зробити те, що можу, а найголовніше, хоч виучити своїх учнів української літературної мови». Але автор листа зауважує, що прочитавши книги І. Огієнка, зрозумів, що українську літературну мову знає недосконало, але зауважує «хоч мова не є моя спеціальність, і я маю право відмовитися від її, але ж нема кому в школі доручити її. Та й не минеш ніяк уваги, бо колись незабаром прийдеться викладати природознавство на українській мові». Тому він звертається до І. Огієнка: «Прошу дуже Вас прислати до школи Ваші праці, які вже видані досі. Будь ласка, виберіть підручники для учнів і учителів, по одному примірнику для фундаментальної бібліотеки, бо я не маю дуже віри нашим українцям, що вони мені порають щось добре, а не сучасне сміття. Укажіть докладніше мені, які твори, які учені праці потрібні для ознайомлення з українською мовою з научного боку, себто виробіть мені короткий програм. Які підручними та книжки будуть потрібні до цього, не одмовтесь купити та прислати до школи, а яких зараз нема в продажу, може у Вас є, не одмовтесь позичити на місяць школі» [54, с. 76-77].

Разом з тим, цілком очевидним було, що молодь (учні, гімназисти, студенти) ставала все більш національно свідомою. Про це свідчить звернення житомирських учнів – майбутніх фельдшерів 5 листопада 1917 р.:

«Учні всіх національностей Волинської медичної фершальсько-

акушерської школи щиро вітають свій уряд – Центральну Раду та Генеральний Секретаріат з прийняттям всієї влади в нашому краї, вірять, що він приведе український народ до пишного розквіту, і запевняють, що в критичну хвилину всі одноставно, зорганізувавшись у вільне козацтво, встануть на оборону неньки-України та її уряду. Слава вільній Україні».

Важливим кроком у розбудові української державності стало проголошення III Універсалу Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р. У ньому було враховано побоювання деяких національних меншин, що процес українізації освіти призведе до можливого обмеження їх національних прав. Тому у III Універсалі Центральної Ради було сказано, що «український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцільних, тому оповіщуємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію» [55]. Відтак, національним меншинам в Україні дістали вільні умови свого культурного розвитку. Разом з тим робилися кроки до подолання наслідків процесу русифікації українського народу.

В ході надзвичайного засідання Малої ради, А. Ніковський від фракції соціалістів-федералістів вніс «інтерпеляцію до генерального секретаря освіти в справі грошової прибавки «за обрусение». Доповідач з певною долею здивування відмітив, що «і досі шкільна округа видає учителям з Московщини грошові додатки до жалування – “за обрусение”. Такі додатки видавало царське правительство московським, а також лівобережним учителям за те, що вони русифікували Україну. І до цього часу ці гроші видаються. Шкільна округа пояснює, що ці гроші виплачуються як додаток на дорожнечу, хоча йдуть в старій формі «прибавка за обрусение» [56]. У зв'язку з цим А. Ніковський запитав генерального секретаря І. Стешенка, «чи відомо йому про ті недостойні

Української Республіки «прибавки за обрусение» і як відомо, то що Генеральний секретаріат думає в цій справі зробити?» [57].

Вже наступного дня на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко виступив за скасування цієї доплати учителям російської словесності (так називався тоді навчальний предмет). 14 листопада на засіданні Малої ради знову зверталися до вирішення цього питання і одногolosно проголосували за «таку формулу переходу: 1) Центральна Рада доручає Генеральному секретаріатові внести в Центральну раду законопроект про скасування спеціальних прибавок за обрусіння краю чиновниками всіх відомств; 2) доручає Секретарству освіти стати в такі відносини з Київською шкільною округою, коли ця установа була йому справді підлеглою, і переходить до чергових справ» [58].

Подальший крок керівництва Центральної Ради був спрямований саме на покращення ситуації в освітній сфері. 17 листопада 1917 р. на черговому засіданні Генерального секретаріату було ухвалено видати Секретаріату освіти авансом дві тисячі карбованців для товариства шкільної освіти з 25000 крб., виділених Київській окрузі [59, арк. 79 зв.].

У той час, коли тривала боротьба кількох політичних сил в Україні, мали місце самовільні протиправні дії осіб, які користувалися цією ситуацією. Поряд із самочинною вирубкою лісів відбувався нерідко грабунок маєтків, руйнування історичних пам'яток. Саме тому голова відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва М. Біляшівський видав звернення «до всіх культурних громадян з-поміж солдатів, духовенства, сільської інтелігенції, до всіх, хто відчуває тісний зв'язок з рідною країною – шанувати рідну культуру і не допускати до грабунку і розгрому панських дворів та будинків, де часто переховуються дуже цінні старі папери, книги. Картини, старі меблі, вжити всіх засобів, щоб зберегти усе це і передати до музеїв, де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, для науки й культури, де будуть служити не для одної людини або родини, а для усього народу» [60].

На наступних засіданнях вирішувалися також питання, які певною мірою

стосувалися освітньої сфери. Зокрема, 28 листопада 1917 р. І. Стешенко клопотався про асигнування на потреби освіти 250000 крб., з них 200000 крб. в розпорядження Генерального секретарства освіти і 50000 крб. – в розпорядження Генерального секретарства єврейських національних справ [61].

30 листопада на засіданні Генерального секретаріату були вислухано і ухвалено «проект тимчасового шкільного управління» [62, арк. 101 зв.]. Одним із кроків до його впровадження стала відмова від колишньої структури освіти. На засіданні Генерального секретаріату 2 грудня І. Стешенко вніс пропозицію про ліквідацію «учебних округів» [63, арк. 51 зв.]. Тільки тоді вже розпочали введення нової системи управління освіти.

На засіданні Малої ради 5 грудня 1917 р. розглядався докладно проект закону про тимчасове шкільне управління. Доповідач по цьому питанню Галаган, виступаючи, виклав основні положення проекту закону:

«1. Передати Секретарству освіти всі школи та просвітні установи, які є на території Української народної республіки і належать до відомств – опіки, внутрішніх справ (музичні. Театральні та інші школи), торгу і промисловості, бувшого відомства цариці Марії і бувшого царського Двору.

2. Тимчасово, до переведення шкільної реформи, за спеціальними школами відомств: духовного, військового, шляхів, земельного, медичного та правничого – доручити Секретарству встановити педагогічний догляд через затвердження учебних планів та програм по загальноосвітніх предметах» [64].

В результаті обговорення проект закону було прийнято Малою Радою з таким приписом: «Всеукраїнські школи переходять в порядкування Секретарства національних справ під загальним доглядом Шкільної ради, яка складається з представників як українців, так і сущих на Україні неукраїнців» [65].

Оголошення стану війни між Радянською Росією і Українською Народною республікою «безперечно, негативно вплинуло на подальший розвиток освіти і культури в Україні. Зокрема, стали сильнішими проросійські настрої. Це почало виявлятися у намаганні збільшення російського впливу. Під час восьмої

сесії Центральної Ради на засіданні 14 грудня 1917 р. Генеральний секретар московських національних справ п. Одинець зробив доклад про діяльність свого секретарства. Він згадав і про заходи цього секретарства взяти “русские” школи на Україні з-під опіки Секретарства освіти під опіку свою – Секретарства московських справ». У відповідь на вимогу інших членів Центральної Ради пояснити підстави таких дій Одинець повідомив, що «ці заходи московське секретарство робить на підставі анкети (перепиту), яку воно робило на власну руку, без порозуміння з Секретарством освіти». Газета «Народна воля», описуючи перебіг засідання, писала: «Перепитують батьківські комітети та учительські ради про те, до якої національності, – московської чи української – належать батьки учнів тої чи іншої школи, де буде більшість батьків “русских”, то в тій школі і учні будуть вважатися “русскими”, а значить, і ця школа має перейти під опіку московського секретарства. На підставі даних цієї анкети Секретарство московських національних справ думає виробити законопроект і подати його на затвердження Центральної Ради. На думку п. Одиця, на Україні повинно бути більшість нижчих шкіл українських, що ж до середніх шкіл (гімназій), то з них, певне, буде половина українських, а половина московських, після вилучення польських та єврейських шкіл. Про університети московський генеральний секретар думає, що найкраще було б залишити теперішні університети на Україні московськими, а поруч з ними відкривати українські, польські та єврейські вищі школи, коли на це стане державних коштів України» [66].

Генеральний секретар єврейських національних справ Зільберфарб висловився «проти москалізації людности через школи» і запевнив, що єврейські учні будуть навчатися не в російських, а у своїх єврейських школах. Як писала раніше згадана газета, Іван Стешенко заявив, що він «нічого не чув досі про перепит московським секретарством батьківських комітетів та учительських рад» і ця новина його дуже здивувала. Генеральний секретар освіти з сумом констатував, що «між учителями досі є ще багато переконаних москалізаторів, і покладатися на їхні відомості про національний склад учнів не

можна. Московських середніх шкіл на Україні далеко не половина, – це можна сказати з певністю» [67].

Тодішня суспільно-політична ситуація в Україні була дуже несприятливою для проведення Центральною Радою своєї політики у будь-якій галузі, тому що вона усе в меншій мірі могла контролювати перебіг подій і впливати на них.

Але становище кожного дня погіршувалося. Це, зокрема, виявлялося у зростанні цін на продукти, дефіциті промислових і, особливо, продовольчих товарів, постійному збільшенні видатків Центральної Ради і ця потреба постійно зростала.

Розвиток української революції супроводжувався загостренням національного питання. Це прослідковується у різних сферах життєдіяльності, зокрема особливо рельєфно у військовій та освітній. На засіданні Генерального секретаріату 11 грудня 1917 р. Д. Одинець повідомив, що «Український полк Т. Шевченка пред'явив ультиматум юнкерам-великоросам Київської Олексіївської інженерної школи в три дні покинути школу і виїхати в Росію». Його колега, генеральний секретар М. Зільберфарб додав, що «з українізованих військових шкіл і частин викидають всіх неукраїнців» [68, арк. 103, 103 зв.].

Генеральний секретар єврейських національних справ М. Зільберфарб разом з тим висловився проти «москалізації людності через школи» і виступив на підтримку існування єврейських шкіл.

Генеральний секретар освіти І. Стешенко також гостро відреагував на самочинні дії Д. Одинця, зокрема, проведеного опитування, про яке він навіть не чув. І. Стешенко заявив: «Між учителями досі є ще багато переконаних москалі заторів і покладатись на їхні відомості про національний склад учнів неможна... Казенні гімназії на Україні досі вважались московськими тільки через те, що там учили московською мовою. Учителів-москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаться української мови, коли хочуть працювати на Україні. Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими» [69].

Джерела та література

1. Киевская мысль. – 1917. – 5 березня.
2. Нова Рада. – 1917. – 25 березня.
3. Центральний державний історичний архів України (Далі ЦДІАУ). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13.
4. Громадянин. – 1917. – 10 травня
5. ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. I том. Доба Центральної Ради. – К., 2002.
7. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 2. – 21 березня.
8. Дорошенко Д. Вказана праця.
9. За: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том I (4 березня – 9 грудня 1917). – К., 1996.
10. Дорошенко Д. Вказана праця.
11. Громадянин. – 1917 р. – 5 травня
12. Рідне слово. – 1917. – 4 квітня.
13. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5.
14. ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16.
15. Дорошенко Д. Вказана праця.
16. ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16.
17. Дорошенко Д. Вказана праця.
18. Енциклопедія Житомира // Житомирський вісник. – 1990. – 16 лютого.
19. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Видавець «В. Косенко», 2009.
20. ЦДІАУК. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16.
21. Народна воля. – 1917. – 16 травня.
22. Там само.
23. ЦДІАУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16.
24. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10.
25. 1Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 11/12.
26. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 15/16.
27. Там само.
28. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Видавець «В. Косенко», 2009.
29. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Видавець «В. Косенко», 2009.
30. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 52.
31. Народна воля. – 1917. – 8 серпня.
32. Народна воля. – 1917. – 9 серпня.
33. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 19. – 21 листопада.
34. Там само.
35. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 20/21.
36. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 24.

37. Там само.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
39. Громадянин. – 1917. – 10 вересня
40. Нова Рада. – 1917. – 8 вересня.
41. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
42. Нова Рада. – 1917. – 13 вересня.
43. Нова Рада. – 1917. – 16 вересня.
44. Нова Рада. – 1917. – 17 вересня.
45. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
46. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
47. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
48. Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.
49. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
50. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
51. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
52. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
53. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
54. За кн.: Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). 1910-1969. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги.
55. Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.
56. Народна воля. – 1917. – 14 листопада.
57. Там само.
58. Нова Рада. – 1917. – 16 листопада.
59. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
60. Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада.
61. Нова Рада. – 1917. – 30 листопада.
62. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
63. ЦДАВОВ України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2.
64. Народна воля. – 1917. – 8 грудня.
65. Там само.
66. Народна воля. – 1917. – 15 грудня.
67. Народна воля. – 1917. – 15 грудня.
68. ЦДАВОВ України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
69. Там само.

**ОПЕРАТИВНИЙ НАКАЗ РАДЯНСЬКОГО НКВС № 00439 1937 р.
ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ЖИТОМИРЩИНИ**

Друга половина 30-х – середина 40-х рр. ХХ ст. є однією з найдраматичніших сторінок в історії народів СРСР, у тому числі німців, адже на цей період припали масштабні і трагічні події загальнолюдського масштабу: «великий терор» та Друга світова війна, внаслідок яких загинули десятки мільйонів людей. Пік репресій в Житомирській області, як і в цілому по Радянському Союзу, припадає на другу половину 1937-го та 1938 рр.

Створена у вересні 1937 р. Житомирська область відразу ж стала об'єктом масових репресій, адже вона була прикордонною і тут було розміщено велику кількість військових частин та підрозділів, які, на думку НКВС, приваблювали шпигунів.

Як і в інших регіонах СРСР, доля більшості заарештованих вирішувалася позасудовими органами – особливими нарадами, комісіями у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР, трійками при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області. Були встановлені «ліміти» на кількість репресованих по категоріях. Перша категорія – розгляд справи на «трійках» і вирок – розстріл (ВМП); друга категорія – арешт і ув'язнення на 8-10 років до виправно-трудових таборів (ВТТ).

«Трійка» при управлінні НКВС Житомирської області була створена в жовтні 1937 р. й активно працювала до травня 1938 р. За цей час було проведено 50 засідань, в ході яких розглянуто 3761 справа, по якій пройшло 6358 чол., з них – 3931 чол. було засуджено до вищої міри покарання. В період з вересня 1938р. по листопад було проведено 13 засідань, на яких проходило 4203 чол., з них – 4175 були засуджені до ВМП. «Ворогів» народу вишукували в усіх сферах суспільно-політичного життя. Це торкнулося всіх прошарків

населення, в тому числі й німців, оскільки, на переконання НКВС, вони могли бути потенційними «фашистами» й шпигунами.

В підтвердження цьому вийшов оперативний наказ № 00439, підписаний наркомом НКВС М. Єжовим 25 липня 1937 р., який був в цей же день розісланий телеграмами по всіх управліннях НКВС [1]. Коротко в преамбулі зазначалося про те, що німецький Генеральний штаб і гестапо широко організовує шпигунську та диверсійну роботу на важливих оборонних і промислових підприємствах.

Фактично цей наказ означав розправу над німцями. Слід зазначити, що першими постраждалими від наказу № 00439 були 24 жителі с. Садки Житомирського району, яких розстріляли 19 вересня 1937 р. Слідчі справи були поставлені «на потік», тобто замість їх розгляду надсилалися списки (альбоми) на осіб, що підлягали репресіям, у яких місцеві органи коротко викладали суть справи, вказували статтю, за якою проходив заарештований.

Через місяць після створення області управління НКВС в Житомирській області в альбомному порядку направило матеріали на 100 чол. згідно вимог наказу № 00439. За період з 26 жовтня 1937 р. до 10 січня 1938 р. було направлено в НКВС СРСР матеріали по 23 альбомам по відношенню 1647 чол. Нарком внутрішніх справ СРСР і Прокурор СРСР вирішили наступним чином: 1467 чол. підлягають розстрілу, а 180 – ув'язненню у виправних трудових таборах на різні терміни. Слід зазначити, що хоч наказ НКВС № 00439 стосувався німців, однак в управлінні НКВС області вирішили по іншому, у загальну кількість 1647 осіб було внесено людей інших національностей (в т.ч. українців, поляків, євреїв, росіян, чехів, хорватів, молдаван, татар). Відомості по цим репресіям подані в таблиці 1 (укладачі О. Суліменко та С. Тіміряєв, 2015 р.).

**Відомості про засуджених громадян області на виконання наказу
НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 року за протоколами
Наркома НКВС СРСР і Прокурора СРСР**

№ протоколу	Дата протоколу	Кількість засуджених	В тому числі		За національністю	
			ВМП	ВТТ	німці	інші нац-ті
16	29 жовтня 1937р.	100	100	-	99	1
49	19 листопада 1937 р.	99	90	9	93	6
53	23 листопада 1937р.	50	48	2	47	3
60	27 листопада 1937 р.	50	50	-	45	5
73	6 грудня 1937р.	101	98	3	95	6
77	10 грудня 1937р.	50	47	3	43	7
86	13 грудня 1937р.	150	147	3	145	5
88	15 грудня 1937р.	100	95	5	97	3
97	21 грудня 1937р.	50	49	1	48	2
103	23 грудня 1937р.	198	155	43	192	6
104	23 грудня 1937р.	100	96	4	79	21
136	4 січня 1938р.	80	76	4	60	20
150	12 січня 1938р.	50	50	-	48	2
181	19 січня 1938р.	149	87	62	140	9
185	20 січня 1938р.	99	73	26	94	5
186	21 січня 1938р.	171	166	5	164	7
199	26 січня 1938р.	50	40	10	45	5
Усього		1647	1467	180	1534	113

Як видно з таблиці, у стислі терміни органи НКВС знищили масу людей. Для прикладу «оперативності» їхньої роботи можна подати телеграму наказів про розстріл перших «німців-ворогів». 26 жовтня 1937 р. до Москви за підписом начальника обласного управління НКВС Якушева було направлено альбом (список) на 100 чол. 29 жовтня до Житомирського управління НКВС надійшло розпорядження негайно по відношенню до всіх 100 чол. застосувати ВМП – розстріл.

Варто відмітити, що виконання вироків переважно відбувалося в приміщенні Житомирського обласного управління НКВС. Трупі вбитих (інколи звірячим способом, багнетами) ховали таємно в різних місцях Житомира, а також за його межами. Також розстріли відбувалися і в Бердичеві, але значно менше.

Підкреслимо тенденцію: кількість репресованих німців швидко зростала, що було наслідком «методів» дізнання органів НКВС, зокрема вони використовували так звані «конференції». Їх суть полягала у тому, що під час допиту одного з підозрюваних забивали до смерті в присутності 10-15 людей. Відповідно, залякані люди починали давати свідчення на інших і оберти репресій ще дужче розкручувалися.

В цей період органи НКВС почали фабрикувати «справи», в яких фігурували представники німецької інтелігенції. Яскравим прикладом цього стала фальсифікована кримінальна справа «викриття» і ліквідації в 1938 р. житомирським обласним управлінням НКВС «Волинського фашистського центру» [1-4].

Слідством було «встановлено», що ця організація була підконтрольна німецькому Генеральному штабу. За різними даними "центр" був створений в період громадянської війни і організаційно сформувався в 1923-1924 рр. і його склад постійно змінювався. До нього входили пастори Г. Улле, Е. Домрес, пізніше керівники Пулинського району Остер (секретар райпарткому); Кауль (голова райвиконкому); Міллер (редактор райгазети). На час викриття "центр" очолювали представник фашистської організації «Аусланддойче» Е. Енслен, лікарі О. Найман, В. Гінце, Е. Вейкерт, Ю. Дорн.

Згідно версії НКВС, головним завданням «центру» було створення на території області штурмових фашистських загонів, які у випадку війни з Німеччиною повинні були діяти в тилу Червоної Армії. Згідно версії слідства на території п'ятнадцяти районів області, а саме: Житомирському, Бердичівському, Червоноармійському, Малинському, Ємільчинському та ін. діяла широко розгалужена німецька фашистська військово-повстанська

організація, якою керував «Волинський фашистський центр».

Він, на думку «органів», планував проводити біомікродиверсії – зараження мікробами дизентерії, черевного тифу й туберкульозу питної води та продуктів харчування. На час бойових дій готувались диверсійні акти на залізницях, підприємствах оборонного значення, електростанціях тощо. По цій справі було заарештовано 351 чол. (див. табл. 2; укладачі О. Суліменко та С. Тіміряєв, 2015 р.).

Таблиця 2

**Німецько-фашистська воєнно-повстанська організація очолювана
«Волинським фашистським центром» у м. Житомирі**

Назва району	Загальна кількість	Назва села та кількість чл. організації
м. Житомир	74	
Житомирський	85	с. Садки — 42, Бондарці — 20, с. Березівка - 10
Коростенський	13	кол. Горщик і Мойсіївка
Червоноармійський	47	кол. Цвітянка і Бураківка
Черняхівський	9	кол.Олександрівка - 7
Вол.-Волинський	17	кол. Горщик -7
Базарський	7	кол. Велику Кліщі - 6
Малинський	15	
Городниця	8	
Ємільчинський	19	кол. Косяк - 10
Андрушівський	16	
інші	39	
Всього	351	

За національним складом – німців – 296; українців – 29; поляків – 24; росіян – 1; по спеціальностях: лікарів – 3; вчителів – 9; службовців – 18; робітників – 149; колгоспників – 139; кустарів – 12; без визначених занять — 18; одноосібників – 3. Всі вони постановою особливої трійки при УНКВС по Житомирській області 20 вересня 1938 р. були засуджені до розстрілу.

Військовий трибунал ПрикВО 25 листопада 1958 р. постанову «трійки» при УНКВС по Житомирській області від 20 вересня 1938 р. відмінив за відсутністю в діях засуджених складу злочину [5]. Слід зазначити, що крім суто німецьких «фашистських» організацій, на Житомирщині діяли і змішані, тобто з представників інших національних меншин, зокрема поляків. Так, наприклад, Бердичівським РВ НКВС була викрита й ліквідована у 1937 р. польсько-німецька контрреволюційна шпигунська повстанська організація, створена у 1928-1929 рр. ксьондзем Романівського костелу Лепчицьким А. М. До неї входило 26 чол. (21 поляк і 5 німців). Звинувачення було сфабриковане в Бердичівському МВ НКВС 2 грудня 1937 р. і включене в альбомному порядку до розгляду в НКВС СРСР. Згідно постанови наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР наказом від 23 грудня 1937 р. всі вони були розстріляні 6 січня 1938 р. в Бердичеві. Військовим трибуналом ПрикВО від 7 серпня 1959 р. засуджених було реабілітовано за відсутністю складу злочину [5; 6].

Про «широко розгалужену мережу шпигунських організацій» в окремих селах Червоноармійського, Дзержинського, Новоград-Волинського районів можна прослідкувати за таблицею 3 (укладачі О. Суліменко та С. Тіміряєв, 2015 р.).

Таблиця 3

«Шпигунські» організації, викриті НКВС на території окремих прикордонних районів Житомирської області

№ п/п	Назва організації	Накази	Назва села та району	Кількість репресованих	№ справи
1	Німецьке контрреволюційне націоналістичне угруповання	№16 від 29.10.1937р. «Двійка»	с. Ягодинка Володар-Волинський	5-ВМП	11292-п
2	Антирадянська діяльність на користь іноземної держави	№130 від 18.10.1937р. «Двійка»	кол. Габрівка Червоноармійський	7-ВМП	9510-п

3	Диверсійно-шпигунська повстанська організація	№289 від 9.11.1937р. «Двійка»	кол. Соколов Червоноармійський	11 чол. , з них 5 німці	9418-п
4	Контрреволюційна фашистсько-диверсійна шпигунська організація; в різних селах Новоград-Волинського району	«Трійка» КОУ від 9.08.1937р.	Новоград-Волинський	15 чол. 13 до ВМП	7073-п
5	Контрреволюційно-націоналістична фашистсько-розвідувальна група на території Червоноармійського району.	№ 49 від 19.11.1937р. «Двійка»	с. Мартинівка Червоноармійський	6 чол. 5-німці	17870-п
6	Німецька контрреволюційно-фашистська повстанська шпигунська, створена по завданню німецького консула в Києві.	№ 73 від 6.12.1937 р.	с. Сульжинівка Держинський	17 чол. 15-німці	8204-п
7	Контрреволюційна група в селі	№ 77 від 10.12.1937 р. «Двійка»	с. Неборовка Червоноармійський	4	9842-п
8	Контрреволюційна група, створена по завданню німецького консульства в селі	№86 від 13.12.1937 р. «Двійка»	с. Сульжинівка Держинський	34	8914-п
9	Диверсійно-шпигунська фашистська повстанська організація	№ 86 від 13.12.1937 р. «Двійка»	кол. Нейгейм Червоноармійський	13	11801-п
10	Диверсійно-шпигунська, фашистсько-націоналістична повстанська	№ 88 від 15.12.1937р. «Двійка»	кол. Соколов Червоноармійський	15	6504-п

	організація				
11	Німецька шпигунська повстанська організація на території Червоноармійського району, створена німецьким консулом через свого агента Беккера Густава	№ 97 від 21.12.1937 р. «Двійка»	кол. Соколов Червоноармійський	18	6541-п
12	Диверсійно-шпигунська фашистсько-націоналістична організація	№ 103 від 23.12.1937 р. «Двійка»	кол. Нейгейм Червоноармійський	13	12058-п
13	Диверсійно-повстанська, шпигунська фашистська організація на території Червоноармійського району, створена німецьким консулом в Києві Гекке	№ 103 від 23.12.1937 р. «Двійка»	с. Вольвахівка Червоноармійський	12	18200-п
14	Шпигунсько-диверсійна фашистська повстанська організація		кол. Нейгейм Червоноармійський	14	9044-п
			Всього	181	

Таблиця свідчить, що порівняно велику кількість «шпигунських організацій» органи НКВС виявляли в Червоноармійському районі, який на той час був прикордонним.

Репресії проти німців значно посилювались після постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. і наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. згідно якого рішення нерозглянутих слідчих справ по «контрреволюційних національних елементах» передавалось на розгляд особливих трійок на місцях. Після наради в НКВС УРСР начальник УНКВС по

Житомирській області В'яткін відразу ж створює «трійку» при УНКВС і в прискореному порядку розглядає справи по контрреволюційним організаціям. Темпи «роботи» цієї «трійки» стосовно німців були жахливими. 20 вересня 1938 р. було здійснено 296 вироків, 21 вересня – 389; 22 вересня – 227; до кінця вересня було оголошено в цілому 953 вироків, в основному розстрільні (ВМП).

4 листопада цього ж року роботу «трійок» було припинено і на Житомирщині, як і по всій країні, репресії пішли на спад. Слід зазначити, що репресій не уникали керівники НКВС, зокрема у 1939-1940 рр. військовим трибуналом військ НКВС Київського округу до вищої міри покарання – розстрілу, були засуджені: начальник УНКВС Житомирської області Г. В'яткін, його заступники Лук'янов, Гришин, начальник 3-го відділу Манько і Малука за порушення законності при розслідуванні справ у 1937-1938 рр.[6-8].

Окремо слід згадати німців, які фактично були репресовані двічі. Це категорія «спец поселенці», тобто це ті німці, які в січні 1935 р. разом із сім'ями були виселені в Карелію і були взяті на облік як «трудопоселенці». Цих німців також чекала трагічна доля (див. таблицю 4).

Таблиця 4

**За виявленими на цей час даними німці-трудопоселенці, виселені в 1935 р.
на ББК НКВС в Карелію з Житомирщини**

№ п/п	Засуджені органами	1937		1938		1939		Всього	
		ВМП	ВТТ	ВМП	ВТТ	ВМП	ВТТ	ВМП	ВТТ
1	«Трійка» при УНКВС та КАРСР	61	-	74	14	-	-	135	14
2	НКВС і прокурор СРСР	-	-	4	-	-	-	4	-
3	Особлива «трійка» УНКВС по Ленінградській області	10	6	-	-	-	-	10	6
4	Особлива нарада при НКВС СРСР	-	1	-	1	-	2	-	4
	Всього	71	7	78	15	-	2	149	24

Дані таблиці свідчать, що всього було розстріляно 149 чол. з них в сумнозвісному урочищі Сандормох Медвежегірського району – 123 чол. Безумовно, доля двічі засуджених була трагічною, оскільки багато з них загинули від непосильної праці, суворого клімату, епідемій, хвороб тощо.

Оскільки, як відомо, репресії торкнулись всіх прошарків німецького населення, не можна не згадати й вчителів. У ті трагічні роки було засуджено 92 вчителів, з них до ВМП – 49, інші були ув'язнені на різноманітні терміни [6; 7; 11].

Слід зазначити, що від репресій постраждали досить відомі на той час люди. Зокрема це стосується батька всевітньо відомого піаніста Святослава Ріхтера Теофіла. Теофіл Данилович Ріхтер народився в Житомирі в 1872 р. в сім'ї музичного майстра. Багато його родичів загинуло за рідну Росію. Теофіл Ріхтер закінчив Віденську консерваторію, потім повернувся до Житомира і почав працювати в музичному училищі (в 1915 р. народився син Святослав).

В 1916 р. сім'я Ріхтерів переїхала до Одеси, в якій він був заарештований по сфабрикованій справі. В серпні 1941 р. засуджений до розстрілу. 10 серпня 1961 р. Т.Д. Ріхтер був реабілітований в зв'язку з відсутністю складу злочину.

Одним з відомих репресованих німців був краєзнавець, літератор Самуїл Нікель, уроженець колонії Андріївка Житомирського повіту, нині с. Сонячне на околиці Житомира. У 1935 р. вийшла його ґрунтовна краєзнавча робота, присвячена історії німецьких поселень на Волині «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [7; 13]. Доля С. Нікеля, як і багатьох його земляків-німців, була трагічною.

Джерела та література

1. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937-1938 гг. // По материалам конференции «Репрессии проти российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политике» – Москва, 1999. – с. 36-37
2. ДАЖО – ф. Р – 5013, оп.2, спр.7605, т.12. – Арк.117.
3. Архів УСБУ в Житомирській області. – спр.7605, т. 20. – Арк. 393.
4. ДАЖО – ф. Р – 5013, спр.8522 – в 2 т.

5. ДАЖО – ф. Р – 5013, оп.2, спр.5411, т.19. – Арк. 404-426.
6. Там само. – спр.17669 – п; 9086 – п; 4783 – п (всього 92 справи).
7. Суліменко О.Г. Німці на Волині (кінець XVIII- початок XX століття: Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – с. 14-15.
8. Архів УМВС в Житомирській області – ф.7, спр. 8436. – Арк. 1-12.
9. Книга Памяти: 3461 трудармейца немецкой национальности, погибшие в Богословлоге в годы войны. М.: Готика, 2000 – 104 с.
10. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. Köln, 1992. – S. 11-37.
11. Arndt N. Wolhyniendeutschen und Machtinteressen // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1982. – S. 19-29.
12. Кремринг Л. Фасовая Рудня. Хроника одного немецкого села Володар-Волынского района Житомирской области. // Родина Волынь. Статьи и воспитания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Серия «Труды Житомирского научно-краеведческого общества исследователей Волыни». – Т.17. / Сост. Н.А.Арндт, Г.П.Мокрицкий. – Визентгайд - Житомир: Изд. «Волынь», 1998. – с. 124-145.
13. Leonard Kremring Verlorene Heimat Wolhynien. Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers. – Neuffen – Wiesentheid, 2000. – S. 41-43.

**ВІДНОШЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ
ЖИТОМИРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр. ХХ ст.
(ДО 80-РІЧЧЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»)**

В цьому році починають відзначати трагічну дату в історії України – 80-ти річчя «великого терору», внаслідок якого в 1937-1938 рр. загинули сотні тисяч людей. Його передумови почали складатися в 20-30-х рр. ХХ ст., коли в Радянському Союзі утвердився тоталітарний режим. Він зосередив у своїх руках монополію на політичну владу та вплив на всі сфери громадсько-політичного життя. Сталінська система прагнула знищити все те українське, що проявило себе в період втілення в республіці політики «українізації». Політичний терор проти неї закінчився широкомасштабним погромом інтелектуальної еліти України в цілому та Житомирщини зокрема.

Діюча в той час влада прагнула в першу чергу знищити рух за самоствердження української нації. Ще в листопаді 1933 р. на пленумі ЦК ВКП(б), було вказано, що на Україні основною небезпекою є український буржуазний націоналізм. До речі ця теза проіснувала до середини 80-х рр. ХХ ст. Тавро «націоналіст» надавалося в першу чергу прогресивним вченим-історикам, філософам, філологам, економістам, вчителям тощо. Навіть за те, що представники цих та інших професій постійно розмовляли українською мовою.

Житомирська область в 1930-х рр. була прикордонною, тому тут було зосереджено багато військових частин, існувало два національних райони Пулинський (німецький) і Мархлевський (польський). Це також «сприяло» владі у пошуках «ворогів народу». Для швидкого вирішення судових справ були створені «трійки» при УНКВС Житомирської області. В другій половині 1937 р. ці органи розпочали свою криваву «роботу». Представники інтелігенції вважалися потенційними ворогами правлячого режиму. За різними даними протягом 1937-1938 рр. в області було заарештовано 127 викладачів вузів і технікумів, з яких 55 засуджено до вищої міри покарання. Як проходив процес репресій серед інтелігенції у 1937-1938 рр. можна прослідкувати з наведеної

таблиці.

Таблиця свідчить, що в період 1937-1938 рр. більшість арештованої інтелектуальної еліти Житомирської області було засуджено до вищої міри покарання розстрілу і зовсім незначна кількість на 5-10 років до виправно-трудоих таборів (ВТТ). Зазвичай ці табори знаходилися в Карелії, Комі АРСР,

Контингент репресованих	Всього за роки репресій			1937 р.		1938 р.		Всього за 1937-1938 рр.		
	Арештовані	Розстріляні	5-10 ВТТ (випр. труд. табори)	Розстріляні	5-10 ВТТ	Розстріляно	5-10 ВТТ	Арештовані	Розстріляні	5-10 ВТТ
Фахівці с/г	32	24	4	19	4	5	-	24	24	4
Викладачі вузів і технікумів	127	60	36	32	14	23	-	88	55	14
Вчителі	1123	440	321	206	95	225	21	688	431	116
Юристи	40	21	3	8	3	13	-	37	21	3
Студенти	74	8	5	3	-	5	-	27	8	5

Соловках, Магаданській області тощо. Поверталися з місць заслання лише одиниці. В таборах відбувалися масові розстріли. Так, зокрема в Карелії, в урочищі Сандормох в листопаді 1937 р. було розстріляно тисячі представників інтелігенції з усієї України в тому числі з Житомирщини.

З метою поширення репресій на інтелігенцію органи НКВС вигадували різноманітні націоналістичні організації УВО, СВУ тощо. Так, зокрема, за сфабрикованими справами по УВО (Українська військова організація), та українському націоналізмі в кінці 30-х років були репресовані кращі представники інтелігенції Житомирщини. Так, зокрема були репресовані ректор Житомирського учительського інституту В. Ф. Гоца, керівник педагогічного факультету в Бердичеві А. Д. Грабовський, орнітолог В. І. Бруховський, етнограф Н.К. Дмитрук тощо [1]. Слід зазначити, що

найбільше переслідувань та репресій в 1937-1938 рр. зазнали викладачі Житомирських сільськогосподарського та педагогічного інститутів. Так, зокрема в цей період, в газетах Житомирщини з'явилися публікації на кшталт такої «В Житомирському сільськогосподарському інституті замітають сліди буржуазні націоналісти». Комісії, які «працювали» в інституті підтвердили факти, викладені в газеті, Секретаря парткому Шульгу було названо «ворогом народу» за те, що в інституті «безкарно діяли ворожі зграї». Були звільнені з посад директор інституту С. І. Горецький, викладач української мови Шавлович. До списків неблагонадійних потрапив завідувач кафедри сільськогосподарського виробництва Клименко, заарештовані завідувач навчальною частиною інституту О. Я. Сас, доцент В. Г. Лапа, також був заарештований декан факультету підвищення кваліфікації вчителів та заочної освіти П. П. Пляскович, якого звинуватили у зв'язках з Волинським націоналістичним центром. Він був позбавлений волі на 10 років. Слід відмітити, що органи НКВС створювали міфічні націоналістичні організації і шукали їх учасників серед викладачів інституту. Так, зокрема був звинувачений в участі в УВО і вбитий під час слідства завідувач кафедри інституту Д. М. Джуринський. У жовтні 1937 р., не витримавши несправедливих звинувачень, передчасно пішов з життя завідувач кафедри рослинництва М. Ю. Марченко. Варто зазначити, що переслідуванням піддавалися навіть ті, хто брав участь в його похованні [2].

Органи НКВС не обійшли «увагою» Житомирський педагогічний інститут, який в той час називався вчительським. Вони «виявили», що в 1936-1937 рр. посади директора і завідувачих кафедрами займали «вороги народу», яких очолював директор інституту К. М. Табакмахер. До «ворогів народу» зарахували провідних викладачів Г. М. Головатого, В. К. Омельченка, І. Я. Журавського, М. Ф. Матківського, Л. М. Гінківського та інших. Викладачів звинувачували у зв'язках з різними націоналістичними організаціями та у шпигунстві. Директора інституту В. Ф. Гоца і викладача географії П. Г. Постоева було звинувачено в участі діяльності «Української військової

організації» (вигаданої НКВС), яка за їхньою версією, мала чисельну мережу та готували повстання, щоб повалити радянську владу і відокремити Україну від Радянського Союзу та створити власну державу під протекторатом Німеччини, або в складі Польщі. Разом з П. Г. Постоєвим у справі проходили викладачі учительського та сільськогосподарського інститутів А. О. Музика і Д. М. Джуринський, асистент сільськогосподарського інституту А. І. Пашинський, колишній завідувач окружного відділу народної освіти, викладач курсів перепідготовки вчителів К. Р. Кондратюк, викладачі фельдшерсько-акушерської школи Ю. Р. Буряк і М. Ю. Єфимов, колишній завпед робітфаку сільськогосподарського інституту, завуч 7-ї школи м. Житомира П. І. Соколівський, директори 7-ї школи П. І. Ратушинський і 30-ї загальноосвітньої П. Д. Рябоштан, завпед 32-ї школи О. І. Кольченко, директор школи глухонімих у селі Горщик Коростенського району Ф. З. Кротюк та школи в селі Степанівка Лугинського району А. П. Ситар, вчителі К. Л. Зінюк, О. М. Добровольський, Ф. А. Піанковський, секретар Коростенського райвиконкому В. М. Джоман та ін. – всього 34 чол. Як учасники цієї ж організації були заарештовані завідувач школою глухонімих А. М. Слобідський, військовий керівник єврейського педтехнікуму Б. С. Курч, викладач шляхового технікуму М. М. Маляренко. Незважаючи на те, що насправді такої організації не існувало, всі «учасники» УВО за рішенням «трійки» були розстріляні [3, с. 30].

Слід відмітити, що репресій зазнали й представники інтелігенції національних меншин, які проживали на території Житомирщини. Так, під час «великого терору» було здійснено репресивні заходи проти євреїв. В 1937-1938рр. в Коростені, Новоград-Волинському, Бердичеві, Олевську, Овручі були «викриті» буржуазно-націоналістичні сіоністські організації, прикладом такого «викриття» була справа Житомирської підпільної «сіоністської організації». По цій справі проходило 5 чоловік: Шполянський Я. О. – вчитель 4-ї єврейської школи, Марлінський І. З. – викладач Житомирського шляхового технікуму, Марлінський Д. З. – викладач Житомирського механічного технікуму, Тартковський С. А. – викладач єврейського педтехнікуму, Бердштейн Ш. І. – інвалід праці. Усі заарештовані під час допиту визнали себе винними та

засуджені до розстрілу[4, с. 92]. Від репресій постраждали й представники німецької інтелігенції, яких звинувачували у створенні «Волинського фашистського центру». Слідством було «встановлено», що ця організація була підконтрольна німецькому Генеральному штабу. До «центру» органи НКВС «зарахували» відомих німецьких лікарів Е. Енслена, О. Наймана, В. Гінце, Ю. Дорна, яких було розстріляно [5, с. 15]. Також зазнали переслідувань та репресій чеська та польська інтелігенція, яка внесла значний вклад у розвиток Житомирщини.

Таким чином, у 1937-1938 рр. репресіям піддалися значна частина представників інтелектуальної еліти Житомирщини (українців, євреїв, німців, чехів, поляків) – фахівців сільського господарства, викладачів вузів, технікумів, вчителів, студентів, що привело до значних втрат в різних галузях науки, техніки, медицини, сільського господарства тощо.

Джерела та література

1. ДАЖО. – Ф.Р. – 5013. – спр. 6997-п, 29203-п, 29808-п.
2. Там само. – спр.3113-п, 3120-п, 23945-п, 22783-п, 5451-п.
3. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917-1980-х років. Реабілітовані історією. Житомирська область.-Кн.1. – Житомир, 2006. – 724с.
4. Рафальська Т.Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937-листопад 1938 рр.): монографія / Т. Л. Рафальська. – Житомир: Видавництво «Волинь» –2012. –180с.
5. Суліменко О. Г., Тіміряєв Є. Р. До історії репресій німців Волині – Житомирщини (початок – 50-ті рр. ХХ ст.) / О. Г. Суліменко, Є. Р. Тіміряєв // Реабілітовані історією. – Кн. 7. Частина перша – Житомир: «Полісся», 2015. – С. 9-21.

«СПОГАДИ» (1805 – 1831) ЄВСТАФІЯ ЯНУШКЕВИЧА ЯК АВТЕНТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ століття

Інтроспекція як метод психологічного дослідження різножанрової мемуаристики приваблює дослідників незаперечним авторитетом творців мемуарів.

Скажімо, в «Нарисах з історії українського державотворення» [1, с. 256] згадуються «Нотатки про Малоросію» Якова Марковича. Його книжечка являла собою «маленьку енциклопедію» відомостей про Україну, про її населення, історію, мову, звичаї, обряди, побут, господарство і т. п. І хоча «книжечка» офіційно й не належала до наукових праць, проте вона започаткувала цикл видань, які набули широкого розповсюдження в ХІХ ст. й відкрили широкій громаді читачів світ української культури, формуючи, таким чином, патріотичні почуття й переконання.

З іншого боку, мемуаристиці віддавна властива експериментальна сміливість і новизна. Відсутність жорстких канонів, що диктують спосіб організації твору як естетичного цілого, дає змогу діяти поліаспектно за тематикою: від побутових тем – до суспільно-громадських, від регіональних – до міждержавних.

Так, білорусько-польська та українсько-польська мемуаристика стали автентичним джерелом, що дає наступним поколінням читачів і дослідників уявлення про епоху, зокрема, про національно-культурну атмосферу ХІХ ст., політичну, економічну та картографічну ситуацію тощо.

Письменницька мемуаристика ХІХ ст. більш ніж будь-якого іншого періоду зростала в умовах духовної блокади, пов'язаної з цензурними утисками як польського, так і українського слова. Чи не єдиним засобом інформації про літературний процес за часів заборони українського друку в Україні було епістолярне спілкування. Саме письменники, які мали широке коло

дописувачів, згодом сформували національні образи споріднених літератур.

Виходячи з того, що мова – це найперший і найголовніший чинник формування нації, російською імперською владою робилося все для того, щоб не дати закріпаченим мовам (українській, білоруській, польській) вільно розвиватися, щоб навечно залишити ці народи у рабському становищі.

І сьогодні, динамічно характеризуючи наукову методика організаційної роботи великого загалу українських і всіх слов'янських учених, що функціонально зайняті проблемами полоністики, професор В. О. Єршов констатує: «В Україні інтерес до польськомовної літератури зростає в геометричній прогресії. Регіональні Вісники вищих навчальних закладів систематично розміщують дослідження з проблем художньої літератури польського народу; регулярно відбуваються міжнародні, республіканські та регіональні наукові або науково-практичні конференції» [2, с. 10-11].

Дослідження професора В. О. Єршова дають підстави зробити ще один важливий висновок: «Значними досягненнями полоністики сьогодні можуть пишатися білоруські вчені. Вражає концептуальна визначеність, ґрунтовність та послідовність підходу у визнанні контамінаційної білінгвальності своєї культури та, відповідно, художньої літератури.

Методологічною особливістю білоруських досліджень є однозначне бачення вітчизняної художньої літератури, створеної польською мовою, як польськомовної білоруської літератури» [2, с. 25-26].

Мінське видавництво «Лімаріус» розпочало нову книжкову серію під назвою «Білоруська мемуарна бібліотека». В ній уже вийшло у світ декілька книг, зокрема «Спогади посла» Олександра Стагановича, «Спогади доеміграційного періоду 1805–1831 рр.» Євстахія Янушкевича та ін.

Дореволюційний архів нащадка білоруського шляхтича і повстанця відшукала в Ягелонській бібліотеці Кракова історик, доцент Білоруського університету і перекладач Ольга Горбачова.

Мемуаристика Євстахія Янушкевича за поліфонією історичних подій, яких не обминув автор документалістики, за майстерно створеними реалістичними

образами їх учасників і свідків постала неоціненним джерелом свідчень історичних подій, зокрема Листопадового повстання 1830-1831 рр.

Друковані спогади мемуариста до сьогодні зберігаються у фондах Ягелонської бібліотеки, куди вони потрапили з так званого книгозбору К. Попеля – близького родича Є. Янушкевича, що походить з Великих Чаплів Келецького воєводства. Повний опис цієї колекції ще й досі невідомий пошуковцям. Як зазначає О. Горбачова, цілком ймовірно, що звідтіля походить зібрання, придбане в 2010 р. Музеєм літератури ім. Адама Міцкевича в Варшаві на Краківським аукціоні, який включає епістолярій Євстахія і Євгенії Янушкевичів періоду 1830-1870-х рр. У колекції містяться листи як самих Янушкевичів та їх рідні, так і листи Юзефа Крашевського, Адама Черторийського, Мавриція Мохнацького та ін. [3, с. 11].

Після закінчення Другої світової війни частина рукописів Є. Янушкевича (серед них і «Спогади») потрапили у Ягелонську бібліотеку. Особливо цінне мемуаристичне багатство склало листування Є. Янушкевича з генералами Ю. Кладським, Г. Дембіцьким, С. Рожицьким, Ю. Скшинецьким, з А. Міцкевичем, І. Лелевелем, Ф. Уратновським, Б. Залеським, В. Колінком, Ю. Клячком та ін.

У бібліотеці збереглися й цінні приватні документи Є. Янушкевича. Відомо, що при написанні мемуарів він використовував згадані матеріали, в яких зафіксовано основні історичні події 1805-1870 рр.

У процесі архівного впорядкування мемуаристики Є. Янушкевича його творче надбання систематизоване у так звані «жмутки» справи.

Перший і другий «жмутки» справи містять матеріали про народження і навчання в Нясвіжській повітовій школі, Віленській гімназії та Віленському університеті; третій «жмуток» складається з документів про трудову діяльність Є. Янушкевича, а четвертий – про період повстання 1830-1831 рр.

Значна кількість матеріалів уключена в окремий жмуток під назвою «Листи, адресовані Є. Янушкевичу».

Домінантними ознаками мемуаристики Є. Янушкевича є глибоке

осмислення певних історичних подій та життєвого шляху конкретної постаті із залученням документів та співвіднесенням авторського духовного і науково-практичного досвіду, із внутрішнім світом його героїв, соціально-психологічною природою їх вчинків, мотивацією рішень і дій. «Спогадам» (1805-1831) притаманна історична достовірність та документальність.

Літературно-історична вартість будь-яких мемуарів визначається соціальною значущістю їх автора. Для ХІХ ст. Євстахій Янушкевич є, безумовно, особистістю знаковою. Як констатує дослідниця О. Горбачова, він належить до тих діячів ХІХ ст., кому не потрібна особлива презентація. Варто лише відзначити, що це було товариство Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Іоахіма Лелевеля, Фредеріка Шопена, Фелікса Вротновського, Миколи Малиновського, Леона Рогальського.

У цій еліті духовності й культури польського, білоруського та українського народів одне з чільних місць належить активному учаснику війни 1830-1831 рр., борцеві за незалежність від російської неволі, культурологу і мемуаристу Євстахію Янушкевичу [3, с. 5].

Частина мемуарів Є. Янушкевича, що передають враження дитинства, особливо цінні спогадами про війну 1812 р. «Як тільки стала наблизатись війна, – згадує мемуарист, – ми з батьком поїхали в Романове, де батько виконував обов'язки намісника префекта. Пам'ятаю, що понад усе там розмовляли про склади з амуніцією, боєприпасами і харчуванням; нудьга була нестерпна, і тільки подеколи, щоб розважити мене, батько запрошував єврея з шарманкою, який вихваляв москалів, що виїхали з країни...

Перед тим, як ми залишили Усова, приїхав уранці товариш мого батька Онуфрій Йодка з Пухова. Кинувся до батька в обійми і показав «Литовський вісник», у якому повідомлялось про переправу французьких військ через Німан, клявся, що москаль ніколи не вернеться, а ми будемо, як і раніше, поляками.

Яка скрізь настала радість, упевненість у перемозі Наполеона! Скрізь співали патріотичних пісень, більше всього – краков'яків. І, як то часто буває, пісні не зовсім милозвучні для москальського вуха, наприклад:

Світиться Варшава, світиться і Краків.

Не для вас, собак москалів – тільки для поляків» [З с. 117].

Рядки мемуарів настільки співзвучні із двохсотрічною історією, із загальною зневагою до «псів москалів», які віками зневажали українців, поляків і всіх інших європейців, що хочеться передати мовою оригіналу, тобто мовою братнього польського народу народнопоетичне закляття нинішнього кремлівського уряду і багатотисячної зграї куплених Москвою злодіїв, руйнівників та інших нелюдів:

Świecisię Warszawa, świecisię i Kraków,

Nie dla was, psów Moskalów, tylko dla Polaków.

Прочитаний у сяйві сьогоденних подій «Спогади» (1805-1831) набуває ще більшого соціально-історичного та літературного значення. Відкриваються нові сторінки життя Є. Янушкевича, з'являються нові імена східнослов'янських письменників та поетів.

Найзначніші враження університетського періоду в житті Є. Янушкевича пов'язані з Іоахімом Лелевелем. Цей польський історик і громадський діяч закінчив Віленський університет, у 1815-1818 рр. викладав там світову історію і методику викладання історії, після чого виїхав у Варшаву. На початку 1822 р. він повернувся у Вільно в статусі професора і створив кафедру історії.

У той час студенти мали надзвичайну потребу в історичних знаннях. І Лелевель відгукнувся на порив молоді. Як згадують його біографи і друзі, викладач не лише погодився читати лекції, але й сам удосконалювався.

Завдяки цьому Віленський університет у 1822-1824 рр. перетворився в головний центр історичної науки й дидактики на землях колишньої Речі Посполитої.

Є. Янушкевич відзначав, що поява у Вільні І. Лелевеля в січні 1822 р. була радісно зустрінута університетською молоддю. А його інаугураційна лекція в статусі професора і завідуючого кафедрою загальної історії стала визначною подією. Ця лекція швидше нагадувала маніфестацію. Така ситуація була багато в чому обумовлена розтягнутим майже на півроку чеканням І. Лелевеля у

Вільні. Однак він лише в жовтні звільнився з попереднього місця роботи, а приїхав у Вільно у грудні.

Варто відзначити, що І. Лелевель був досить вимогливий і до студентів. У першу чергу він оцінював їх здатність до самостійного мислення, до ґрунтовності аналізу проблематики запитання, що була визначена причинами і послідовністю подій. Разом з тим певна увага приділялася стилістиці та повноті відповіді на запитання.

Серед групи студентів Лелевель згадав і Євстахія Янушкевича. Збереглися нотатки вченого з письмового екзамену зі світової історії за 1822/23 н.р., де занотовано запитання, отримані студентами, а також коротка анотація викладача до тих запитань.

Розмірковуючи, яка комунікативна енергія так притягувала студентську молодь до педагога, освічений шляхтич у своїх нотатках пояснював, що наставник увесь був відкритий для бажаючих спілкуватися з ним, кожного гостинно приймав у себе, кожному давав поради і настанови, спрямовуючи його до найвищих досягнень, і заохочував до випробування сил. Як результат – у студента пробуджується цікавість до самостійних наукових досліджень. У Є. Янушкевича це виникало на рівні своєрідного генеологічного дослідження, так само, як і в його перекладацькій діяльності. Адже в студентські часи Янушкевича Лелевель і його підштовхнув до перекладу багатотомної праці німецького історика Фрідріха Аксільйона, над чим старанний студент продовжував працювати і після закінчення університету.

Від 1824 р. І. Лелевель проживав у Варшаві, де займався науковою працею. Після 1824 р. він утратив контакт із широкими студентськими колами. Проте його активно навідувала варшавська інтелігенція – журналісти, поети, діячі мистецтва.

Після закінчення університету в житті Є. Янушкевича настав досить складний період тривалістю понад два роки. Спроби скористатись на практиці теоретичними знаннями, набутими під час навчання, спочатку виявились не зовсім успішними. Це обумовлювалось і невеликою потребою суспільства в

молодих спеціалістах, і недостатнім уявленням самого нащадка шляхетного роду про своє покликання. Його не особливо захоплювала військова справа, а ще менше він тягнувся до господарської діяльності.

Та все ж таки освічений шляхтич, який не мріяв про військову кар'єру, замість шляху науковця-історика, письменника, перекладача усе-таки обирає сповнений небезпек шлях військовика, повстанця, героїчний шлях воїна-захисника.

Найкращі риси особистості – рішучість, мужність, самовідданість великій справі – проявляються замолоду.

Як тільки повстання 1831 р. почалося на білорусько-литовських землях, Є. Янушкевич зразу виїхав з Вільна в якості емісара – для передачі розпоряджень Віленського центрального повстанського уряду. І першим місцем, куди він прибув, були Ошмяни.

Емісару, з яким зустрілися ошмянці, дали таку характеристику: «Янушкевич говорив коротко, проте його холодні слова, сказані спокійно, були настільки переконливими, що тим, хто стежив за його думками, приносили радість, а особам, слабшим духом і переконаннями – страх» [с. 37]. Оратор вивів людей на вулицю, і вони захопили Ошмяни. Згодом Є. Янушкевич як емісар поїхав далі – на Полісся і Волинь. На цей час він був наділений повноваженнями представника національного уряду і повідомляв у повстанський центр про події, що відбувалися на землях повстанців.

Складаючи реляцію Національному уряду від 18 липня 1831 р., Є. Янушкевич не втратив і зерна честі, захищаючи повстанців. Він писав, що

Головний комітет Литовського повстання у Вільному, отримавши вістку про наступ генерала Дверніцького на Волинь, вважає необхідним вислати до нього емісара, який проінформував би вище про стан у Литві та допоміг би встановити постійний з нею зв'язок. Коли до мене дійшло це доручення Комітету, то я знаходився на Волині, в містечку Володимирці. Це відбувалося 4 травня, якраз уже на момент переходу генерала Дверніцького в Галіцію, повстання на Поліссі Волинському, було придушене формуваннями корпусу

Рудігера під керівництвом генерал Гельвіга.

З отримання звістки про початок виступу на Подолі і в Україні Є. Янушкевич повинен був відправитись у ті місця. Збіг несприятливих подій не дав здійснитися його сподіванням. І коли виконання доручення стало неможливим, то, емісар вирішив використати час, щоб про сучасне становище Поділля, частину України і Волині представити Національному уряду як від реального свідка подій.

Гуманізм автора залишається домінантою його стилю, яка допомагає зрозуміти аксіологічну парадигму його бачення Листопадового повстання 1830-1831 рр. Так мемуарист констатує факти звірств, які чинили вислані загони козаків на чолі з генералом Г. Гельвігом. Козаки то хапали мешканців, які сиділи у своїх домівках, то всюди дебоширили, ображаючи самим негідним чином мешканців. Однак така поведінка, на погляд вищої влади, ще здавалася занадто людською.

Не лише Луцькі, Ковальські, Владимирські, Ровенські повіти були повністю знищені, трагедії перенесла і решта провінцій. Тюрми заповнилися тисячними людей. Маєтки і села були спустошені. «Слідчі комітети в Житомирі, Радзивілові й Тульчині під керівництвом генерал-губернатора Левашова зайнялись допитом в'язнів, шпигунством у провінції, висвітлюючи не тільки вільно думаючих громадян, але навіть їх почуття. Між тим витонченому варварству так і не вдалося здолати національний дух. Помста за кривду нанесена братам, бажання визволити їх з ярма неволі знову запалили в серцях вільного колись народу – мешканців Радомишльського й Овруцького повітів. [3, с. 104-105]

Стильове багатство мемуариста відзначається історичним оптимізмом. Так, з великою симпатією і захопленням ставиться Є. Янушкевич до мужніх мешканців Волині й Поділля і наголошує на перевазі моральної сили братів-борців у країні, розміщеній серед боліт і рік, яка забезпечувала їм можливість утриматися до певного часу, поки не організується знов повстання, яке нанесе ворогові нищівний удар.

Разом з тим, автор наводить численні приклади, які свідчать про безпосередню участь у повстанні українців. У його висвітленні подій повстання без перебільшення можна вважати польсько-українським. Мемуарист також згадує, що, боячись нового повстання, цар Микола I надав селянам право видавати своїх панів, запідозрених у підготовці повстань, і видавати навіть тих, хто їздить з одного маєтку в інший без офіційного дозволу. Однак цей крок не приніс ніякої користі. Коли селянин і довідувався про лицемірну притворність царської влади, то з боку цього ж уряду селянин відчував більший утиск. Крім безупинного рекрутства на селян звалювалися й нові здирства.

Як обліковець військових подій, Є. Янушкевич послуговується точною мовою статистики, чітким обліком наявних збройних засобів та вояків. Наприклад, він зазначає, що російський генерал Л. Рот, корпус якого нараховував до 6 000 тисяч, зібраних переважно з кінноти, квартирується у Кам'янці-Подільському. У Ямпольському повіті, в містечку Красне перебуває 780 піхотинців, від 75 до 90 старих солдатів і стільки ж зброї; останні з рекрутів мають тільки піки. У Вінниці стоять 2 ескадрони Бузьких уланів. У Тульчині знаходяться генерали Мантрезор і Левенштерн, ескадрон уланів, 200 піхотинців і 4 гармати. У Бердичеві розміщено ескадрон уланів і 2 гармати. У Житомирі – батальйон піхоти з восьмої дивізії і 4 гармати; другий батальйон і 8 гармат знаходяться в кілометрі від Житомира; за 2 версти від міста, на горі, яка називається Соколовою, закладені 2 міни. Автор констатує, що у різних загонах, висланих проти овручан, нараховується до 3 000 вояків, у Острозі знаходяться 2 ескадрони кінних уланів; одні з них в уланських, а інші в гусарських мундирах або в мундирах кінних стрільців. Переміщаються через різні ділянки повітів, щоб таким чином представити значимішими свої сили.

Стає відомим він не тільки як повстанець 1831 р., але й як активний діяч польської еміграції, засновник Польської книгарні та друкарні в Парижі. Це був один з перших інститутів такого типу, заснований за кордоном під час так званої «великої еміграції». Згодом мемуарист стає видавцем рукописів А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського М. Мохнацького. Водночас

Є. Янушкевич утверджується біля витоків еміграційної періодики. Ці «керунки» здобуті в дослідженнях польських істориків Л. Гадона, В. Захаровського, А. Борщевської, А. Класовського, історика польської літератури С. Троянович та ін.

Основні узагальнення авторських мемуарів та його бачення Листопадового повстання 1830-1831 рр. дають можливість зробити наступні висновки:

– здобувши університетську освіту та юридичну практику перших років трудової діяльності, Є. Янушкевич був по суті і правознавцем-істориком. Усе це позначилось на науковій об'єктивності висвітлення та узагальнення зображуваних ним подій;

– послуговуючись мовою пунктуального обліку, автор детально фіксує військові події, старанно перераховує військові одиниці, наявні збройні засоби та вояків;

– заслужений авторитет автора, здобутий героїчною боротьбою та за роки еміграції, дає підстави зважати на чергові свідчення антигуманної політики уряду імперської Росії по відношенню до польського та українського народів, яка й спонукала до Листопадового повстання 1830-1831 рр. За справедливую боротьбу польського та українського народів за вільність і незалежність – спустошені маєтки і села, слідчі комітети в Житомирі, Радивиліві і Тульчині, катівні для допитів в'язнів, кривава різня мешканців приборканих повітів російськими військами, разом з тим – розгул у панських маєтках;

– високі морально-етичні якості представника духовної еліти сфокусовують уміння бути лаконічним і разом з тим переконливим, психологічно точним в зображенні не тільки подій, але й галереї портретів (чи ескізів до портретів, окремих скупих зауважень) своїх сучасників – людей визначних та пересічних, вельможних та простолюдинів, мужніх героїв та хижих нелюдів.

Є. Янушкевич належить до того неоціненого типу талановитих людей, які ніколи не шукають, що можна взяти для себе від земного життя, а тільки те, чим життя можна збагатити. Це надає особливу літературно-історичну

значимість його «Спогадам».

Слов'янська мемуаристика є невичерпним джерелом, яке дає наступним поколінням читачів і дослідників уявлення про епоху, зокрема, про національно-культурну атмосферу та політичну ситуацію ХІХ ст.

Польське повстання 1830-1831 рр. з гаслом відновлення Речі Посполитої знаходить серйозний відгук на Волині, де ще тривалий час продовжували існувати польські повстанські загони. Через польське коло в Україні в той час розповсюджувались передові ідеї. Досить сказати, що у Вільні, в колі польської освіченої громади, проходило й духовне становлення молодого Т. Шевченка. Осереддя цієї громади становили патріотично налаштовані письменники та поети Адам Міцкевич, Зигмунд Красінський, Маврицій Гославський, Юліуш Словацький; повстанці Себастьян Гідлінський, Роман Сохтик, Кароль Рожицький; автори мемуарів Євстахій Янушкевич, Ігнацій Клюковський та інші.

Сотні імен. Сотні героїв-повстанців. Складається враження, що історія повторюється. І ворог той самий, тільки більш осатанілий, параноїдальний, готовий знищити, спопелити всіх і все. А світ рішуче заперечує: «Україна перемаже! Слава Україні!».

Джерела та література

1. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
2. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму / В.О.Єршов – Житомир: Полісся, 2010. – 454 с.
3. Янушкевич Я. Успаміны (1805–1831) / Яўстафій Янушкевіч; уклад., пер. з пол. мовы, уступ. арт., камент., паказ. В. Гарбачовай. – Мінск : Лімарьус, 2011. – 256 с.
4. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності [монографія] / В. Єршов. – Житомир : Полісся, 2008. – 624 с.
5. Хропко П. Історія української літератури. Перші десятиріччя ХІХ століття / За ред. П. Хропка. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

ЛЕВ ЮРКЕВИЧ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Лев Йосипович Юркевич – український політичний діяч, публіцист, теоретик марксизму, літератор, син заможного лікаря з гурту «українців польської культури», що виник під впливом Володимира Антоновича.

Народився в 1883 р. у с. Криве Сквирського повіту Київської губернії, а з життя пішов у Москві в 1919 р. Друкувався Л. Юркевич під псевдонімами Рибалко, Ніколет, Причепка, Псалмоспівець, Юрій Стрижевський.

Закінчив Подільську духовну семінарію у 1903 р. (за іншими джерелами – у 1902 р.) в Кам'янці. У 1901-1902 рр. був членом українського студентського гуртка, який заснували українці римо-католицької віри, переважно учні першої Київської гімназії. Після закінчення Подільської духовної семінарії вступив до Київського університету, але за участь у революційних гуртках був відрахований з університету.

У 1904 р. став членом Революційної української партії (РУП), яка в грудні 1905 р. трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію, а Л. Юркевич був обраний кандидатом в члени ЦК партії. Юркевич став одним із лідерів українських соціал-демократів і співзасновником партійної видавничої спілки «Дзвін». Був ініціатором заснування і головним спонсором громадсько-політичного і літературного журналу «Дзвін».

Після поразки першої російської революції 1905-1907 рр. Юркевича неодноразово заарештовували. У 1907 р. він виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту розпочату в 1903 р. у Київському університеті.

У 1915-1916 рр. Юркевич був видавцем і редактором періодичного часопису «Боротьба» органу закордонної групи УСДРП. Після Лютневої 1917 р. революції збирався повернутися в Україну, але не вдалося.

Лев Йосипович Юркевич належав до ортодоксального українського марксизму, наближеного за постулатами до російського більшовизму.

Проте, багато в чому не був згідний з російською соціал-демократією.

Зокрема критикував їх за централізм і великодержавний шовінізм. Він написав декілька статей, присвячених національному питанню. Серед них на особливу увагу заслуговують статті, що стосувалися проблеми взаємовідносин між українською та російською соціал-демократією. Л. Юркевич був переконаним прихильником необхідності об'єднання всіх свідомих представників українського пролетаріату в окрему національну партію. Причину цього він пояснював самими специфічними цілями українського робітництва.

Його думка користувалася і загальною підтримкою в УСДРП. Але «російські соціал-демократи, – пише Л. Рибалка, – зустріли наш рух з перших днів його появи з «глибоким обуренням» [1, с. 30]. Особливо глибокою «моральна образа» була серед більшовицького керівництва, і, зокрема, їх лідера В. Леніна. Останній був категоричним противником побудови партійних організацій за національною ознакою. Прийнявши за закон суспільного розвитку царський централізм й асиміляцію неросійських народів, він прийшов до утопічного висновку про «злиття націй» [2, с. 27]. Тому антагонізм між українськими і російськими соціал-демократами в процесі посилення національно-визвольного руху все більше й більше загострювався. «До нас ставились, як до «шовіністів» і як до «сепаратистів», – пише Л. Рибалка [1, с. 30].

Так український соціал-демократ, що виступав за поразку Росії у світовій війні, написав до Кінтальської конференції брошуру «Україна і війна», яку Л. М. Коллонтай в листі до В. І. Леніна від 15 травня 1916 р. назвала «ганебно шовіністичною». «Якщо Рибалка і не «австрійський» патріот, – писала вона, – то він яскравий представник «патріота» - українця. А чим це краще?» [3, с. 70]. Найвищого загострення ці протиріччя досягли напередодні першої світової війни, коли визвольний рух неросійських народів піднявся на вищий щабель свого розвитку і який недвозначно говорив про майбутнє месіанської величі Росії. Спроба уникнути катастрофи можлива була тільки на шляху рішучої та гнучкої тактики збереження цілісності імперії. З усіх російських політичних сил таку програму в той час могли реалізувати тільки більшовики, і це

принесло їм перемогу в добу революції [4, с. 14].

Проявом гнучкої тактики стало засудження в серпні 1913 р., на так званій літній нараді ЦК РСДРП, «чорносотенного великоруського націоналізму» і задекларування підтримки права неросійських народів на «самовизначення, тобто на відокремлення і утворення самостійної держави». Одночасно в резолюціях тієї самої наради було сказано, що: «Питання про право націй на самовизначення... не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно...» [5, с. 201-202].

В свою чергу В. Леніним наприкінці 1913 р. і в 1914 р. були написані статті: «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення», які викликали з боку Л. Юркевича гостру та однозначну оцінку. Проголошення Леніним права націй на самовизначення одним із головних партійних гасел український соціал-демократ назвав іезуїтською політикою [6].

Найбільш повний критичний аналіз поглядів членів РСДРП та Леніна на національне питання Л. Рибалка дав у брошурі «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (1917 р.), яка вийшла у відповідь на «Збірник» центрального органу РСДРП «Социал-демократа», редагованого Леніним.

Рибалка, розглядаючи вміщені у збірнику тези – «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», знаходить в них протиріччя, і для аналізу наводить їх: «Вимога вільного відокремлення від гнобительської нації» «зовсім не рівнозначна вимозі відокремлення, подрібнення, творення дрібних держав». «З цього виходить, – пише Л. Юркевич, – що програма з національного питання центрального органу РСДРП, що містить у собі визнання «права на самовизначення націй» і одночасно його заперечення дорівнює нулеві» [7, с. 8].

Таким чином, головна заслуга Л. Юркевича перед українським національно-визвольним рухом полягала в тому, що він зміг до певної міри розкрити антиукраїнський характер ленінського гасла «про право націй на

самовизначення», яке використовували більшовики в тактичних цілях у боротьбі за владу.

Сьогодні прізвище Левка Юркевича в Україні знають хіба лише фахівці-історики. Праці його не перевидавалися. Життя, як відомо, підтвердило передбачення Юркевича, що саме чекає нас ,українців, у ХХ ст.

Джерела та література

1. Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання / Л. Рибалка. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 65 с.
2. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 259 с
3. Курас І. Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / І. Ф. Курас. – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.
4. Прокоп Я. Україна і українська політика Москви / Я. Прокоп. – 2-е вид. Ч.1. –Період підготовки до Другої світової війни. –Мюнхен: Сучасність, 1981. –176 с.
5. Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1939). – Вид. 6-е доп. / Відп. ред. М.Б. Мітін та ін. – Ч.1. – К.: Політвидав, 1941. – 684 с.
6. Юркевич Л. Езуїтська політика / Л. Юркевич // Дзвін. – 1914. – № 5. – С. 458-465.
7. Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання / Л. Рибалка. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 65 с.

КОНЕЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Актуальність поставленої проблеми визначається тим, що на сьогоднішньому етапі розбудови української державності залишається до кінця невизначений і несформований єдиний стрижень, який би міг сконсолідувати різні політичні погляди, ідеї, течії.

В кінці XIX – на початку XX ст. українська національна ідея набула більш конкретного змісту, на її основі виникають концепції та теорії національно-державного устрою. Це було обумовлено інтенсифікацією процесу розвитку і становлення української нації під впливом ринкових відносин.

Українська національна ідея виходить з автохтонності української нації, вона є всеохоплюючою і означає державність, непідлеглість (власновладність, суверенітет), соборність, тобто реалізація національної ідеї, яка постає як національний ідеал.

Розвитку української національної ідеї сприяло багато чинників суспільно-політичного і культурно-освітнього характеру. Зокрема, наприкінці XVIII ст. відбулося декілька важливих політичних подій, таких, як ліквідація Запорізької Січі (1775 р.), скасування автономної козацької адміністративно-політичної системи на Слобідській Україні (1765 р.) і Гетьманщині (1785 р.), запровадження кріпосного права (1783 р.) російським урядом, поділи етнічної території України між Російською та Австрійською імперіями.

Тотальна, всеохоплююча русифікація підросійських територій України досягла того, що як констатував В. І. Вернадський, «у XIX ст. Україна як політичний організм із самостійним внутрішнім життям перестала існувати, бо її остаточно, за висловом Петра Першого, було прибрано до рук Росії» [1, с. 249]. Носієм національної ідеї, яка становила основу національної свідомості у XIX ст. стає нова українська інтелігенція.

«Кожний рух починається від інтелігенції», – зазначав видатний єврейський публіцист В. Жаботинський. «Справа не в тому, чи бере участь маса

в активних формах руху: справа в тому, чи правильно трактує інтелігенція інтереси і прагнення цих мас» [2, с. 97].

Інтелігенція, виявляючи складові національної ідентичності, зосередила увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література. А вирішальну роль в процесі зростання національної свідомості відіграло вивчення історії українського народу. "Народові, – підкреслює О. Субтельний, – котрий плекає нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що його єднає й спільна доля. Цей спільний історичний досвід, крім того, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом" [3, с. 203].

Одним із найбільш яскравих представників нової української інтелігенції, що була носієм національної ідеї кінця XIX – початку XX ст., був М. С. Грушевський (1866-1934). Зупинимося на його науковій, політичній і культурно-освітній діяльності. Він, будучи безумовним лідером української ліберально-демократичної течії, зміг внести чи не найбільший внесок в розробку теорії й практики українського національного питання, а також в зростання рівня масової національної самосвідомості.

Даний факт визнавали й сучасники визначного українського історика та громадського діяча. Так, в 1916 р., з нагоди його 50-річчя від дня народження, в журналі «Украинская жизнь» зазначалося, що вся його діяльність має настільки велике суспільне значення, що її саму можна вважати етапом в історії української самосвідомості [4, с. 22].

В основі політичного світогляду М. С. Грушевського лежала ідея народності, тобто ідея пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Саме ідея народності, що привернула увагу Грушевського до історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці [5, с. 8], привела його до обґрунтування ідеї історико-правних підстав цього народу на свою самостійність і власну державність [6, с. 84].

Своє втілення вона отримала у вже згадуваній праці «Звичайна схема

«руської історії» і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (СПб, 1904) на противагу створеній російською історіографією схемі історії Східної Європи. В останній гегемом історії східного слов'янства поставав єдиний російський народ при одночасному запереченні самого існування окремого українського народу.

У схемі М. С. Грушевського історія України викладена окремо від історії Росії, оскільки дослідник стверджує, що спільної основи трьох східнослов'янських народів – «давньоруської народності» – ніколи не існувало. «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської» [7, с. 2].

Це і є суттєвою причиною відмінності між українцями і росіянами. Тому в схемі історії, яка є власне схемою історії української державності, як зазначалося вище, М. Грушевський пише, що спадкоємницею Київської Русі у XIII ст. була не Володимиро-Московська, а Галицько-Волинська держава, а в XIV-XVI ст. Литовсько-Польська держава. Володимиро-Московське князівство виросло на своєму власному корені, не будучи ані спадкоємником, ані наступником Київської [7, с. 2-3].

М. С. Грушевський прагнув обґрунтувати концепцію повної самостійності й незалежності українського народу, спираючись при цьому на думки своїх попередників – М. Костомарова та В. Антоновича. Так, відносно виникнення українців як етносу він пише: «Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки, як про частину слов'янської групи» [5, с. 18].

Щодо суспільно-політичного ладу українського народу, М. Грушевський у своїй історичній схемі позначає його федеративними і вічовими рисами, починаючи ще з Київської Русі. Традиція Київської Русі була успадкована Україною, і досить виразно проявила себе в Українській козацькій державі XVII ст. Український федеративний принцип мав лягти в основу Переяславської угоди між Україною та Росією, але цього не сталося.

В умовах швидкого розгортання подій першої російської революції 1905-1907 рр. М. Грушевський, перебуваючи на позиціях конституційного демократизму, у статті «Наші вимоги» (1906 р.) писав: «Вірні заповітам українського визвольного руху, який висунув федеративний принцип як підвалину майбутнього устрою взаємин політичних і національних, який неухильно дотримувався його, починаючи з Кирило-Мефодіїського братства, ми визнаємо федеративні форми найбільш досконалим способом узгодження державного союзу з інтересами вільного і необмеженого розвитку національного життя» [8, с. 88].

Але вимога національно-територіальної автономії не була кінцевою метою національного руху. За твердженням М. Грушевського, «повна самостійність і незалежність є останнім логічним завершенням потреб національного розвитку...» [9, с. 47; 10, с. 60], хоча в тогочасних історичних умовах Росії він і висував гасло автономії і федералізму. Саме йому належить одна з найдосконаліших концепцій федеративного устрою майбутньої держави.

Її суть полягала в тому, що без перетворення Росії у вільну спілку народів немислиме і вільне становлення і цілковите визволення від темних пережитків минулого. А єдино можливим шляхом до такої спілки він вважав широку децентралізацію держави й організацію самоврядування в межах національних територій, що визначаються національними кордонами. Тільки тоді, на думку М. Грушевського, національне питання з предмету боротьби перетворюється в питання політичного та економічного удосконалення Росії [8, с. 111].

В переведенні принципів національно-територіальної автономії і в забезпеченні прав усіх народностей, що мають входити до автономії і до самої Росії, М. Грушевський вбачав запоруку єдності Росії [8, с. 67]. Вирішення українського національного питання вчений не виділяв з більш загального питання про перебудову держави на основі рівноправ'я усіх народів, національних територій в єдину федерацію [8, с. 87]. Головним завданням, яке мислитель ставив перед провідниками українського національного руху, було об'єднання усіх українських партій і напрямів на основі запропонованих

постулатів [11, с. 150-151].

В боротьбі за реалізацію в життя національно-територіальної автономії М. Грушевський віддавав перевагу законодавчим реформам на конституційному рівні. Так, його ідея широкої автономії України у складі федеративної демократичної Росії стала основою не тільки ліберально-демократичної течії, а й переважної більшості учасників національно-визвольного руху України, зберігаючи свою актуальність аж до революції 1917 р.

Отже, переважна більшість програм, висунутих українством, передбачали демократичний, республіканський характер національної державної форми влади, тому можна твердити, що однією з головних особливостей формування української національної ідеї на рубежі XIX-XX ст. стало утвердження демократизму. Цей демократизм спирався на земельний федералізм, республіканський лад, свободи людини.

Однак, ні М. Грушевському, ні іншим лідерам українського національного-визвольного руху не вдалося виробити і обґрунтувати єдину національну ідею, яка змогла б організувати та повести за собою широкі народні маси.

Джерела та література

1. Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – №3. – С.245-254.
2. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. К.: РАУ, 1991. –136 с.
3. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. – 512 с.
4. Белоусенко А. На общественном посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – N12. – С. 17-29.
5. Грушевський М. С Історія України-Руси. Т. I. К, 1913. – 736 с.
6. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819-1991). Навчальний посібник. К.: Либідь, 1994. – 320 с.
7. Грушевський М.С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Збірник Російської Імператорської Академії наук «Статті по словяноведенію». Вып. 1. СПб., 1904. – С. 298-304.
8. Грушевский М.С. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи

и заметки. СПб., 1907. – 294 с.

9. Грушевський М.С. З бїжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905-1906 рр. К., 1907. – 127 с.

10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913. – 525 с.

11. Грушевський М. З бїжучої хвилі // Літературно-науковий вісник. Т. XXXIII. Кн. 1. Львів, 1906. – С. 148-151.

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ (ВАСИЛЬ ЗІНЬКІВСЬКИЙ)

Історія психології в Україні є частиною світової. У ній знайшли місце більшість тенденцій, характерних загальному поступові науки. Але психологія кожної країни переживає свою генезу по-своєму: ті чи інші події відбуваються у різні часи та з різною динамікою.

Своєрідним в українській психології є те, чим вона збагатила світову психологічну науку: звернення до проблеми почуттів як психоформуючого чинника. Ця особливість української психології проходить через усю її історію, наприклад, із «психологією серця» Григорія Сковороди (1722-1794 рр.) і Теофана Прокоповича (1681-1736 рр.), творчістю Миколи Гоголя (1809-1852 рр.), психологічними системами Миколи Грота (1852-1899 рр.), Олександра Раєвського (1891-1971 рр.). Для них почуття є центральною одиницею психічної системи, охоплює всі рівні психічного життя людини, формує мотивацію її поведінки, впливає на фізіологічні вияви, визначає характер та особистість у цілому.

Основними осередками розвитку психології були Братські школи і Києво-Могилянська академія, де вперше почали викладати психологію. Формування української психології пов'язується з іменами Касіяна Саковича (1578-1647 рр.), Інокентія Гізеля (бл. 1600-1683 рр.), Іосифа Кононовича-Горбатського (1607-1653 рр.), Георгія Кониського (1717-1795 рр.), Стефана Яворського (1658-1722 рр.) та ін. У секуляритивний період новим є ідеал психічного пізнання, який мав відповідати принципам сцієнтизму, матеріалізму, атеїзму та детермінізму психічного. Це дало поштовх виникненню природничо-наукової психології, різного рівня редукціонізму, узаконенню експерименту та інших методів пізнання у психології. У цей період у психології визначаються два напрями: матеріалістично-сцієнтиський (зведення психічного до мозкової речовини) і персоналістський (абсолютизація самодетермінізму, самодостатності особистості).

У 1862 р. у Київській духовній академії відкривається кафедра психології, а згодом і психологічна лабораторія, яка запрацювала раніше від лабораторії В. Вундта.

У XIX – на початку XX ст. в українській психології з'являються значні постаті: П. Д. Юркевич, І. О. Сікорський, Г. І. Челпанов, В. В. Зіньківський, П. П. Блонський та ін. У 80-90 рр. XIX ст. психологічні лабораторії заснували П. І. Ковалевський у Харкові, І. О. Сікорський і Г. І. Челпанов у Києві, К. Твардовський у Львові. Таким чином були започатковані всесвітньовідомі українські психологічні школи: *харківська*, в якій згодом плідно працювали талановиті вчені: Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, Л. І. Божович, П. Я. Гальперин, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко, Г. К. Серeda та ін.; *київська*, що пов'язана з іменами І. О. Сікорського, Г. І. Челпанова, О. М. Раєвського, Г. С. Костюка, П. М. Пелеха, Т. В. Косми, Б. Ф. Баєва, П. Р. Чамати; *одеська*, видатними представниками якої були М. М. Ланге, С. Л. Рубінштейн; *львівська*, де плідно працювали Ю. Охорович, К. Твардовський, В. Вітвицький, С. Балей, М. Кройц, Я. Цурковський.

Пропонуємо розглянути лаконічно діяльність окремих із них.

Памфіл Юркевич (1826-1874 рр.) – видатний український філософ, педагог і психолог. Закінчив Київську духовну академію, де згодом викладав історію філософії та німецьку мову. Потім працював професором Московського університету. Його праці «Ідея» і «Серце...» мають особливе значення для психології і по праву поставили його в ряд із Платоном і Кантом.

Іван Сікорський (1842-1919 рр.) закінчив медичний факультет Київського університету. Завідував кафедрою психіатрії та нервових хвороб. Заснував і редагував журнал «Питання нервово-психологічної медицини». Уперше в Києві заснував Лікувально-педагогічний інститут для аномальних дітей, очолював Наукове товариство психіатрів. У 1912 р. створив перший у світі Інститут дитячої психології і дитячої психопатології. Автор декількох сотень наукових праць із проблем психології, педагогіки, педагогічної психології, психіатрії та неврології. Значними його працями є: «Загальна психологія з фізіогномікою в

ілюстративному вигляді», «Начало психології», «Психологічні основи навчання і виховання», «Збірник науково-літературних статей із питань суспільної психології, виховання та нервово-психічної гігієни» та інші.

Григорій Челпанов (1862-1936 рр.) – український психолог, філософ і логік. Закінчив Новоросійський університет, був професором у Київському університеті (1891-1907 рр.), тут заснував психологічний семінар та психологічну лабораторію. У 1907 р. переїхав до Москви, де став професором Московського університету. Іншою яскравою подією у його житті було відкриття у 1912 р. Московського психологічного інституту, який він очолив. Значними його працями є «Избранные главы из психологии», «Мозг и душа», «Обзор новейшей литературы по теории познания», «Психология и школа», «Учебник психологии для гимназий» та ін.

Більш детально розглянемо постать Василя Зіньківського (1882-1962 рр.) – українського психолога, релігійного філософа, педагога, суспільного і церковного діяча.

Василь Васильович Зіньківський народився 4 (16) липня 1882 р., у місті Проскурові Подільської губернії (нині м. Хмельницький). Його дід був священиком, а батько – учителем математики, виконуючи також обов'язки церковного старости.

З дванадцятирічного віку хлопчик співав у церковному хорі, але згодом, навчаючись в одній з київських гімназій, ще в п'ятнадцятирічному віці пережив кризу віри і став атеїстом. Однак голий матеріалізм не міг задовольнити його духовних запитів. Через два роки, під впливом критики матеріалізму неокантіанця Ф. Ланге, почалося його повернення до релігійного світогляду. Цьому сприяло також знайомство з творчістю Ф. Достоевського і Л. Толстого, а потім – із працями І. Канта. Таким чином, уже в молоді роки В. Зіньківський пройшов шлях від дитячої релігійної віри до невір'я і – назад до збагаченого досвідом сумнівів віри. С. Булгаков (із подібним досвідом) назвав цей шлях «від марксизму до ідеалізму».

В роки гімназійного навчання у В. Зіньківського виник інтерес до природознавства, і 1900 р. він поступив на фізико-математичний факультет

Київського університету св. Володимира. Але провчившись 4 р. і не маючи схильності до експериментальної роботи, перейшов на історико-філологічний факультет, де навчався на філософському і класичному відділеннях (1904-1909 рр.). Важливу роль у житті В. Зіньківського зіграло те, що з 1902 р. він почав займатися психологією і філософією під керівництвом професора Г. Челпанова. З 1905-го він брав участь у роботі Київського товариства з вивчення релігії і філософії, а в 1910-му став його головою.

В ці роки В. Зіньківський на ґрунті спільності світоглядних і соціально-політичних позицій зійшовся з С. Булгаковим (...зблизилися вперше при виданні «церковно-соціалістичної» газети «Народ», що проіснувала лише 8 днів). На пропозицію С. Булгакова в передреволюційні роки В. Зіньківський готував двотомну монографію «Микола Гоголь», але вона була надрукована тільки в 1961 р. в Парижі.

Залишений на факультеті для підготовки до професорського звання (тодішня назва аспірантури), Зіньківський читав лекції з філософії, загальної і дитячої психології на Жіночих курсах (із 1909-го), а також в Інституті дошкільного виховання (з 1910-го), де незабаром обійняв посаду директора. Після від'їзду Г. Челпанова до Москви у 1907 р., молодий учений очолив його психологічний семінар.

У 1913-1914 рр. Зіньківський стажується за кордоном (у Німеччині, Австрії, Італії). Захистивши в 1915 р. (Москва) у Г. Челпанова докторську дисертацію «Проблема психічної причинності», він стає професором філософії Київського університету, де читає низку курсів з логіки і психології. Саме Зіньківський добився у 1917 р. введення філософської спеціалізації в Київському університеті.

Жовтневі події 1917 р. в Петрограді Зіньківський сприйняв як катастрофу. Він із розумінням поставився до проголошення Центральною Радою (яка не визнавала легітимності диктатури більшовиків) Української Народної Республіки (УНР). Послугуючись повагою серед церковних кіл українських губерній, Зіньківський брав активну участь у скликанні і початку роботи в січні 1918 р. Першого Всеукраїнського церковного Собору, засідання якого були перервані

захопленням міста частинами Червоної армії. Продовжуючи викладацьку роботу, вчений здійснив реформу духовних шкіл, сприяючи введенню у них Закону Ради міністрів про вивчення української мови, літератури, історії та географії України як окремих предметів.

У ніч вступу більшовиків у Київ був жорстоко вбитий митрополит Володимир. На початку квітня до нього прийшла «спеціальна делегація від українських церковних кіл» і просила дати дозвіл запропонувати його кандидатуру на митрополита Київського. Ця пропозиція була дуже дивною і «невдалою». Ще до революції в газеті «Киевлянин» Зіньківський був названий «священником у сюртуку». Він хотів залишитися «церковним інтелігентом», працювати на ниві народної освіти і заявив що до священнослужіння і чернецтва ще не відчуває себе готовим.

З 15 травня по 19 жовтня 1918 р. в уряді гетьмана П. Скоропадського і за його особистим проханням Зіньківський виконує обов'язки міністра віросповідань. На цій посаді, з огляду на події, що тоді відбувалися на просторах розваленої Російської імперії, він м'яко, але послідовно відстоював ідею створення Української автокефальної церкви. Ця ідея користалася досить великою підтримкою серед рядового, особливо сільського українського духовенства, але зустрічала рішучий опір переважної більшості церковних ієрархів українських губерній.

Зіньківський оголосив Усеукраїнському Церковному Собору, що відновив свою роботу в Києві 20 червня 1918 р., «непохитну волю гетьмана» – утвердити автокефалію (незалежність) Української церкви, але більшість присутніх відхилила пропозицію.

З відставкою першого гетьманського Кабінету міністрів 19 жовтня Зіньківський зосереджується на науковій і викладацькій роботі. Головна дослідницька увага В. Зіньківського в київський період його життя була зосереджена на філософсько-психологічній проблематиці. Підходи до неї знайшли вираження в книгах «Сучасний стан психічної проблеми» (1905) і «Проблема психічної причинності» (1914). У 1918 р. побачила світ його брошура «Соціальне

виховання, його завдання і шляхи».

У цих та інших роботах київського періоду Зіньківський, як глибоко віруюча людина, піднімає також питання про те, як у свідомості людини виникає ідея Бога. Він доводить, що вона не може бути запозиченою із соціальної сфери і не виникає в підсвідомості. Ідея може бути пояснена лише за допомогою гіпотези наявності у певних людей особливого містичного досвіду сприйняття трансцендентної, надчутливої реальності.

Філософські пошуки Зіньківського з роками набували все виразнішого персоналістичного відтінку. Його хвилює проблема беззастережного факту свободи особи і він прагне знайти її пояснення у контексті християнського віровчення. В. Зіньківський свідомо діяв у напрямі від захисту культурної своєрідності до вирішення політичної проблеми України.

Короткий час правління в Києві Директорії Зіньківський пережив спокійно як приватна особа, але із захопленням Києва більшовиками він, під загрозою арешту, влітку 1919 р. змушений був переховуватися у дитячій колонії під Бояркою. Після того як 31 серпня 1919 р. Києвом заволоділи частини Добровольчої армії, Зіньківський зміг повернутися до міста. Він працює у дитячому відділі відновленого Земського міського союзу. У ці місяці разом із братами Василенками, В. Вернадським, Б. Кістяковським та іншими діячами Київської кадетської орієнтації він створює неформальний союз, який відстоював ідею російсько-української федерації. Після очікуваного повалення більшовиків вони мріяли створити особливу федералістську партію, однак армія більшовиків у жовтні 1919 року розгромила вже на підступах до Москви війська білих.

Новий наступ червоних змусив Зіньківського 29 листопада 1919 р. назавжди залишити рідний Київ. Разом із іншими біженцями він опинився в Одесі, звідки 26 січня 1920 р. відбув в еміграцію. Спочатку зупиняється в Югославії, де з 1920 по 1923 рр. викладає філософію як професор Белградського університету і є одним із активних членів емігрантського православного руху. Потім переїжджає до Чехословаччини, де (1923-1926 рр.) очолює кафедру експериментальної і дитячої психології Вищого педагогічного інституту в Празі.

У 1923 р. у Пшерові з ініціативи В. Зіньківського відбувся з'їзд російської православної молоді, на якому було засновано Російський студентський християнський рух, ним же і очолений. Він залишався головою РСХР до самої своєї смерті. У Берліні в 1923 р. виходить «Психологія дитинства», а в 1926 р. – «Російські мислителі і Європа» (уперше надрукована сербською в 1923 р.).

У 1926 р. у зв'язку з припиненням державних субсидій Празькому педагогічному інституту В. Зіньківський переїхав до Парижа. Тут він брав активну участь у відкритті Російського богословського інституту імені преп. Сергія Радонезького, у якому з цього року перебував у званні професора. В 1923-1927 р. очолював Педагогічне бюро по справах російської закордонної школи, і в 1927 р. редагував журнал «Питання релігійного виховання й освіти» (Париж).

У 1939 р., за день до оголошення війни, Зіньківський за нез'ясованих причини був заарештований французькою владою і пробув в ув'язненні 14 місяців (із них 40 днів – в одиночній камері). Саме тоді він вирішив прийняти сан священника. У березні 1942 р. В. Зіньківський був рукопокладений митрополитом Євлогієм, а через два роки (після смерті С. Булгакова) – обраний деканом Богословської академії в Парижі.

Ці роки життя виявилися для Зіньківського найпродуктивнішими у творчому плані. Він створив низку видатних праць із педагогіки («Проблеми виховання у світлі християнської антропології» (1934), «На порозі зрілості. Бесіди з юнацтвом про питання статі» (1955) та ін., написав багато статей з історії російської літератури і культури. Як і багато мислителів ХХ ст., Зіньківський акцентував увагу на проблемах кризи європейської культури і пропонував релігійний шлях виходу з неї.

З роками світогляд Зіньківського стає все більш теїстичним. Це, зокрема, знайшло вираження в його «Апологетиці» (Париж, 1957), мета якої полягала у доведенні того, що в усіх пунктах, де наявна розбіжність (дійсна чи надумана) між світським знанням і християнським віровченням, «правда християнства залишається непорушною».

Поступово відшліфовується і його власне філософсько-богословський

світогляд, презентований у низці статей (багато з яких були надруковані в редактованому М. Бердяєвим паризькому журналі «Шлях») і в кінцевому варіанті представлений у підсумковій двотомній праці «Основи християнської філософії» (1961-1964).

Філософська система Зіньківського складається з трьох основних розділів: гносеології, метафізики і вченні про людину (антропології), поданих із принципово християнських позицій. Особливо цікава метафізика Зіньківського. У ній ми знаходимо «соціологічне» вчення, докладно розроблене ідейно близьким Зіньківському С. Булгаковим.

Паралельно, протягом майже всього свого творчого життя, Зіньківський займався підготовкою вже згаданої фундаментальної праці з історії російської філософії (російської в найширшому значенні слова: включаючи й українських мислителів, насамперед Г. Сковороду). З цим дослідженням було пов'язане написання серії статей і окремих книжок про світогляд видатних письменників, поетів та інших відомих осіб, які не були професійними філософами, але залишили помітний слід в історії вітчизняної думки (М. Гоголь, Ф. Тютчев, М. Пирогов та ін.). Ця праця стала гідною відповіддю на спроби офіційної радянської філософії представити історію російської і української думки під знаком наростання в них матеріалізму. В цьому плані знаменною була книга «Про уявний матеріалізм російської філософії» (Мюнхен, 1956).

Двотомна праця В. Зіньківського «Історія російської філософії» (Париж, 1948-1950) мала широкий міжнародний резонанс, і в 1953-му була перевидана французькою і англійською мовами. За використанням матеріалу і глибиною інтерпретації це дослідження донині залишається неперевершеним. У праці філософський розвиток східнослов'янських народів уперше був представлений системно і докладно, від витоків до середини ХХ ст., на тлі світоглядних шукань суспільства. Зіньківський не розділяв вітчизняних мислителів на ворогуючі табори, і намагався проаналізувати їх із розумінням та певною симпатією. У кожній концепції він прагне знайти момент істини, що, за його переконаннями, у своїй повноті є в православному віровченні.

На думку людей, які особисто знали вченого, він був доброю, винятково порядною людиною, хотів і вмів бути «у дружніх стосунках з усіма, хто лишень цього хотів». В. Зіньківський був схильний до самоаналізу і стверджував, що помилок було у мене не перелічити, втім, якби я почав наново жити, деякі помилки я все одно повторив би – настільки вони витікали з самої моєї душі.

Зі спогадів В. Зіньківського: «Належачи за своїм походженням на сім восьмих до українців, а за вихованням повністю і абсолютно я належав Росії – і це створювало для мене постійні труднощі з обох боків. Ті російські люди, які дізнавалися про мою участь в українському уряді, часто мене дискредитували, а українці, добре знаючи, що я не поділяю політичні ідеї сепаратизму, ставились і ставляться до мене з надзвичайним недовірям, часто нагороджуючи мене званням «зрадник».

Звернули надзвичайну увагу на його праці церковні владыки. Зараз вони палко вітають ідею В. Зіньківського про автономію Української православної церкви, за яку в 1918 р. цькували.

Він був «переконаним шанувальником сімейного вогнища», радів будь-якому гарному весіллю, немовляті, із задоволенням хрестив, любив відвідувати сім'ї і перебувати в сімейній атмосфері. Він постійно намагався допомагати родинам залагоджувати їхні проблеми. Водночас мав сильну волю й дивував своєю працездатністю (міг працювати по 16 годин на добу), що значною мірою пояснює його творчу продуктивність.

Помер Зіньківський після довгої і тривалої хвороби 5 серпня 1962 р., похований на цвинтарі російських емігрантів у Сент-Женев'єв-де-Буа.

Вшановуючи пам'ять Василя Зіньківського, його земляки у мікрорайоні Книжківці міста Хмельницького у 2007 р. перейменували вулицю, яка до того носила назву Косіора.

Багатогранністю своїх наукових інтересів і дарувань В. Зіньківський виділяється навіть на тлі своїх старших сучасників. Він – філософ, богослов, психолог, педагог, історик російської філософської думки, літературознавець. Він – великий громадський діяч і пастир. І на всіх цих поприщах сказав своє вагоме

слово. Творчість Зіньківського не втратила своєї актуальності й у ХХІ ст.

Джерела та література:

1. Психологія: навчальний посібник [Електронний ресурс] / Л.І. Казміренко, О. І. Кудерміна, О. Є. Мойсеєва. – Режим доступу: http://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/up/pidrych_psuxologiya.pdf
2. 100 найвідоміших українців / Гнатюк М., Громовенко Л., Семака Л., Скорульська Р., Стус Д., Удовик С. – М.: Вече; К.: Орфей, 2001. – С. 433 – 438.
3. Т.С. Осташко. Зеньківський Василь Васильович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 353.

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У
ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ**

На межі тисячоліть почали закладатись підвалини цивілізаційного прогресу особливого типу. В основі цього прогресу лежать глобалізація людства, зростаюча цінність та взаємозалежність окремих країн, етносів, культур. В умовах інтеграції, що відбувається на тлі зростаючої різноманітності світу, зіштовхуються і вступають в діалог різні культурні традиції. Перед загрозою глобальних катастроф людство шукає нові форми ідентичності спільнот. Поступово формується головна стратегія життєдіяльності людства, в основі якої лежать ідеали ненасильства та загальнолюдські цінності.

На тлі інтенсивних інтегративних процесів, що захопили людство, важливо усвідомити свою ідентичність, тожсамість, свою інакшість порівняно з іншими, і на цій основі розвинути відчуття власної неповторності, гідності.

У вітчизняній науковій літературі проблемі національно-культурної ідентичності присвячені праці М. Братасюк, І. Загрійчука, В. Лісового, І. Кресіної, М. Козловця, М. Михальченка, О. Стегнія, В. Ткаченка та ін.

Метою нашої статті є спроба окреслити один із напрямів розвитку українства як національно-культурної ідентичності. Для реалізації мети ми ставили перед собою наступні завдання:

1) з'ясувати зміст поняття «ідентичність» у його зв'язку з національним та культурним феноменами;

2) обґрунтувати думку про те, що засобом зростання, розвитку культури є її взаємодія, діалог з іншими культурами; 3) констатувати необхідність формування в Україні такої моделі національно-культурної ідентичності, яка б поєднувала відроджену самобутність з новими тенденціями та можливостями глобалізованого світу.

Зміст поняття «ідентичність» дає відповідь на запитання, хто є людина через її єдність із собою і через її інакшість, порівняно з іншими. Людина, як

соціальна істота, прагне до включення в соціум (спільноту) і водночас – до виокремлення як індивідуальності. Ідентичність є відчуття, усвідомлення і переживання індивідом своєї належності до таких спільнот людей, як мала група, народ, держава, нація, людство в цілому. Почуття належності до соціальної спільноти виконує важливі соціальні та соціально-психологічні функції, передусім забезпечує підпорядкування індивіда соціальній групі, а разом з тим груповий захист, і є критерієм оцінки і самооцінки. Відчуття ідентичності надає її суб'єктові соціально значущий комплекс цінностей, символів і традицій.

Національна ідентичність сутнісно пов'язана з культурою, з її ціннісно-моральними настановами до життя. У процесі життєдіяльності національна спільнота виробляє власні культурні коди, які є ознакою символічного буття нації.

Національна культура – це символічний світ, створений етносом відповідно до його потреб, цінностей, ідеалів, устрою життя. Все, що було важливим в історії спільноти, що сприяло єдності народу, всі його злети і падіння втілювалися в культурі.

Повноцінна національна культура, маючи в основі загальнолюдські цінності і будучи основним виразником творчої потенції етносу, гарантує буття народу в часі.

Самобуття національна культура в природних умовах виростає на ґрунті постійного спілкування з іншими культурами. Світ, побачений крізь проблему тотожності та розрізнення, постає складнішим і різнобарвнішим.

Він постає одночасно і більш диференційованим та структурованим, і більш цілісним та єдиним: все, що розрізнене зворотньо відсилає до ідеї тотожності, а тотожне має своїм тлом розрізнене.

На певному етапі розвитку будь-якої культури виникає потреба звернутися до проблеми «подібного» і «відмінного», розрізненого і до ідеї співставлення, порівняння. Культура зростає шляхом співвіднесення «свого» і «чужого», вона апелює до співставлення, порівняння, прагне побачити себе у дзеркалі «чужої»

культури, має велику потребу у спілкуванні з іншими культурами.

Світова історія культури утримує в собі плоди, що виростили в результаті переплетення коренів різних культур. Кожна культура є загальнолюдською цінністю, вона робить унікальний внесок у світову скарбницю, і того малого, що створили деякі народи, не замінити нічим іншим.

Розквіт культури завжди супроводжувався запозиченнями. Про це писав Д. Антонович: «...необхідною передумовою культурного розвою кожного народу є можливість єднання з іншими народами і можливість взаємного обміну культурними здобутками і культурними цінностями. Здатними до культурного життя і розвою можуть бути тільки ті народи, що здібні сприймати культурні впливи, але сприймати їх активно, перетворюючи і розвиваючи сприйняте далі» [1, с. 22]. Особливо вчений наголошував на «здібності сприйнятий культурний матеріал пристосовувати до свого вжитку і в той спосіб дати йому своє власне оригінальне, національне забарвлення і в той спосіб світовий культурний чинник обернути у чинник національної культури» [1, с. 22].

В кожній культурі, при всій її унікальності, є все ж щось схоже з культурами інших народів: «Хоча греки відрізняються від протестантів, китайці від тих та інших, однак за певної відкритості вони можуть побачити і дещо спільне між собою, характерне людському життю» [2, с. 155-156]. Найкраще «...визнати право на плюралізм і в той же час на віру в певний абсолютний ідеал. Немає однієї істини, необхідно зберігати все те, чим багаті люди, їх світ. Потрібно вміти слухати одне одного, не задовольнятися знайденим, бути завжди у пошуку, прагнути до вдосконалення себе і суспільства в цілому» [2, с. 157].

Стратегічний погляд на майбутнє людства очевидно пов'язаний з визнанням багатоманітності унікальних культур, необхідністю ведення діалогу, взаємодії з людьми, що відчують та думають по-іншому. Для кожної культури та нації цей діалог здійснюється не лише заради розуміння іншого, але й заради більш глибокого усвідомлення самої себе. Не слід прагнути до

одноманітності, яка породжує насилля та диктат. Однак потрібна деяка загальна платформа оцінок, дій, поведінки стосовно тих проблем, що мають глобальне, загальнолюдське значення.

«Помітними явищами сучасного глобалізованого світу стала зростаюча популярність доктрин мультикультуралізму в інтелектуальних колах Заходу, поширення англійської мови як другої в багатьох країнах, утвердження нових групових ідентичностей, тяжіння політичних еліт до трансцендентальних ідентичностей». [3, с. 155]. У цьому прослідковується тенденція до уніфікації, «вирівнювання» культур.

Дійсно, в сучасному глобалізованому світі існує багато націй та культур, для яких нормою життя стає все більш інтенсивна взаємодія. З одного боку, це може розширити обрії національної культури, посилити її живучість, збагатити новими барвами буття, а з іншого – підірвати життєві сили, стати чинником занепаду і деградації.

Глобалізація загострює проблему збереження культурної самобутності окремих етнічних спільнот. Виникає загроза посилення тенденцій космополітизації культури, відмови від традицій і самобутності. І тут постає низка питань. Чи зберігає своє значення культурна ідентичність у глобалізованому світі, чи зберігаються її функції щодо окремого індивіда та національної спільноти? Чи веде глобалізаційна інтеграція обов'язково до уніфікації, однаковості? Чи можлива єдність через різнобарв'я?

Формулюючи відповідь на ці запитання застосуємо порівняння з оркестром. Можливо, загальнолюдська єдність ґрунтується на національно-культурному, як єдність оркестру на індивідуальності інструментів – кожен інструмент сам по собі, але всі разом вони створюють єдине звукове ціле.

Українству в майбутньому належить пройти шлях, можна сказати, олюднення, зрозуміти самоцінність окремої особи і кожної окремої нації, відчутти себе у всіх і всіх у собі. Цей шлях можливий лише через відродження духовних основ культур всіх народів, що живуть поряд. Це дуже складний шлях: він передбачає досвід аналізу, вміння виділяти ключові проблеми,

дошукуватись першопричин – словом, весь той набір якостей, які виховуються в умовах тривалої і необмеженої демократії. Таких умов у нас не було, як відомо, тривалий час. Тому тепер національна ідентифікація відбувається часто через заперечення іншого народу, іншої культури. Національні стосунки будуються за формулою Сартра: інший відніме у мене мій простір. Виходом тут є, навчитись розпізнавати цінність культури іншого народу, відчувати повагу до її унікальності. У той же час осягати свої недоліки і виправляти їх за допомогою культури сусіда.

Усвідомлення своєї несхожості, унікальності надає культурі стійкості. Але усвідомлення себе, своєї національної самоцінності веде не до шовінізму чи націоналізму, а навпроти, до поваги іншої національної культури, іншого народу.

Однак, ідентифікація цінностей і смислу української культури не повинна сприйматись односторонньо, не повинна приділятися увага виключно поверненню до минулого, не повинен робитись акцент лише на етнічному. Відродження традиційних форм народної культури хоч і необхідне, але це все ж не є стратегічним поглядом у майбутнє.

Власна стратегія збереження національно-культурної ідентичності у процесі неминучої зустрічі з раціоналізмом і прагматичністю глобалізованого світу, раціонально спрощеною інформацією та масовою культурою має виходити із модернізації наших духовних цінностей. Етнографічні цінності та традиції української культури значною мірою відстають від динамічного, урбаністичного сьогодення, часто не знаходять відгуку серед частини українців, особливо молоді. А це породжує дилему: або модернізація суспільства і культури, або розмивання національно-культурної ідентичності.

Тому стратегією для України є приведення її культури у відповідність до європейських стандартів і світового рівня. Цього не досягнути примусовим шляхом, а тільки шляхом створення відповідних умов «європеїзації» української культури. Зокрема, мова може вестись про розвиток транснаціональних систем комунікації, через які ми могли б динамічно і

своєчасно реагувати на інформаційно-культурні імпульси світу і, відповідно, транслиувати наші духовні цінності світові.

Коли весь світ підходить до необхідності інтеграції і розгорнутого діалогу, перед нашим народом постає подвійне завдання: відродити та примножити національно особливе і органічно вступити в загальнолюдський оркестр зі своєю унікальною мелодією.

На шляху створення нової єдності у багатоманітності найважливішим є «пам'ятаючи про «своє», знаючи його і продовжуючи поглиблювати ці знання та створювати нові цінності, зрозуміти «іншого», оцінити його, навчитись жити разом, обмінюватись своїм і чужим, пов'язувати те та інше органічно і природно» [4, с. 10].

Виходячи із реального стану існування розмаїття культур у світі та закономірностей розвитку феномена культури взагалі можна припустити, що шлях нівелювання національно-культурних ідентичностей, «вирівнювання» культур під впливом глобалізації не є кращим вибором. Необхідна сучасному людству єдність може бути досягнутою іншим шляхом. Суть цього шляху яскраво відображують гасла: «Єднання, а не однаковість», «Через різнобарв'я до єдності».

Джерела та література

1. Антонович Д. Українська культура. Вступ. // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
2. Грязнов А. Ф. «Скептический парадокс» и пути его преодоления // Вопр. философии. – 1989. – №12, с.140 – 157
3. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 558 с.
4. Топоров В. Н. Пространство культуры и встречи в нем // Восток-Запад . Переводы. Публикации. Вып. Четвертый.-М.:Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 301 с.

ОСОБЛИВІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ОРІЄНТАЦІЯ

Намагаючись усвідомити та проаналізувати сьогоденну українську культурно-політичну реальність, зокрема вибір українцями європейського шляху розвитку, найперше наштовхуємось на питання: «Чому Європа, а не Росія?». Очевидно, що відповідь не лежить на поверхні, а є результатом складних, часто трагічних, соціально-історичних взаємодій і взаємозв'язків народів-сусідів. З-поміж інших факторів, які могли б прояснити це питання, на нашу думку, вирізняється проблема особливостей національного менталітету народів.

Поняття менталітету (ментальності) виникло як антитеза дослідженню історії ідей, пов'язувалась зазвичай з діяльністю окремих видатних мислителів. На противагу історії ідей та ідеологій, аналіз ментальності виступив найважливішим засобом вивчення уявлень, типових для основної маси людей, тієї більшості, в якій вбачають дійсного творця історії. Таким чином, ментальність відрізняється від ідей, ціннісних орієнтацій. Вона відрізняється значною стійкістю, охоплює глибинний рівень колективної свідомості, функціонує під впливом дії традицій, культури, соціальних структур, сфери несвідомого і всього середовища проживання людини. На думку А. Я. Гуревича, «світ культури утворює в даному суспільстві певну глобальність, – це ніби те повітря, яким дихають всі члени суспільства, те невидиме всеохоплююче середовище, в яке вони занурені... Отже, щоб правильно зрозуміти поведінку цих людей, економічну, релігійну, політичну, їх творчість, їх сімейне життя, їх побут, потрібно знати основні властивості цього «ефіру» культури». [6, с. 549]. Таким «ефіром» культури будь-якого суспільства і є ментальність.

У цілісній системі будь-якого типу культури взаємозв'язок матеріальних, соціальних і душевно-духовних процесів настільки складний і багатовимірний, що в пошуках першооснови тієї чи іншої культури нерідко звертаються до явищ

психологічного порядку. Так, Х.Ортега-и-Гассет знаходить «першофеномен» історії в специфіці сприйняття, унікальній «точці зору» індивідуума і народу загалом. Кожен народ має свій «життєвий стиль», що формується внаслідок неповторного «корінного відчуття життя», «раціональної орієнтації духу», індивідуального бачення світу. [5, с. 402]

Живе тіло культури складається не тільки із соціально-економічного каркасу, але й з найтонших душевно-духовних процесів і явищ. Духовні орієнтири та ментальні структури, таким чином, визначають типологічну спільність сприйняття, осмислення і переживання реальності членами однієї культури. Менталітетом, виниклим у певній спільноті, людина керується у своїй поведінці, за допомогою його складових вона відбирає імпульси і враження, що йдуть від зовнішнього світу, перетворюючи їх на свій внутрішній досвід. Спільнота ніби «нав'язує» певні категорії та уявлення своїм членам.

Світоглядними домінантами, що утворюють кістяк моделі менталітету нації в кожен культурну добу, є уявлення про світ і людину. Якщо світ розуміють як феномен діяльний, якщо сутність людини вбачають в її активності та відносній незалежності від світу, якщо, нарешті, буття світу і людини не мислять поза процесом їхньої взаємодії, то можна говорити про діяльність як спосіб утвердження буття людини у світі, про діяльність як домінанту ставлення до світу і, відповідно, утворення менталітету.

Якщо ж природу розуміють як спонтанну, раз і назавжди дану, якщо людину мислять як залежну від світу акциденцію, нарешті, якщо активність людини сприймають тільки в її негативному потенціалі – як порушення рівноваги і цілісності світу. То можна говорити про не діяння (споглядання) як єдино можливий спосіб взаємодії людини зі світом. Не діяння у цьому випадку розуміють як спосіб утвердження буття людини у світі.

Так перед нами постає питання про співвідношення різних за змістом культурно-історичних типів ментальності на рівні значних регіональних культурних спільнот, якими є Захід та Схід, Європа та Росія, Росія та Україна.

Здається, що саме синхронне дослідження соціально-культурних систем,

якими є Європа та Росія, Росія та Україна, дасть нам розуміння своєрідності та початків власної ментальності, а разом з тим виявлення тих розумових установок і стереотипів мислення, які дозволять відновити нашу спільноту і обрати вірний орієнтир подальшого розвитку.

На відміну від культури східних слов'ян західноєвропейська культура, що виникла на ґрунті античної і сформувалася під впливом різномірних духовних чинників, мала як соціально-економічні, так і духовні передумови для поступового перетворення на «культуру діяльності».

Ідея створення світу (догмат творення), його нетотожності з Богом-творцем в очах європейця поступово позбавляла його божественної досконалості і священної недоторканості, що дозволило в ході історичного розвитку сформувати діяльний, «технологічний» підхід до світу не як до «храму», а як до «майстерні», підхід, що, на думку С. С.Аверінцева, виявився «більш сприятливим для природничо-наукового раціоналізму» [1, с. 447] і зумовив в остаточному підсумку більш динамічний характер європейської культури.

На противагу антично-християнському, засадовою для східного світорозуміння є ідея Небуття. Тому для східної культури світовий абсолют не тільки безликий, але й по суті своїй є Ніщо, порожнеча, але така, в якій уже все є в неявному вигляді. Тому на відміну від християнської космології, де світ з'являється як результат діяльності Бога-творця, у даоській він не створений, а постає, що підкреслює його недіяльні сну, спонтанно-натуральну природу.

Засадовою для світогляду і світорозуміння східних слов'ян, маємо на увазі росіян та українців, є ідея православ'я. Загальновідома характеристика православ'я як ідеї, віддаленої від дійсності, як пронизаної візантизмом. У моральному світі візантизм не має того високого, часто перебільшеного, розуміння земної особистості. Візантійський моральний ідеал схильний до розчарування у всьому земному. Етика православ'я просочена прагненням до вічного, абсолютного, у ній завжди йдеться про долю і майбутнє людства, оскільки окремих індивідів може знайти моральне заспокоєння і порятунок

тільки разом з людством, в універсальному духовному організмі колективного життя людей.

Проте православ'я українців значно відрізнялось від православ'я росіян, і причина цієї відмінності полягає у природній толерантності українського народу, у близькості до західноєвропейської культури, у постійних зв'язках з Римом. Духовні вожді українського народу завжди боролися за незалежну українську церкву: «церква повинна відповідати характерові раси, бути українською для українських душ і тільки українською для їх єднання з Богом» [4, с. 243].

Дещо інакше розповсюджувалось християнство в Московській Русі. Вплив грецьких священників став причиною тривалої ізоляції Російської держави, а впровадження в національну самосвідомість ідеї «Москва – третій Рим» ніяк не сприяло зближенню між православною і католицькою церквами. Відповідно й головні ідеї православ'я в цьому регіоні пустили більш глибокі корені.

Далекість цих ідей від дійсності можна спостерігати в усьому: у зневазі до облаштованості життя тут і тепер, в ігноруванні зручностей заради вищої ідеї, і, якщо в товщі народній завжди можна було знайти ставлення до поточного життя, ґрунтоване на здоровому глузді, то в освічених колах світові проблеми впродовж тривалого часу в історії заступають все інше.

Отже, поширення християнства на територію східних слов'ян йшло зі Сходу, а не із Заходу, що стало однією з причин розходження між православною та католицькою версіями вчення Христа. Неабияким моментом у цьому було глибоко вкорінене у свідомість слов'ян поганське світосприймання і світовідчуття, що надавало своєрідних рис православній обрядовості. Водночас близькість західних меж і постійні зв'язки з європейськими державами, особливо в період розквіту Київської Русі, істотно доповнювали елементами раціоналізму менталітет наших предків. Таким чином можна говорити про змішаний тип ментальності, в якому цілком уживаються західний раціоналізм зі східною ірраціональністю, а також індивідуалізм, пов'язаний з ідеєю рівності, повагою до окремого індивіда та його свободи, гострим

неприйняттям деспотизму, абсолютної монаршої влади, та колективізм, ґрунтований на соборності людини, єдиному житті в єдиній істині, на відсутності уваги до окремої особистості, що звужує можливість для неї вибору. Внаслідок цього в ході історичного розвитку цих народів, поділу земель на Московську та Київську Русь, відповідно змінилися й доміанти в типі мислення, що вилилося в характерний стиль життя і тип культури північних та південних слов'ян.

Непростий процес поширення християнства в Київській Русі змусив масову свідомість нашарувати культ богів на культ природи. Водночас християнська ідея про самоцінність людського життя не була сприйнята на Русі. Тому за тисячу років у Росії не виникло жодної теорії чи течії, що ставлять людину над усе. Для порівняння згадаємо такі течії в Західній Європі, як гуманізм, романтизм, екзистенціалізм тощо.

Характеризуючи підстави українського характеру дослідник Ю. Липа виокремлює таку його рису, як еллінскість. Проте еллінізм, перейшовши до проукраїнських трипільських народностей, зустрівся там з місцевими впливами, що змінили в тому світогляді дуже багато. Передусім похитнулась віра у всесильність індивідуальності. Природа українських земель набагато суворіша від природи Середзем'я, і боротьба зі стихіями не сприяла самовпевненості окремого індивіда. Як вказує Ю.Липа, «У сучасній українській расі не знайдемо еллінського індивідуалізму як правила. В устрої українського села нема надмірної окремішності: селянин – це член солідаристської асоціації, своєї громади» [4, с. 153].

Водночас дослідники відносин у російській селянській громаді відзначали, що колективність була віковою традицією, неписаним законом, регулятором поведінки. М. О. Бердяєв підкреслював прагнення співвітчизника «розчинитися в колективному»: «російську людину занадто легко «заїдає середовище». Вона звикла покладатися не на себе, не на свою активність, не на внутрішню дисципліну особистості, а на органічний колектив, на щось зовнішнє, що повинно її підносити й рятувати» [2, с. 84].

Отже, такі риси західноєвропейського менталітету, як діяльнісна активність, раціоналізм, індивідуалізм, ідея рівності, повага до окремого індивіда та його свободи, неприйняття деспотизму тією чи іншою мірою притаманні й українській ментальності, хоча і в пом'якшеній східним ірраціоналізмом формі. Тому не дивно, що погляд сьогоденних українців спрямований до більш далеких територіально, але ближчих ментально націй. Переконані, що схожі ментальні особливості мешканців Західної Європи та України слугуватимуть підґрунтям для активного спілкування та співпраці, і які вкажуть нашим співвітчизникам на вірний орієнтир майбутнього облаштування власного дому.

Джерела та література

1. Аверинцев С. С., Левада Ю. А. Христианство // Философская энциклопедия: В 5-ти т. – М. – 1970. – Т. 5. – С. 447
2. Бердяев Н. А. Судьба России. – М., 1995. – С. 84.
3. Леонтьев К. Византизм и славянство: Россия глазами русского. – СПб. – 1991. – С. 193.
4. Липа Ю. Призначення України. – К., 1997. – С. 243.
5. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М., 1991. – С. 402.
6. Философский словарь. – К., 2006. – С. 549.

ЕТИКА ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ХРИСТИЯНСЬКОГО ВІРОВЧЕННЯ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

В ХХІ ст. людство увійшло з багатьма перспективами, але водночас і з численними проблемами. Велика кількість викликів, перед якими постала людина, не завжди дає можливість зосередитися на одних з першочергових – екологічних, що визначають подальший вектор розвитку цивілізації, зокрема європейської. Екологічні проблеми в глобалізованому світі втратили свій первинний зміст як такі, що стосуються навколишнього середовища. В сучасних умовах вже не викликає сумніву точка зору, згідно з якою екологічна криза є безпосередньо пов'язаною з духовною деградацією людства.

Науково-технічні та технологічні досягнення не в змозі забезпечити екологічно збалансований розвиток без врахування етичної складової у взаємодії людини і навколишнього середовища. Для подолання окреслених проблем необхідним є утвердження екологічної свідомості у всіх сферах життєдіяльності людини, як на індивідуальному, так і суспільному рівні, що зрештою має призвести до формування екологічно орієнтованої цивілізації. Важливим завданням для світового, зокрема європейського, співтовариства є об'єднання зусиль та залучення всіх соціальних інститутів з метою мінімізації негативного впливу на довкілля. На нашу думку, в цьому контексті варто звернути увагу на такий потужний чинник розвитку суспільства як релігія, зокрема християнство, і на його внесок у процес переосмислення сутності екологічних проблем та у пошук шляхів їх подолання.

Зважаючи на вищезазначене, окреслені питання, починаючи, з середини ХХ ст., знаходяться під пильною увагою вітчизняних та зарубіжних науковців і теологів. Українські вчені Борейко В., Толстоухов А. акцентують увагу на морально-етичному аспекті екологічної кризи. Важливого значення принципу відповідальності у життєдіяльності людини надав Йонас Г., який є засновником етики відповідальності. Однією з головних причин виникнення окреслених

проблем Бернар Серджо Р., Гудінг Д., Леннокс Дж. вважають споживацьке ставлення людини до навколишнього середовища, а також наголошують на важливості аксіологічного виміру діяльності людини. Християнський теолог Шеремета В. виокремлює відповідальність за природу як складову християнського віровчення. Доказом зацікавленості християнських церков даними проблемами є їх Соціальні концепції, в яких розглядається взаємодія людини і природи з християнської точки зору. Проте ми вважаємо, що питання співвідношення екологічної етики та християнського віровчення, що ґрунтується на спільному для них принципі відповідальності, потребує більш детального дослідження.

У сучасному світі перед людством постала важлива проблема: чи можливе у нинішніх умовах використання ідеалів техногенної цивілізації, зорієнтованих на постійне зростання споживання. Технократичне мислення, яке засноване на споживацько-утилітарних цінностях, зумовило складні відносини між людиною, суспільством і природою. Постіндустріальне суспільство переглядає своє ставлення до природи, відбувається переосмислення цінностей попередньої епохи. Відтак, надзвичайно гостро постають питання екологічної культури, пов'язані зі збереженням морально-духовних цінностей, адже не тільки забруднення навколишнього середовища, загроза екологічної кризи, а й недосконалість внутрішнього світу людини, занепад її духовності наближає деградацію особистості [1, с. 290-291]. Тому виникає необхідність нового бачення людиною своєї ролі та призначення у світі, змін у міжлюдській комунікації, а також у взаємодії з природою.

Згідно з християнською точкою зору, вплив на навколишнє середовище є тісно пов'язаним з духовністю, яка формує людське співжиття, тому екологія докільля безпосередньо пов'язана з "екологією людини". Обов'язки, які людина має перед природою, пов'язані з обов'язками перед іншими людьми. Тому вирішальною проблемою є цілісна моральна позиція суспільства. Не можна вимагати дотримання одних обов'язків, порушуючи інші [2, с. 38-39]. Отже, світоглядні орієнтири, які ґрунтуються на утилітарному сприйнятті дійсності, і

цінності, що донедавна вважалися найважливішими, в сучасному світі піддаються сумнівам. Людство усвідомлює нагальну потребу у світоглядних трансформаціях, зокрема у взаємодії з навколишнім середовищем.

Людина сьогодні не може відмовитись від використання природних ресурсів, від умов, які їй надані. Проте поглиблення розривів між штучно створеним світом та природою спричинило виникнення особливого духовно-соціального поля глобальної напруги. Перебуваючи в ньому, ми все більш гостро переживаємо відчуття занурення людства у стан формування нових моральних, духовних основ, необхідних для подальшого розвитку цивілізації [1, с. 7-8]. Таким чином, нівелювання негативного впливу на довкілля, подолання глобальних екологічних проблем, врахування їх етичного аспекту є однією з умов подальшого соціального прогресу.

Сучасна екологічна криза виникла в результаті тривалого розвитку людства. Причин її виникнення є велика кількість, але вважаємо, що всі їх об'єднує причетність людини. Зважаючи на це, виникла потреба регулювання відносин між людиною та природою, що можливо здійснити в межах екологічної етики, згідно з якою поведінка людини стосовно природи повинна регулюватися моральними нормами. Теорія екологічної етики повинна пояснити ці норми; розтлумачити відносно кого застосовується моральна відповідальність, а також встановити, чим вона обґрунтована [3, с. 4]. Тобто взаємодія людини з природою повинна ґрунтуватися в першу чергу на відповідальності, яка визначається як центральна категорія екологічної етики. Зауважимо, що засновник етики відповідальності Г. Йонас подолав обмеження етики лише відносинами між людьми, а й акцентував увагу на її поширенні на взаємодію з навколишнім середовищем [4, с. 371-372]. Відтак, визнається важливість морального аспекту у ставленні до природи, а також – її самоцінність. На даному аспекті взаємодії у системі "людина – природа" наголошують християнські теологи. Відповідальність визначається як складова християнського віровчення, що дає змогу розкрити його можливості для поєднання принципів християнської та екологічної етики.

Релігія, нарівні з екологією та філософією, пропонує норми, які можна використати при формулюванні положень екологічної етики. Релігія сприяє розумінню того, що людина не всесильна, що її контроль над природою не є безмежним, що маніпулювання природою може обернутись проти неї. Технологія дає людині владу над світом, в той час як релігія вчить стриманості, скромності, звільнення від егоїзму [3, с. 46]. Тому необхідним є врахування впливу релігії на свідомість віруючої людини, її можливостей для формулювання положень нової екологічної етики. Релігійна точка зору репрезентує етичний аспект розуміння сутності, причин виникнення екологічних проблем, а також пошуку шляхів їх вирішення в сфері моралі.

Важливим у цьому контексті є питання, яке завжди цікавило не лише науку, а й релігію, – ставлення людини до земних благ та їх використання. Так, згідно з християнською точкою зору, людина є вершиною творіння, тому її доля пов'язана з долею Всесвіту. Панування над усім створеним передбачає почуття обов'язку, тобто обов'язку управляти всім, що створене Богом [5, с. 79]. Відтак, вдосконалення людини, розвиток її духовного світу співвідносні з розвитком оточуючого середовища, тобто негативний вплив на довкілля і деградація духовності є взаємопов'язаними.

Відповідно до християнського світогляду, основна причина проблем у взаємодії між людиною і довкіллям полягає в тому, що вона зазіхає на безумовну владу над створеними речами, нехтуючи моральними нормами, які повинні керувати людською діяльністю. Природа вважається знаряддям у руках людини, реальністю, якою вона маніпулює, особливо за допомогою сучасних технологій [6, с. 285]. Проте ставлення людини до матеріальних благ не повинно зводитись до експлуатації, тобто до егоцентричного володіння, воно має виявлятися у відповідальній співпраці згідно з покликанням людини.

Християнські теологи зазначають, що християнській концепції ставлення до матеріальних благ властива екологічна заангажованість, яка вимагає такого використання матеріальних засобів, яке б не впливало негативно не лише на людське життя, а й на збереження і відтворення всіх біологічних видів [5, с. 79].

Тобто кожна людина повинна мати достатньо засобів для існування, але разом з тим висловлюється застереження щодо надмірного захоплення матеріальними благами, перетворення їх на мету життя. Адже це може призвести до моральної деградації людини, і як наслідок – кризових явищ в середовищі, що її оточує.

Зважаючи на те, що поняття економічної ефективності не можна вважати аксіологічно нейтральним, важливим є застосування етичного підходу щодо економічної діяльності. Вирішення екологічних проблем вимагає, щоб суб'єкти економічної діяльності з повагою ставилися до навколишнього середовища, узгоджуючи свої потреби з необхідністю захисту довкілля. Економіка, яка з повагою ставиться до природи, орієнтується не лише на максимізацію прибутків, а й враховує наслідки впливу на неї [6, с. 290-293]. Для збалансування економічного розвитку і стану довкілля необхідно формувати особистість з екологічно орієнтованою свідомістю, здатну адекватно реагувати на виклики сучасності; виховувати людей для більш мудрого споживання [2, с. 25]. Важливим є розвиток людства, заснований на взаємоповазі, виявом якої також є відповідне ставлення до природи.

Розглянемо два можливі підходи щодо взаємодії людини з навколишнім середовищем. Згідно з першим, природа є вираженням любові та правди, що була передана і дарована людині Богом як середовище для життя. Інший підхід, що спрямований на технізацію довкілля, призводить до інструменталізованого та свавільного користування ним, що негативно впливає і на навколишнє середовище, і на людину. Зведення природи до сукупності матеріальних речей стає джерелом насильства над довкіллям та мотивує до дій, які зневажають сутність людини [2, с. 35]. Тому для сучасного суспільства, що характеризується схильністю до гедонізму та споживання, викликом є перегляд системи цінностей. На наш погляд, це повинно запобігти утилітаристському зведенню природи до об'єкта маніпуляцій та експлуатації. Проте теологи зауважують, що не слід абсолютизувати природу і вивищувати її над гідністю людини, щоб не дійти до обожнення природи, що не властиво для християнства.

Бачення людей і речей у сучасному світі, що позбавлене будь-якого зв'язку з трансцендентністю, згідно з християнським віровченням, призвело до відмови від концепції сотворіння та до визнання абсолютної автономності людини і природи. Зв'язки, які поєднували світ з Богом зникли, що спричинило розрив людини з довкіллям. Вона почала мислити себе чужою стосовно середовища, в якому живе. Хоча християнська традиція завжди бачила в творіннях, що оточують людину, дари Божі, які необхідно обробляти і оберігати, дякуючи Творцеві [6, с. 286-287]. Зауважимо, що хоча християнська концепція творіння передбачає позитивне ставлення до втручання людини в природу, але водночас рішуче вимагає відповідальності. Природа – це дар Творця, який наданий людству для відповідального і розумного використання. Втручання людини стає ганебним, якщо воно завдає шкоди [6, с. 293]. Тобто центральною категорією християнської етики стосовно навколишнього середовища є відповідальність відносно всіх творінь Божих.

Отже, сьогодні людство переживає одночасно дві кризи: екологічну і духовну. У сучасному світі людина втрачає усвідомлення життя як дару Божого, а іноді й сам сенс життя, якщо це життя зводиться лише до фізичного існування. За таких умов природа не сприймається як дім, а лише як середовище перебування. Особа, яка духовно деградує, приводить до занепаду природу, тому вирішення екологічних проблем не можливе без подолання кризи духовної. Людина змінює природу відповідно до свого внутрішнього світу, а тому перетворення природи має починатися з трансформації внутрішнього світу, у християнстві – душі [7, с. 67]. Найважливішим шляхом подолання екологічної кризи є відновлення внутрішньої рівноваги людини, а також гармонії у взаємодії з навколишнім середовищем. Саме це є надійною основою для формування відповідального ставлення до природи.

Християнські теологи вважають, що саме Церква має особливе покликання і компетенцію в цьому питанні. Одним із ключових аспектів нової євангелізації і формування християнської культури є поширення правди про те, що віра в Бога Творця і життя у Христі (християнський спосіб життя) передбачають

відповідальне ставлення до створеного у Христі світу. Церква зараховує безвідповідальне ставлення до природи до найтяжчих гріхів. Адже, забруднюючи і руйнуючи природне довкілля, людина загрожує здоров'ю та життю інших, кого Господь покликав до буття, а також тих, які ще не народилися. Зокрема, Католицька Церква розглядає питання відповідальності за природу в контексті вимог Заповіді "Не вкради". Зазначається, що Божі дари природи призначені для людей всіх поколінь, тому той, хто охоплений духом споживацтва і бажанням мати якомога більше матеріальних благ за рахунок природи і людей, які в ній живуть, має суттєву провину перед Творцем і Спасителем [8]. Захист природи, як творіння Божого, у контексті християнського світогляду, є богоугодною справою, важливою і почесною. Технології роблять людину найсильнішою істотою на Землі, що у свою чергу покладає на неї відповідальність за збереження природи. Захист природи – це спокута гріхопадіння людини. На думку християнського богослова преподобного Максима Сповідника, людина може перетворити на рай землю тільки тоді, коли вона матиме рай сама в собі [7, с. 67]. Якщо людині вдасться поєднати наукові можливості і етичні засади їх використання, то вона зможе розвивати довкілля як власну оселю, зможе мінімізувати наслідки негативного впливу не нього.

Англійські дослідники Д. Гудінг і Дж. Леннокс зауважують, що слідуючи законам природи, людина дійсно може досягти значних успіхів, наукові принципи, які ґрунтуються на моралі, приведуть їх до бажаного результату, сприйнятливого не тільки для них, але і для людства. Вони наголошують, що «...обов'язок дотримуватися морального Закону покладається на нас не силами природи, не нашими побратимами і не зведенням безособових принципів, а особистісним Богом, співчутливим і милостивим» [9, с. 59]. Тому важливим є врахування людиною етичного аспекту своєї діяльності, оскільки неодноразово позитивні результати наукових досягнень нівелювалися негативними наслідками їх використання. Тож справжню цінність мають ті наукові пошуки, на чому особливо наголошують християнські теологи, які ґрунтуються на

релігійних принципах, оскільки вони мають моральний вимір їх впливу на довкілля і саму людину.

Технологія, що забруднює, може також очищати, виробництво, що нагромаджує, – розподіляти, але за умови домінування етики поваги до життя, до теперішніх і майбутніх поколінь [6, с. 287]. Турбота про довкілля – виклик для всього людства, обов'язок поважати спільне благо. В міру зростання екологічної кризи і неминучої потреби мінімізації її наслідків постає необхідність підвищення відповідальності людини за навколишнє середовище. [6, с. 287–288]. В цьому контексті варто звернути увагу на глобальний характер відповідальності, що стосується всіх творінь Божих.

Людині дозволено здійснювати відповідальне управління природою для того, щоб не лише отримувати вигоди, а й берегти її. Обов'язком сучасної людини є передати землю наступним поколінням в такому стані, щоб вони могли гідно проживати на ній і далі обробляти її [2, с. 37]. Погоджуємося з цією думкою, адже збереження довкілля вимагає міжнародної співпраці, яка, крім економічної та політичної складових, обов'язково повинна мати етичний вимір.

Отже, формулюючи положення екологічної етики, необхідно залучати такий потужний чинник цивілізаційного розвитку як релігія, використовуючи морально-релігійну мотивацію та етичні категорії: добро, любов, повага, совість, щастя та в першу чергу відповідальність перед природою, перед іншими людьми, перед наступними поколіннями. Сьогодні християнство долучається до осмислення та вирішення екологічних проблем, що знаходить своє вираження у проповідуванні любові до природи, бережливого ставлення до неї, проведенні різноманітних акцій, що безперечно сприяє формуванню екологічної свідомості сучасної людини. Екологічна етика, заснована на принципі відповідальності, є саме тією ланкою, яка робить можливим поєднання науки і релігії як взаємодоповнюючих складових для досягнення важливої для майбутнього українців мети – виходу з екологічної кризи, а також інтеграції України в європейський цивілізаційний простір.

Джерела та література

1. Толстоухов А. В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє / Толстоухов Анатолій Володимирович. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.
2. Відповідальність за створіння у вченні Папи Венедикта XVI: Екологічне вчення Церкви. – Т. 2. / Заг. ред. Володимир Шеремета. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2012. – 128 с.
3. Борейко В. Є. Екологічна етика / Борейко В. Є., Подобайло А. В. – Київ : Фітосоціоцентр, 2004. – 116 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. з нім / Ганс Йонас. – Київ : Лібра, 2001 . – 400 с.
5. Бернар Серджо Р. Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів / Серджо Р. Бернал, ТІ // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів : Свічадо, 1998. – 300 с.
6. Компендіум соціальної доктрини Церкви / Заг. ред. Л. Коваленко. – К. : КАЙРОС, 2008. – 549 с.
7. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви : [відп. ред. архімандрит Никон (Русин)]. – К. : Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с.
8. Шеремета В. Відповідальність за природу – складова християнської віри / Володимир Шеремета [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://catholicnews.org.ua/vidpovidalnist-za-prirodu-skladova-hristiyanskoyi-viri-d-r-volodimir-sheremeta>
9. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд. У пошуках істини і реальності / Д. Гудінг, Дж. Леннокс – Т. 3. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2007. – 473 с.

АГРАРНА ЕЛІТА У ВЛАДНО-ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Сьогодні не викликає сумніву особлива роль еліти в періоди державотворення, важливих суспільних змін, політичних трансформацій. Тому багато вітчизняних істориків, політологів, соціологів, філософів вдаються до дослідження української еліти. Різні аспекти формування та трансформації української еліти, її функціональні та якісні характеристики, відповідність суспільним потребам та цивілізаційним викликам представлені у роботах таких українських вчених, як В. Журавський, О. Колесников, Б. Кухта, О. Кучеренко, О. Лазоренко, М. Михальченко, М. Пірен, В. Фесенко та інших. Найбільшу увагу дослідники приділяють аналізу політичної, владно-політичної, правлячої еліти в Україні і роблять невтішні висновки про низьку ефективність української еліти, про низький рівень її моральних якостей та професійної підготовки, про домінування вузькогрупових інтересів над суспільними, що зумовлює недовіру громадян до абсолютної більшості українських політиків. Ця еліта є елітою не за суспільним авторитетом і суспільною довірою, а за формальним статусом. За таким умов актуальним є питання пошуку чи формування справжнього провідника нації, якісно нової елітарної групи, яка виступила б основною рушійною силою у процесі державотворення, трансформації політичної системи та формування громадянського суспільства.

Питання браку «провідників» поставало в українському суспільстві і сто років тому, про що свідчать роздуми В. Липинського: «Вимірання провідників старих і брак нових – це сумна фаза розвитку, яку ми, хлібороби, в усіх європейських країнах тепер переживаємо. І майбутнє наше залежить від того, чи відродяться і стануть знову до проводу здатні, ідеологічно не здегенеровані, останки давньої шляхти й чи прилучаться до цих останків провідники нові: з землею й хліборобством органічно зв'язані, але посідаючі, крім виключно хліборобських рис самолюбного Феллаха, необхідні для провідників риси

лицарські, передусім же здібність до дисципліни й самопосвяти в боротьбі» [9, с. 9-10]. Вчений обґрунтовував і механізм формування нової провідної верстви – так званої «нової української аристократії»: «Ми хочемо аристократії, але здорової, міцної, до творчости здатної, а не штучного консервування аристократії здегенерованої і безсилої. Ми думаємо, що таку нову аристократію витворить в своїх класових організаціях кожний український клас на підставі власної класової традиції і власної класової селекції. Найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. – ось нова українська аристократія» [8, с. 102].

В'ячеслав Липинський провідну роль у творенні української держави і української нації відводив хліборобському класу: «Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто створити Українську Державу і Українську Націю... Від об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об'єднання та зорганізування цілої Української Нації» [8, с. 72]. В той же час вчений висловлювався про бажаність в Україні хліборобської еліти, яка спроможна забезпечити перемогу хліборобському класу: «Перемогу маси хліборобської, як і всякої іншої маси, вирішує присутність серед неї провідників: людей, що посідають спільні риси і спільні іраціональні хотіння з масою, але відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою влади, та що за цим іде – більшою здібністю до боротьби, ризику і самопосвяти» [9, с. 8].

Саме хліборобська еліта може претендувати на роль національної еліти, оскільки, за визначенням В. Липинського, основною характеристикою її ідеології є універсалізм.

З-поміж багатьох критичних зауважень і негативних характеристик, які звучать сьогодні на адресу української еліти зустрічаються і такі, що ставлять під сумнів існування української еліти як такої: «Можна з високим ступенем ймовірності говорити про відсутність політичної, культурної, господарської,

трудової української еліти як організованих, структурованих верств суспільства, а отже, і про відсутність еліти як цілісного феномена» [17].

В цьому контексті виникає питання про доцільність і можливість виділення аграрної еліти в українському суспільстві. На нашу думку, такі підстави є і концепція хліборобської еліти В. Липинського зберігає свою актуальність і сьогодні. По-перше, впродовж останніх кількох років економічним рушієм в Україні був аграрний сектор, який розглядається як один з найвагоміших для країни і в середньостроковій перспективі. Зважаючи на суттєвий внесок аграріїв в економіку країни, виникає потреба у визначенні ролі «хліборобського класу» та його провідної верстви – «хліборобської еліти» або аграрної еліти у політичному житті суспільства. Потребує вивчення питання джерел та механізмів формування аграрної еліти та її місця у структурі владно-політичної еліти України.

По-друге, аналізуючи аграрне представництво в сучасній політико-державній системі, дослідники звертають увагу на селянське походження багатьох державних посадовців, президентів, голів парламенту, зокрема Л. Кравчука, Л. Кучми, О. Мороза, О. Ткаченка, І. Плюща, В. Ющенко, і роблять висновок про існування підґрунтя для формування так званої хліборобської еліти в Україні, представники якої проникають до владної еліти держави [6, с. 358]. Проте в даному випадку не хліборобська еліта стає політичною елітою суспільства, а окремі представники селянської еліти стають частиною політичної еліти, свідомо чи підсвідомо репрезентуючи власні інтереси, культурні норми й настанови угруповання, вихідцями якого вони є, а значить, через них певним чином реалізуються й інтереси селянства як верстви суспільства [6, с. 359].

В умовах становлення незалежної української держави та утвердження багатопартійності став можливим цільовий рух до владно-політичної еліти представників аграрної сфери через членство та лідерство в аграрних політичних партіях та громадських організаціях.

В Україні зареєстровано більше ста громадських об'єднань і асоціацій

аграрного спрямування. Більша частина таких організацій утворилася в роки незалежності, а окремі виступають правонаступниками радянських організацій. Аграрний союз України веде свою історію від заснування Ради колгоспів УРСР (1971 р.), реформованої 1992 р. у Всеукраїнську Раду колективних сільськогосподарських підприємств, а 2001 р. – у Всеукраїнський союз сільськогосподарських підприємств (ВССП) із збереженням правонаступництва. У 2009 р. ВССП було перейменовано у Аграрний союз України (АСУ), який позиціонує себе як організацію, створену селянами і для селян. Сьогодні серед членів АСУ відомі в країні аграрники, вчені, представники бізнесових структур і підприємств, які обслуговують агропромисловий комплекс [12].

Українська аграрна конфедерація (створена у 2002 р.) об'єднує понад 40 колективних членів – це галузеві професійні організації, компанії-лідери аграрного бізнесу, сільськогосподарські виробники, переробні підприємства, організації страхового та сервісного обслуговування АПК. Організація проголошує своїм завданням сприяння у формуванні та реалізації політики в агропромисловій сфері в інтересах зміцнення національної економіки, розвитку міжнародної економічної співпраці, підвищення добробуту громадян України та задоволення і захист законних інтересів своїх членів шляхом провадження статутної діяльності [10].

Цікавими з точки зору перспектив впливу на владу «єдиним фронтом» є приклади об'єднання громадських організацій аграрного спрямування. П'ять найбільших українських громадських організацій («Аграрний союз України», Всеукраїнське громадське об'єднання «Українська аграрна конфедерація», УКАБ, Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад та громадська спілка «Всеукраїнська Аграрна Рада») в жовтні 2017 р. прийняли рішення про створення громадської спілки «Всеукраїнський аграрний форум» (ВАФ) з метою координації позицій профільних і регіональних аграрних асоціацій, формування та подання єдиної позиції аграрного сектора України в комунікації з виконавчими і законодавчими органами влади та подання єдиної позиції

аграрного сектора України в комунікації з міжнародними аграрними бізнес асоціаціями [14]. Проте, ні кількісні характеристики аграрних громадських організацій, ні спроби їх консолідації ще не переросли у якісні ознаки розвитку громадянського суспільства.

На початку 1990-х рр. утворилася Українська селянська демократична партія, Селянська партія України, Партія вільних селян і підприємців України. З 352 політичних партій зареєстрованих в Україні станом на січень 2017 р. шість за назвою пов'язані з аграрною сферою і у програмних документах декларують свої наміри щодо захисту інтересів селянства, пріоритетного розвитку аграрного сектора економіки. Це Селянська партія України (зареєстрована 03.03.1992 р.), Партія відродження села (зареєстрована 21.05.1993 р.), Партія Селянський блок «Аграрна Україна» (зареєстрована 20.07.2005 р.), Аграрна партія України (зареєстрована 14.11. 2006 р.), Партія селян (зареєстрована 06.03.2007 р.), політична партія «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»» (зареєстрована 04.05.2011 р.) [3].

Найбільше уваги сучасні ЗМІ приділяють Аграрній партії України. Вона стала сенсацією місцевих виборів 2015 р., посівши п'яте місце за кількістю обраних депутатів місцевих рад (3105), третє – за кількістю місцевих голів (166). Хоча Аграрну партію відносять до партій другого ешелону, проте, на думку аналітиків, та кількість ресурсів, що вкладаються в неї, та системність роботи свідчать про наміри стати гравцем вищої ліги [16]. Ці наміри зафіксовані і в програмі партії: Аграрна партія України для реалізації своєї програми прагне здобути більшість у місцевих радах і протягом десятків років входити до трійки лідерів на виборах до Верховної Ради України» [13].

Згідно результатів всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного Центром з інформаційних проблем територій НАН України 21-25 лютого 2017 р. «в разі, якби вибори до Верховної Ради України відбулися наприкінці лютого 2017 р.», до парламенту могли б потрапити сім політичних сил, серед яких – Аграрна партія з результатом 2,8 %. [15].

Такий прорив АПУ міг би свідчити про обнадійливі перспективи для

сільських трударів у відстоюванні їхніх інтересів у владно-політичній площині. Адже партія сповідує ідеологію аграризму та позиціонує себе як «сильне політичне представництво людей, які проживають у сільській місцевості та невеликих містах і вболівають за їх збереження і розвиток» [13].

Проте, на думку експертів, за «добрим наміром» аграріїв покращити життя селян криється лобізм, вигідний великому бізнесу та чиновникам з доступом до земельного ресурсу [7]. Аграрна партія вдало користується міфами про земельну реформу і спекулює на низькому рівні обізнаності українців про ринок землі. Більшість населення України виступає проти зняття мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення. Підтримка мораторію дозволяє АПУ залучити додаткові голоси на виборах і одночасно створити конкуренцію у боротьбі за електорат іншим політичним силам, передусім ВО «Батьківщина». Крім того, мораторій вигідний великим сільськогосподарським виробникам, які зараз мають низькі ставки на оренду землі, а також чиновникам місцевих і центральних органів влади та керівникам державних підприємств, які розпоряджаються державними та комунальними землями на місцях. Залишається відкритим питання ким є Аграрна партія в активній боротьбі за продовження мораторію: захисником села чи лобістом агрохолдингів?

За свою історію Аграрна партія України доволі вдало підлаштовувалася як під настрої виборців, так і під закулісні політичні розклади. Партія утворилася у 1996 р., коли у сільському господарстві був повний розвал. Тобто Аграрна партія була на часі. Вже у 1998 р. вона була представлена в парламенті потужною фракцією. Проте партію очолювали переважно представники влади, а не вихідці з партії: віце-прем'єри, заступники міністрів. Часто вони ухвалювали рішення, які йшли не від партійців, а «згори». На виборах у 2002 р. аграрії пройшли у Верховну Раду не самостійно, а в складі блоку «За єдину Україну», підтримавши президента Л. Кучму. У 2004 р. партію очолив В. Литвин – тодішній голова Верховної Ради, за ініціативою якого на позачерговому з'їзді партію перейменували в Народну аграрну, а згодом – в Народну. Дивідендів це не принесло. У 2006 р. Аграрну партію було

реанімовано, але в парламент вона не потрапила. Почалася відбудова структури та зміна голів партії. Партія перебувала під впливом регіоналів: у 2010-2014 рр. партію очолювали люди з уряду Азарова: віце-прем'єр з питань АПК В. Слаута та І. Бісюк – заступник міністра аграрної політики в тому ж уряді. На парламентських виборах 2012 р. партія виконала технічну функцію: 8 з 11 аграрних мажоритарників зняли свою кандидатуру на підтримку інших кандидатів. У 2014 р. партію очолив колишній топ-менеджер міжнародних аграрних корпорацій «Landkom International» та «АМАКО» із західною освітою В. Скоцик – член партії з 2009 р., заступник голови партії та член Президії Політради.

Наразі основне фінансування партії здійснює десяток аграрних бізнесменів. Важливу роль у цьому процесі відіграють брати Буряки з Хмельниччини (група компаній «Сварог вест груп»), які через офшорні компанії у 2016 р. внесли 30% коштів. Серед фізичних осіб найбільшим спонсором партії виступає Олег Корбан (його внесок у 2016 р. склав 357 тис. грн.) [16]. Згідно з фінансовими звітами партій, поданими до НАЗК «Аграрна партія» – офіційно найзаможніша партія в Україні за кількістю внесків: 15,4 млн. грн. *склала загальна кількість внесків, що надійшли на рахунки партії, включно з окремими рахунками регіональних організацій*; 16,1 млн. грн. склали витрати партії [7].

В українських реаліях політичні підприємці (олігархи) фінансують політичну партію, яка потім, потрапивши до влади, задовольняє інтереси свого «спонсора». Політичні інститути використовувалися як інструмент задоволення потреб окремих осіб або як засіб лобіювання інтересів бізнес-груп. Партійна діяльність все більше почала набувати рис «політичного підприємництва», економічні правила гри імплементавалися у політичне поле. Політичні партії ставали товаром, який необхідно вигідно продати на виборах, а електорат перетворився на споживачів політичної продукції [2, с. 295].

Як наслідок – до влади у своїй переважній більшості на всіх рівнях в усіх сферах прийшла олігархізована, корумпована управлінська еліта. Майже

тотальна заангажованість можновладців, великих власників, керівників різного гатунку з індивідуальними, корпоративними, власними корисливими інтересами, що спричиняє фатальний для суспільства феномен корупції, стала неспростовною очевидністю сучасного українського буття. Це засвідчує, що номінальна українська еліта на сьогодні є квазіелітою, нездатною виконувати свою суспільну функцію [4, с. 143].

Україна нині не має системної відповіді на кадровий виклик часу і це є однією з причин зростання соціально-політичного напруження в суспільстві. У країні відсутня система національного відбору талановитих кадрів для державного управління на різних рівнях. Натомість створено кланово-корпоративну ротацію [11, с. 180]. Залишається актуальною проблема переходу до дійсно відкритого типу рекрутування еліти у владу, тобто проблема формування мерітократії – «еліти достойних» [5, с. 178].

Проблема полягає у тому, що так звана «еліта» навіть не відчуває потреби захищати суспільні інтереси. Така потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Наразі усі три чинники відсутні.

Українська аграрна еліта (так само як і політична, економічна) передусім має бути національною елітою, тобто, окрім професійної компетентності та високих моральних якостей, вона повинна бути носієм національної ідеї, вкоріненою в українську культуру. Цим національна еліта відрізняється від бюрократично-номенклатурної верстви. Лише національно свідомо еліта може забезпечити високий рівень економічного і соціального розвитку країни, реалізувати демократичні цінності [1, с. 44].

Аграрні партії, які повинні виступати осередками формування політичної еліти, здатної адекватно відстоювати інтереси села, слугують для легалізації, захисту та просування інтересів окремих аграрних бізнес-груп. Таким чином, утвердження в Україні хліборобської еліти як політичної та державної залишається, як і століття тому, бажаним, а не доконаним фактом. Партійно-політична активність, а не бізнес, має стати визначальним фактором

формування аграрної еліти як еліти національної. Для цього повинна принципово змінитися роль партій та громадських організацій у суспільному житті.

Отже, лише докорінна зміна механізмів формування аграрної еліти і, як наслідок, якісні зміни її складу зможуть забезпечити виконання нею тієї провідної суспільної ролі, яка була визначена ще у концепції хліборобської еліти В. Липинського.

Джерела та література:

1. Авер'янова Н. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку / Н. Авер'янова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Українознавство. – 2011. – Вип.15. – С.41-44.

2. Бевз Т. Бізнес-партійні корпорації і українська політична практика / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2016 / 5-6 (85-86). – С.294 – 312.

3. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiui

4. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролєєв та ін.; за ред. В. Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання» України, 2011. – 527 с.

5. Журавський В. С. Політична еліта України: Теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. – К.: Логос, 1999. – 263 с.

6. Ігнатенко В. В. Динаміка соціального простору української селянської еліти в роки незалежності (1991-2008 рр.) / В. В. Ігнатенко // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 358-359.

7. Кузіва О., Рудь П. «Аграрна партія»: захисники села чи лобісти агрохолдингів? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/08/agrarna_partija_zahysnyku_sela_chy_lobisty_agroholdyngiv/index.html

8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1926 рр. – 580 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron2.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Lysty_do_Brativ-Khliborobiv_pro_ideiu_i_organizatsiiu_ukrainskoho_monarkhizmu.pdf

9. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист да проф. Яворського) (переклав Євген Томашівський). – Прага, 1926. – 19 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16533/file.pdf>

10. Місія та цілі УАК. Українська аграрна конфедерація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroconf.org/content/misiya-ta-cili-uak>.
11. Олещенко В. Політичні еліти: особливості формування у період незалежності України / В. Олещенко // Вісник національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – Вип. 3. – С.175-182.
12. Про АСУ. Історична довідка // Офіційний сайт Аграрного союзу України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aau.org.ua/uk/web/18>
13. Програма Аграрної партії України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agroparty.org.ua/pro-partiiu/programa>
14. П'ять українських громадських організацій об'єдналися у громадську спілку «Всеукраїнський аграрний форум» (ВАФ). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/pat-agrarnih-asociacij-obednalis-v-novu-gromadsku-spilku>
15. Свіжі рейтинги: до парламенту може пройти сім партій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/news/svizhi-reytingi-do-parlamentu-mozhut-proyti-sim-partiy-405871.html>
16. Світлий І. Аграрна партія. Інструмент в руках агрохолдингів? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/12/7/613109/>
17. Сугоняко О. Українська еліта: проблеми формування. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sugonyako.info/publications/article/104-ukrayinska-elita-problemi-formuvannya.html>

ПРАЦІ КОЛЕГ

В. П. Капелюшний

Докт. іст. наук, проф., член-кор. НАПН України,
завідувач кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА СПОТВОРЕНЬ ТА ІНСИНУАЦІЙ ЩОДО ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ РОЛІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІДЕРІВ ТА ЕЛІТИ В НОВІТНІХ ПУБЛІКАЦІЯХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Зрозуміти будь-яке суспільство без розуміння його еліти не можливо. У всі періоди історії правляча еліта кожного народу мала великий вплив на його долю. Кожного разу, коли українці підіймалися з колін і боролися за свою державність, гнобителі та недруги таврували їх то «мазепинцями», то «петлюрівцями», то «бандерівцями», намагаючись знищити, викоринити прояви непокори, стерти їх з пам'яті нащадків або очорнити. В зв'язку з цим глибоке осмислення різних етапів вітчизняної історії не можливе без висвітлення діяльності особистостей, які очолювали український рух за тієї чи іншої доби.

Україна переживає сьогодні вистражданий і виборений процес реабілітації і запізненого вороття на батьківщину багатьох імен духовних провідників нації, справи і помисли яких були сфальсифіковані, перекручені, несправедливо оговорені, приречені на дискримінацію і гоніння офіційною пропагандою. Серед таких величних і вже відомих імен, як М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, П.Скоропадський, М.Міхновський, І.Огієнко необхідно назвати ще не одну сотню представників національної еліти доби Української революції 1917–1921 рр., які уособлюють у собі воістину хресний шлях до незалежності, демократичності і соборності України.

Сьогодні, на двадцять сьомому році незалежності України, на всіх шаблях – політичному, економічному, культурному, духовному – сучасне українське

суспільство все ще роздирають глибокі суперечності. Більше того, є всі підстави говорити про перманентні спроби нових наступів на українську державність, адже, крім територіальних зазіхань, і історію, і символіку, і здобутки українського національного державотворення намагаються знищити, очорнити, піддати ревізії. Слід наголосити, що все це здійснюється не лише відкрито, а й у завуальованій формі. Найбільш привабливим полігоном для антиукраїнських інсинуацій, «переглядів» та «переспівів» вітчизняної історії залишається доба Української революції 1917–1921 років.

Важливу роль при дослідженні революційної проблематики відіграє термінологічно-понятійний апарат. Говорячи про співвідношення термінів «Українська революція» і «Визвольні змагання», на нашу думку, Визвольні змагання – поняття більш ширше, ніж Українська революція. Для першої чверті ХХ ст. їх можна датувати періодом 1914–1923 рр. (починаючи від СВУ і січових стрільців, коли українство зі зброєю в руках вперше за багато століть почало втілювати в життя українську національну ідею, зокрема відроджувати національну державність, а закінчуючи розпуском ЗУНР та тимчасовим затуханням активних дій українства в екзилі, враховуючи боротьбу за державність на всій території України, а не лише на Наддніпрянщині). Звідси випливає, що терміном «Українська революція 1917–1921 рр.» можна назвати найвищий етап, апогей «Визвольних змагань 1914–1923 рр.».

Абсолютна більшість дослідників завершує розгляд подій Української революції 1921 роком, окрім В.Ф.Солдатенка, який затято обмежує революційну добу 1920 роком. Незважаючи на те, що і науковці, і освітяни, і державні та політичні діячі вже давно дотримуються усталених хронологічних рамок цієї визначної події (це, зокрема, відображено у науковій літературі, в новітніх шкільних і вузівських підручниках, в Указі Президента України №17/2016 від 22 січня 2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», а ще 10 років тому – в Указі Президента України №297/2007 від 12 квітня 2007 р. «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників»), у своїй новій книзі «Деміурги революції», випущеній у 2017 р.

та приуроченій 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., В.Ф.Солдатенко традиційно залишає радянсько-більшовицький штамп – 1917–1920 рр. А як же тоді бути з Ризьким мирним договором у березні 1921 року, рейдами військ Н.Махна влітку 1921 р., Другим зимовим походом або Листопадовим рейдом Армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р.? Ці події що, не відносяться до доби Української революції? Звичайно відносяться, більше того, саме вони знаменують собою її трагічне завершення, а тому на цих подіях варто акцентувати особливу увагу, а не замовчувати їх.

Щодо самого терміну «Українська революція», то, на жаль, його ще й сьогодні сприймають не всі вітчизняні дослідники, а деякі російські відносяться до нього взагалі войовничо, не охоче йдуть на виокремлення цієї події як самостійної, що лише спочатку розвивалася в руслі загальноросійської революції. Наприклад, відомий російський історик В.Булдаков, зазначає, що «революційні події на Україні в 1917–1921 роках тепер часто називають самостійною національною революцією» [1, с.107]. Інший російський дослідник І.Михайлов без будь-якої аргументації називає науковий доробок українських та зарубіжних вчених «міфом про українську революцію» [2, с.65]. На думку А.Дикого «революція на Україні, як і в усій Росії, була революцією соціальною, а ніяк не національною» [3]. Аналогічний підхід, на жаль, спостерігаємо і в найновіших (*ювілейних, датованих 2017 р. – автори В.К.*) виданнях російських дослідників [4]. Але російські вчені не враховують особливостей Української революції, в ході якої визрів і набрав великої сили український національний рух, який виступив за політичне самовизначення України аж до відокремлення від Росії, і що саме цей чинник перетворив революцію в Україні на Українську революцію.

Скептично ставляться до цього терміну і деякі сучасні вітчизняні науковці. Так, наприклад, історик О.Михайлюк, не наводячи вагомих аргументів проти вживання тер-міну «Українська революція» зазначає, що такий підхід «звужує перспективу бачення» [5, с.70], а М.Пасічник, уникаючи його, вживає або «національно-визвольні змагання», або «національна революція», причому не інакше як ребусом можна трактувати назву розділу, присвяченого саме подіям

1917–1921 рр., в його навчальному посібнику, подану у такому загадковому формулюванні: «Відновлення української державності після національної революції 1917–1921 рр.», адже якщо після революції 1917–1921 рр., то яке «відновлення»? – мова може йти лише про крах національного державотворення, а якщо революційна доба автором обмежується лише кількома місяцями діяльності Центральної Ради у 1917 році, результатом якої стало проголошення УНР, то навіщо тоді вказувати хронологічні рамки 1917–1921 рр.? [6, с.434-502].

Не сприймає тепер вказаний вище термін і Д.Яневський, який у монографії «Політичні системи України 1917–1920 років», виданій під захист докторської дисертації, спочатку оперував термінами «Українська революція» та «Визвольні змагання» як синонімами [7, с.2; с.24; с.438–439], а згодом у серії своїх монографій, об'єднаних видавництвом «Фоліо» під загальною назвою «Проект «Україна», глузує не лише над цими термінами, а й над науковцями, які досліджують різні аспекти історії Української революції 1917–1921 років. Наприклад, у 2009 р. в книзі «Загублена історія втраченої держави», до речі, перевиданої видавництвом «Фоліо» у 2017 р. вже під назвою «Проект «Україна». Загублена історія втраченої держави» [8], Д.Яневський «констатує», що історичні процеси і події в Україні періоду 1917–1920 років «сучасні дослідники щосили, відчайдушно, зятято намагаються вписати в схему так званої «Української революції» та «Національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920(1) років» [8; 9]. Автор заперечує доцільність вживання термінів «національно-визвольні змагання» і «українська державницька ідея», бо на його переконання «ані таких змагань, ані такої ідеї в природі не існувало, оскільки станом на 1917 р. не існувало, наприклад, українського народу як такого, отже, не могло існувати а ргіогі ані його змагань, ані його державницької ідеї» [9, с.157]. Слід наголосити, що така позиція Д.Яневського є досить близькою до поглядів О.Бузини [14; 15] та С.Удовіка [16; 17], які ми проаналізуємо нижче.

Якщо ж, повертаючись до твердження Д.Яневського, «станом на 1917 р. не існувало українського народу як такого», то з яким же тоді «неіснуючим» народом самоідентифікувала себе Лариса Петрівна Косач-Квітка, взявши собі ще у 1884 р. псевдонім Леся Українка? Невже не рідну Батьківщину оспівували українці в своїх піснях, наприклад, «Повій, вітре, на Вкраїну» (1856 р.) Степана Руданського, чи може Д.Яневський так і не ознайомився з творчістю Тараса Шевченка, зокрема з його «Заповітом» (1845 р.) чи «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845 р.)? Більше того, невже про «неіснуючий» народ йдеться в альманахах «Украинец», виданих Михайлом Максимовичем у 1859 р. та у 1864 р., або в першому в Україні літературно-художньому, науковому і громадсько-політичному що-місячнику «Украинский вестник», заснованому Іваном Срезневським, що виходив при Харківському університеті ще у 1816-1819 рр.? Звичайно цей перелік можна продовжувати, але на завершення обмежимося посиланням на довідкове видання універсального спрямування, яке і за змістом, і за задумом фундаторів можна віднести до першої української енциклопедії. Це видання носить назву «Украинский народ в его прошлом и настоящем», до редколегії якого ввійшли Ф.Вовк, М.Грушевський, А.Кримський, М.Туган-Барановський, М.Ковалевський, Ф.Корш, О.Шахматов. До 1-го тому (1914 р.) і 2-го тому (1916 р.) ввійшли матеріали з історії та географії України, про звичаєве право українців, антропологічні та етнографічні особливості українського народу, історію української мови та інші матеріали, які характеризували витоки, особливості та основи життєдіяльності «неіснуючого», за словами Д.Яневського, українського народу.

Як з'ясувалося, такі погляди Д.Яневського на українство не є поодинокими. За «дивним збігом обставин» в Росії у ці ж роки публікується серія видань з історії України, де автори, зокрема А.Дикий [3], О.Широкоград [19; 20; 21] та інші, також глузують над терміном «Українська революція» і дослідниками історії Української революції 1917–1921 рр. та й історії України взагалі.

Можливо все це стало втіленням хворобливої ідеї російських режисерів та Д.Табачника, як одного з її провідників в Україні, про узгодження історії України з історією Росії та написання спільних праць про «спільну» історію. А може й про нову спільну державу, інакше як розцінити чітко виражені антиукраїнські переконання Д.Яневського щодо сучасної України: «За нами – невдалий у плані продуктивності експеримент зі створення правової держави на неправовому фундаменті. **Сучасна Українська держава неодмінно розпадеться** – питання лише в темпі цього процесу і в ціні, яку доведеться заплатити за нього» [10, с.294]. Зазначимо, що через два роки, тобто у 2012 р., у своєму черговому «Проекті...» Д.Яневський чіткіше конкретизує «перспективи» сучасної незалежної України: «**Сучасна Українська держава приречена – і на те немає ради**» [13. с.882] (виділено нами – В.К.). Слід наголосити, що все це перегукується з поглядами П.Толочка, для якого **між українцями «західняками» і «східняками» «примирення неможливе»** [22, с.26], а от щодо «перспектив» росіян і українців, то він переконаний, що «**наші(!) народи об'єднуються**, як це було вже не раз у **нашій(?) історії**» [23]. Не про реальну незалежну Україну, а лише як про «Проект «Україна» пише і А.Ставицький, для якого «отколовшийся от большого «тела» цивилизации «край» изначально неполноценен», «в таком состоянии страна может существовать лишь временно», «у «украинцев» не было исторического права на образование собственного государства», а також існує «возможность исторического реванша», «возможность победы «русского» над «украинским» в самой Украине» [24; 25] (виділено нами – В.К.).

Особливо втішається названа вище когорта новітніх «переписувачів» і «знатоків» історії України, критикуючи, а фактично принижуючи державотворчу роль національної еліти революційної доби. Так, Ю.Мірошніченко і С.Удовік переконані в «деструктивній ролі С.Петлюри» [18, с.191], для В.Єшкілева і В.Павліва М.Грушевський – «історик-міфотворець» [26, с.127], для Д.Яневського В.Винниченко – це «людина без будь-яких моральних гальм або політичних принципів», «шизофренічність класика української

літератури яскраво проявилася на політичному герці» [9, с.53-54], а М.Міхновський – «перший український нацист» [9, с.61]. Акцентуємо увагу на тому, що автор застосував не термін «націоналіст», а саме «нацист», який в сучасній Росії став фактично обов'язковим при характеристиці українців та українства.

Вражає своєю зухвалістю і цинізмом узагальнююча характеристика Д.Яневським членів Центральної Ради: «ні на що не здібні і ні на що в продуктивному, творчому сенсі не здатні українські «інтелігенти» – письменники, учителі, студенти-недоуки та селяни, які об'єдналися в Українській Центральній Раді. Саме вони сформували базу соціальної та політичної підтримки так званого «українського державотворення» [9, с.245]. Виявляється, що, на переконання Д.Яневського, ніякого українського національного державотворення у 1917–1921 роках не було.

Після 2005 року, щоб очорнити українське національне державотворення та ідеї Помаранчевої революції, як гриби після благодатного дощу появляються «сенсаційні» публікації та опуси О.Бузини, А.Дикого, О.Каревіна, В.Корнілова, В.Лучка, Ю.Мірошніченка, С.Удовіка, О.Широкограда та ін., причому досить чітко в них проглядаються сепаратистські ідеї.

Так, Ю.Мірошніченко та С.Удовік, аналізуючи події в Україні кінця 1917 – початку 1918 р., зазначають, що «сучасні українські історики трактують зазначені події як війну Росії проти України, але юридично для цього немає ніяких підстав», а також наголошують, що «ці події можна однозначно кваліфікувати як громадянську війну у межах Російської імперії» [18, с.200-201], яка, на їх думку, почалася у грудні 1917 р. – «громадянська війна між двома соціалістичними урядами на Україні – УНР і Радянської України за підтримки СНК» [18, с.197-198], причому однозначно вважають, що її «розв'язали радикальні українські націонал-шовіністи» [18, с.223]. Слід зазначити, що ці автори плутаються у своїх аргументах щодо «початку» та «першопричин» громадянської війни, бо є в них щодо цього й інша версія: «Початок цієї громадянської війни поклав VII пленум УЦР. ... 30 жовтня 1917 р. на

пленумі явочним порядком були «затверджені» кордони УНР» [18, с.219]. Російський дослідник А.Дикий (*може Дікій? – В.К.*) вважає, що ця «братовбивча Громадянська війна викликана пропагандою українських сепаратистів» [3, с.47], а щодо війни, то, на його переконання, «більшовики завоювали Україну не штиками і кулеметами, не матроськими загонами і червоногвардійськими загонами, як стверджують сепаратисти, перекручуючи історію і замовчуючи факти..., а шляхом агітації і пропаганди більшовизму серед самого українського корінного населення» [3, с.155], «Україна насправді не була завойована великоросами, а освоєна пропагандою більшовицьких ідей» [3, с.265].

В тому, що нібито саме українці розв'язали громадянську війну, переконує читачів і Д.Яневський у своїй книзі за 2009 р. та в її перевиданні за 2017 р., звинувачуючи «національно-соціалістичне керівництво самозваної УЦР» в проголошенні УНР та констатує, що «ціна питання – державна зрада і спровокована в тому числі їхніми діями громадянська війна» [9, с.159], а в новій своїй книзі за 2010 р. однозначно трактує III Універсал як «оголошення громадянської війни» [11, с.173]. Майже в унісон із зазначеними вище звучать думки О.Широкограда: «20 листопада 1917 р. ми справедливо можемо назвати днем початку Другої Руїни. На Україні почалась війна всіх проти всіх» [19, с.68]. Він переконаний, що «радянські історики перебрехали сутність Громадянської війни як в цілому, так і окремо на Україні, подавши її у вигляді боротьби українського пролетаріату і найбіднішого селянства проти буржуазії, поміщиків і куркулів. А тепер історики-самостійники намагаються нав'язати принципово іншу і ще більш далеку від істини схему. Нібито, український народ боровся за незалежність проти москалів. ... На 90% це була внутрішня громадянська війна, всіх проти всіх, тобто чергова Руїна» [19, с.75]. А вже через рік у своїй новій книзі О.Широкоград, до речі подібно до ситуації з Д.Яневським, ще більше «відточує» свої погляди на громадянську війну: «Центральна Рада оголосила війну радянській владі. ... До 20 листопада 1917 р. в Росії ще не було громадянської війни. ... Так що, об'єктивно кажучи,

саме Центральна Рада стала зачинщиком громадянської війни на території колишньої Російської імперії» [20, с.309]. Коментарі, як кажуть, зайві. Правда, хотілося б побажати цьому знатоку «таємної історії України», щоб у своїх майбутніх опусах, крім нікчемно-хворобливої подачі аналітичного матеріалу, бодай прізвиська представників української еліти не перекручувались, бо Голубинський – це, насправді, Голубович, а Тютюнін – Тютюнник, Чехновський – це Чехівський [20, с.310, 312, 314] і т.п.

І все ж, на наше глибоке переконання, прокоментувати викладений вище доробок «знатоків» історії України просто необхідно. Для цього скористаємося науковим доробком одного з правознавців-«самостійників» та двох істориків-«самостійників». Цей аспект проблеми знайшов обґрунтування у низці досліджень історика права П.Захарченка. На його переконання, «Українська Народна Республіка не була переможена у ході громадянської війни, як про це невтомно повторювали радянські і, подекуди, теперішні фальсифікатори історії України, а зазнала поразки у ході відвертого збройного конфлікту, розв'язаного невизнаним в той час на міжнародній арені ефемерним утворенням, що впродовж кількох місяців не мало навіть своєї офіційної назви. Лише 15 січня 1918 р., рішенням III Всеросійського з'їзду Рад, колишня Російська імперія, з 1 вересня 1917 р. Російська республіка, перетворюється на Російську Соціалістичну Радянську Республіку «на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів». З метою втілення положення про «добровільність союзу», ймовірно, російсько-більшовицькі війська розпочали експансію проти Української Народної Республіки, встановивши, зрештою, на цій території режим окупаційного характеру. Саме для того, щоб завуалювати нелегітимність своєї присутності на українських землях, був уведений до обігу різноплановий термін «громадянська війна». Мовляв, українці себе самі збороли, розв'язавши широкий фронт громадянської війни поміж собою» [27, с.35]. В наступній своїй публікації вчений акцентує увагу на тому, що не Центральна Рада втягла суспільство у вир громадянської війни, а, навпаки, це більшовицька Росія розв'язала війну

проти УНР і «саме для того, щоб завуалювати факт збройної інтервенції та нелегітимності своєї присутності в Україні й був уведений до обігу термін «громадянська війна» [28, с.113].

Дослідник обстоює цю думку і в інших своїх працях [29, с.3-9], а в одній з нещодавно опублікованих здійснює порівняння щодо розв'язання Росією війни проти України у 1917 р. та через 100 років, тобто в умовах сьогодення, наголошуючи, що «Гібридну війну, що розгорнув Кремль проти України» знову «намагаються подати як громадянську» [30, с.70], а в 1917 – на поч.1918 р. «паралельне існування в Україні київського національного і харківського радянського владних центрів, на думку П.Захарченка, надало можливість російським більшовикам видавати подальшу агресію зі свого боку як внутрішній конфлікт між двома утвореннями, що представляють український народ, але, мовляв, бачать різну політичну стратегію її розвитку» [30, с.71] і, нарешті, констатує, що «елементи гібридної війни було взято на озброєння Л.Троцьким ще 100 років тому. Про те, що «нас там нет», він заявив 17(30) січня 1918 р.» [30, с.74]. Ми також підтримуємо позицію П.Захарченка щодо сутності поняття «Громадянська війна» та його трактування різними сторонами, представленими в «дискусії».

Заслуговує уваги точка зору В.Верстюка, яка вказує, що українці не лише не були ініціаторами розв'язання громадянської війни, а, навпаки, оголосивши у січні 1918 р. незалежність УНР, «саме в такий спосіб українці намагалися залишити на скрижалях всесвітньої історії свій власний рядок, **дистанціюватися від громадянської війни, яка розгоралась в Росії**» [31, с.448-449]. Вважаємо, що в цій дискусії найближчою до істини є думка акдеміка В.Смолія, який переконаний, що «частина української політичної еліти, що була винесена на скрижалі влади революційною хвилею, продемонструвала брак політичного й управлінського досвіду, а спроба втілення у життя певною частиною суспільства соціалістичних ідей, на жаль, виявилася невдалим експериментом, що на довгий час **втягнув Україну в жорстке**

протиборство російських червоного й білого рухів» [32, с.4] (в обох цитатах виділено нами – В.К.).

Крім названих вище проблем, кісткою в горлі «українським науковцям» Ю.Мірошниченку та С.Удовіку стала державотворча діяльність Центральної Ради, тому вони стверджують, що «на території України в 1920-х рр. існувала безліч автономних утворень, з яких УНР була не найвпливовішою, її легітимність, як і інших автономних утворень, була сумнівною, а її роль була сильно міфологізованою в політичних цілях у роки «холодної війни». ... роль УЦР у становленні України як держави сильно перебільшена. Більше того, якщо придивитися уважніше, то виявиться, що вона відіграла скоріше деструктивну, а не будівничу роль» [18, с.187], Харківщину називають «історичними землями Великоросії», особливий статус надають Новоросії [18, с.195], щодо уряду Радянської України в Харкові, то «цей уряд мав навіть більшу легітимність, ніж УНР» [18, с.197], «IV Універсал був прийнятий купкою узурпаторів», «УЦР – нелегітимний орган», «уряд УНР – самозванці», «традиційним зрадництвом українців» пояснюють «нелегітимне прийняття М.Грушевським IV Універсалу, яке завдало величезної шкоди справі побудови незалежної держави й внесло розкол в українське суспільство» [18, с.200,202-205]. У відповідь процитуємо лише одну констатацію правознавців, що стосується саме питання легітимності Центральної Ради: «законним органом влади Рада стала після Всеукраїнського конгресу в квітні 1917 року» [33, с.120].

Характеризуючи керівні кадри УНР, Ю.Мірошниченко та С.Удовік наголошують на «суцільному кричущому рівні їх некомпетентності», наприклад, для них є «очевидною деструктивна роль С.Петлюри на військовій ниві» [18, с.191], Всеволода Голубовича називають «кретиноподібним суб'єктом», а Дмитро Антонович став морським міністром УНР, на їх думку, тільки тому, що любив кататися на човні по Дніпру [18, с.209].

Цих авторів дивує також те, що на честь С.Петлюри в Західній Україні названо вулиці у Львові, Рівному, Тернополі, Стрию та багатьох інших містах,

а Й.Сталіна оголошено там ворогом [18, с.269]. Навряд чи доречними будуть тут якісь коментарі.

Варто зазначити, що у названих вище виданнях відношення їх авторів до національної еліти доби Української революції 1917–1921 рр. вимальовується однозначно негативним, а самих представників цієї еліти «автори-новатори» історії України намагаються зобразити недоуками, нікчемами, кар'єристами, узурпаторами влади, зрадниками, недалекоглядними політиками та ні на що не здатними державними діячами. Аналізуючи діяльність національних державних діячів революційної доби Д.Яневський зневажливо називає їх у одній зі своїх книг із серії Проект «Україна» терміном «персони» [9, с.48-67], ігноруючи термін «постаті». Державотворчу національну еліту революційної доби він називає «неіснуючий в природі «український політичний провід» [9, с.160]. Варто зазначити, що це твердження є досить співзвучним до «констатації» А.Дикого, що «спочатку революція носила характер загальноросійський, і голосу організованої української політичної громадськості не було чути, бо до революції її взагалі не було» [3, с.86].

Останніми роками деякими науковцями, зокрема Д.Яневським, Ю.Мірошниченком, С.Удовіком та ін., здійснено спробу поставити під сумнів не лише правові підстави Акту злуки УНР і ЗУНР, а і його історичне значення. Так, історик Д.Яневський стверджує, що «сама УНР суто формально була проголошена Трудовим Конгресом лише 28 січня 1919 р. Це означає, що Злука, яку десятиліттями оспівують вітчизняні ура-патріоти, з огляду на цю обставину (але не тільки) була не чим іншим, як фікцією. На нікчемному з правової точки зору клаптику паперу стояли, з одного боку, підписи очільників ЗУНР, а з другого – чотирьох приватних осіб, які нібито представляли групу з п'яти фізичних осіб, що називали себе Директорією невідомо чого. З 15 грудня вони називали себе Директорією УНР» [10, с.162]. Далі автор подає перелік «причин катастрофи» «приреченої від початку «об'єднаної» УНР» і, посилаючись на дисертацію Н.Стецюк «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.) (Львів, 2003), наголошує,

що «саме цього не хочуть розуміти, не хочуть помічати, не хочуть прийняти сучасні фальсифікатори нашої історії» [10, с.163].

Спробуємо заглибитись у сутність даного аспекту проблеми. Як стверджує К.Костів, «Директорія оповістила дня 26 грудня 1918 р. тимчасову конституцію Української Народної Республіки й цього самого дня створила перший нормальний коаліційний уряд – Раду Народних Міністрів» [34, С.144]. Дивна річ, що з цим трактуванням погодились і автори коментарів до законодавчих актів та одночасно укладачі книги «Конституційні акти України. 1917–1920» В.Крюков та Д.Яневський, зазначаючи, що «поновленню конституційних засад УНР, організації подальшого демократичного розвитку української державності сприяла Декларація Української Директорії» [35, с.48] і включають її до переліку конституційних актів доби Директорії. Сам же Д.Яневський, коментуючи Декларацію від 26 грудня 1918 р., зазначає: «14 грудня війська Директорії увійшли до Києва. Декларацією було урочисто проголошено відновлення республіканського устрою України» [35, с.19]. Нарешті, в завершальному підрозділі книги, написаному особисто Д.Яневським, під назвою «Державне будівництво України: хроніка подій 1917–1920» читаємо: «26 грудня – урочисте проголошення відновлення УНР. Створення Ради Народних Міністрів (голова – В.Чеховський)» [35, с.264]. То коли все ж Д.Яневський був щирим і об'єктивним дослідником – у 1992 р. чи у 2010 р. і хто ж, насправді, фальсифікатор історії?

Пояснити це «перевтілення» Д.Яневського дуже просто. Для цього, переконані, доречним буде процитувати думку академіка М.Поповича щодо початків розгортання державотворчої діяльності (*якої, на думку Д.Яневського, взагалі не було – В.К.*) Центральної Ради та її голови М.Грушевського: «Центральній Раді вдалося – незважаючи на брак кадрів із «свідомого українства» – опанувати надзвичайно складною ситуацією в Україні і перетворитися з національно-культурного об'єднання на політичну силу з державними функціями. Основне завдання Центральної Ради – перетворення етнокультурного і етнополітичного центру на державно-територіальний. ...Це

завдання Центральна Рада розв'язувала дуже успішно» [36, с.203], а також його оцінку лідерів Української революції 1917–1921 рр.: «Оглядаючи бурхливе життя літ революції ... найвпливовішими чи найбільш знаковими уявляються постаті Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Микити Шаповала, Сергія Єфремова та Симона Петлюри. І якщо ми визнаємо, що шлях, на якому Україна зазнала б найменше горя і втратила б найменше людських життів, – це був шлях національної державної незалежності, то ми мусимо визнати, що саме Симон Петлюра був найвизначнішою історичною постаттю на цьому шляху. Попри всі свої особисті і політичні слабості й недоліки» [36, с.219-220].

Коментуючи появу російського видання книги М.Поповича, яку ми щойно процитували, як важливу подію, а також високо оцінюючи вміщений до неї матеріал як узагальнення історичного досвіду ХХ століття, Д.Яневський на завершення наголосив: «Мирослав Попович. «Кровавый век» – моя книга!». Але ж поява цієї книги ще у 2005 р. відбулася, напевно, під впливом ідей Помаранчевої революції, а от серія монографій Д.Яневського «Проект «Україна» [8;9;10;11;12;13], в яких взагалі не визнається ні «Українська революція», ні «українське національне державотворення», – написані, на жаль, не під впливом ідей М.Поповича, а вже зовсім інших ідей, причому далеко не українофільських! Жаль, що в угоду політичній кон'юктурі окремі науковці нехтують науковими підходами і публікують праці на замовлення, принижуючи, перекручуючи та очорнюючи успіхи і невдачі національного державотворення.

Повертаючись до аналізу літератури про Акт Злуки УНР і ЗУНР хочемо звернути увагу на те, що погляди Д.Яневського на цю історичну подію знайшли своє втілення і в книзі Ю.Мірошніченка та С.Удовіка, які пишуть про «дивний юридичний казус – ЗУНР підписує договір з неіснуючою державою УНР!» і про те, що для них «у цьому аспекті зовсім незрозуміло, з ким зливалися в одну велику державу лідери ЗУНР» [18, с.266]. А далі за звичним сценарієм, щоб принизити історичне значення Акту Злуки автори констатують, що «уже після

захоплення влади 22 січня 1919 р. Директорія проводить на Софійській площі в Києві видовищну PR-акцію з нагоди святкування Акту Злуки, хоча він мав чисто декларативний характер, оскільки реального об'єднання не відбулося» [18, с.267]. В такому ж дусі «аналізує» цю подію і О.Ширококоряд: «22 січня 1919 р. Директорія і ЗУНР влаштували «Акт злуки», тобто об'єднання. Зараз у Києві ця подія вважається днем заснування «незалежної України». Насправді керівництво обох держутворень не відчували одне до одного особливих симпатій, а об'єдналось, лише опинившись в критичному становищі» [20, с.314].

В умовах утвердження незалежності України з'являються публікації, автори яких намагаються нав'язати свої погляди, причому заздалегідь зазначимо, не стільки наукові, скільки політичні, про те, яку Україну нам будувати. Значне місце в них виокремлюється і для характеристики представників національної еліти. Серед них, наприклад, серія публікацій С.Удовіка, виданих власним видавництвом «Ваклер» російською мовою і значним тиражем [16; 17].

Свої гіпотези автор подає як аксіоми, як істину в останній інстанції. Навіть сама назва однієї з його публікацій (Какая Украина нам нужна) звучить не запитально, а стверджувально, бо знак запитання в ній відсутній. Пропозиції автора нагадують уже відомі нам раніше, коли більшовики втілювали у життя гасло «...до основанья мы разрушим, а затем...». Розрушити вдалося, а побудувати нове, по-справжньому громадянське та демократичне суспільство, на жаль, ні. Якщо про українську державність (за визначенням автора «ефемерну»!) С.Удовік говорить в завуальованій формі, то про свої необхідні нововведення він говорить відкрито – оголосити референдум і змінити назву «Україна» на Рутенія, Русь, Сарматія, Роксоланія, Руськоланія, Русинія та ін. [17, с.10, 96-97], змінити назву народу з українського на руський з одним «с» [17, с.13], бо, на його думку, «определение коренного этноса на территории Украины – задача практически неразрешимая» [17, с.14], ввести двомовність в Україні, тобто взагалі викреслити із вжитку та із свідомості людей поняття

«Україна» та «українець» і, нарешті, змінити гімн «Ще не вмерла Україна» [17, с.10, с.97]. Коментарі, як кажуть, зайві.

Проте, пропозицію С.Удовіка про заміну на «жизнеутверждающий» гімну «Ще не вмерла Україна» ми все ж спробуємо прокоментувати. Чому ж не ставлять такого питання поляки щодо заміни майже аналогічного за «негативной установкой» свого гімну «Єще Польска не згінела», або чехи – «Де є батьківщина моя», за яким вони все ще шукають свою територію, чи чому не змінюють свою багатосотлітню «Марсельєзу» французи? Бо розуміють, що національний гімн – це душа народу, джерело його сили, єдності, історичної пам'яті та самоусвідомлення. Ми переконані, що найкраще дати відповідь С.Удовікові словами велета української культури І.Франка, який ще свого часу визнавав гімн Чубинського-Вербицького за національний і в поемі «Великі роковини» пророчив: «Ще не вмерла і не вмере!».

Привертає до себе увагу і книга В. Лучка «Моя Родина – русская нация», де з ніг на голову перевернуто не лише державотворення, але й етногенез деяких народів. Тільки росіяни і білоруси, на думку В.Лучка, – біла раса в СРСР – всі решта, в тому числі й українці – іногородці. «Черная неблагодарность» – так звучить розділ його книги про розпад СРСР. Виявляється нам, українцям, там так добре жилося в СРСР, але ми цього не розуміємо та й не оцінили [37].

І на завершення про «оцінку» представників національної еліти О.Бузиною та про його російськомовну книгу «Тайная история Украины-Руси». На перший погляд книга виглядає безневинною, з ліричними відступами, хитрим цитуванням. Але, насправді – її покликання – розхитати, підірвати основи української державності, української духовності, національної культури. Для О. Бузини українці – суміш етносів, козаки – гультіпаки, доба Гетьманщини – це тільки анархія, без будь яких здобутків, представники національної еліти Т.Шевченко – пиятика, М.Грушевський – злочинець і зрадник, діячі Центральної Ради – рекетири, Я.Мудрий – захисник кілерів, не кажучи вже про І.Мазепу. Для цього «дослідника» немає ніяких відмінностей між росіянами і українцями, крім бороди і хохолка (оселедця), та й взагалі нібито

зараз українці знову не проти держави подібної до Київській Русі, тобто за СРСР [15].

Що об'єднує новітніх ревізіоністів? Як правило написані ці твори зросійщеними українцями, або ж представниками «старшого брата», опубліковані вони російською мовою, бо нічого українського, в тому числі й мови вони не визнають і, нарешті, завуальований, але чітко виражений антиукраїнський характер цих публікацій. Ці та інші фальсифікації та антинаукові інсинуації безперечно потребують критичного аналізу та викриття їх антидержавної сутності у спеціальному дослідженні.

В зв'язку з цим досить актуальним залишається питання про відновлення повноцінних курсів історії України у вузах. Твердження чиновників з Міністерства освіти, що в школах відводиться достатня кількість годин на вивчення історії не має ніяких підстав. Адже є разюча відмінність між тим, хто викладає учням, а хто студентам. Крім цього, треба враховувати різницю – як одну і ту ж подію сприймає школяр, а як студент. Звичайно, це зовсім інші рівні сприйняття. І нарешті, в умовах сучасної зовнішньої агресії студенти, а це молода майбутня національна еліта, повинні ґрунтовно знати не лише історію власного народу, але й інших народів, особливо сусідніх.

Ми переконані, що не варто дивитись на діяльність національної еліти революційної доби з висоти ХХІ століття, оцінюючи її сьогоdnішніми мірками. І з негативного, і з позитивного досвіду необхідно робити уроки. Сьогодні для нас важливішим повинно стати усвідомлення не того, що не вдалось у роки Української революції 1917–1921 рр., а того, що за такий короткий час вдалося зробити. Все це актуалізує проблему національної еліти і спонукає до ґрунтовного вивчення і переосмислення вітчизняного історичного досвіду, зокрема революційної доби 1917–1921 рр.

Джерела та література:

1. Булдаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год / Владимир Булдаков // Родина. – 1999. – №8. – С. 104–107.

2. Михайлов И.В. «Украинская революция» или революция на Украине? / Игорь Михайлов // Вестник Московского государственного института международных отношений. – 2010. – №1. – С.65–75.
3. Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века) / Андрей Дикий. – М.: Самотека, 2008. – 528 с.
4. Вахитов Р.Р. Революция, которая спасла Россию. – М.: Алгоритм, 2017. – 224 с.; Кашпур А. Великая революция и контрреволюция: причины, процессы и последствия. – М.: ИТРК, 2017. – 208 с.; Костриков С.П., Кострикова Е.Г. Локомотивы истории. Революционный 1917. – М.: Алгоритм, 2017. – 224 с.; Кремлёв С. 1917. Февраль – для элиты, Октябрь – для народов. – М.: Алгоритм, 2017. – 256 с.; Революция 1917-го в России. Как серия заговоров / Авторы: Колпакиди А., Мухин Ю., Кара-Мурза С., Кремлёв С. и др. – М.: Алгоритм, 2017. – 650 с. та ін.
5. Михайлюк О.В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? / Олександр Михайлюк // Грані. – 2000. – №5. – С.70–76.
6. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К.: Знання, 2005. – 735 с.
7. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 776 с.
8. Яневський Д. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2017. – 252 с.
9. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2009. – 252 с.
10. Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 315 с.
11. Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 316 с.
12. Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.
13. Яневський Д. Проект «Україна». Грушевський. Скоропадський. Петлюра. – Харків: Фоліо, 2012. – 921 с.
14. Бузина О. Учебники фальшивой истории Украины / Сегодня. – 2006. – 20 ноября. – С.24–25;
15. Бузина О. Тайная история Украины-Руси / Олесь Бузина. – К.: Довіра, 2006. – 319 с.
16. Удовик С.Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Сергей Удовик. – К.: Ваклер, 1999. – 208 с.
17. Удовик С.Л. Какая Украина нам нужна / Сергей Удовик. – К.: Ваклер, 2001. – 100 с.
18. Мірошніченко Ю.Р., Удовік С.Л. Русь – Україна: Становлення державності / Юрій Мірошніченко, Сергій Удовік. – В 2-х тт. – Т.2. – К.: Ваклер, 2011. – 772 с.
19. Широкоград А.Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики / Александр Широкоград. – М.: Вече, 2007. – 496 с.

20. Широкоград А.Б. Тайная история Украины / Александр Широкоград. – М.: Вече, 2008. – 432 с.
21. Широкоград А.Б. Битва за Новороссию / Александр Широкоград. – М.: Вече, 2015. – 352 с.
22. Толочко П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід. – К.: ТОВ Друкарня Бізнесполіграф, 2008. – 56 с.
23. Толочко Петр: быть в интеллектуальной оппозиции – святой долг интеллигенции. URL: <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/sudby/33068>.
24. Ставицкий А.В. Украинская мифоистория в режиме информационной войны. – Севастополь: Рибэст, 2014. – 176 с.
25. Ставицкий А.В. Национальная политика по отношению к русским на Украине: причины, цели, характер // Научный электронный архив. URL: <http://econfr.rae.ru/article/10222>.
26. Єшкілев В., Павлів В. Україна: третій шлях / Володимир Єшкілев, Володимир Павлів. – Харків: Фоліо, 2013. – 154 с.
27. Захарченко П.П. Війна 1941–1945 рр.: витоки поняттєвого дисбалансу // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип.20. – Ч.ІІ. – Т.1. – С.35–38.
28. Захарченко П.П. Третій Універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України / Петро Захарченко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 18: економіка і право. – 2013. – Вип.23. – С.112–118.
29. Захарченко П.П. До питання про правову природу III Універсалу Центральної Ради / Петро Захарченко // Актуальні проблеми національного законодавства. – Кіровоград, 2013. – Вип.32. – С.3–9.
30. Захарченко П.П. Зовнішньополітична діяльність Центральної Ради Української Народної Республіки на мирних переговорах у Бресті (1917–1918 рр.) // Право України. – 2017. – №11. – С.70–77.
31. Верстюк В.Ф. Українські проекти в Російській імперії. Нариси в трьох томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2004. – 500 с.
32. Смолій В. Вступне слово // Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи. – К.: Кліо, 2015. – С.3–4.
33. Історія держави і права України. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 214 с.
34. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / Кость Костів. – Торонто, 1964. – 186 с.
35. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
36. Попович М. Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
37. Лучко В.М. Моя Родина – русская нация. – К.: Арктур-А, 2006. – 284 с.

В. П. Шевчук,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-дослідного центру воєнної історії
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського

РОЛЬ «СПІЛКИ ОФІЦЕРІВ УКРАЇНИ» В КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-СВІДОМОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

В процесі українського національно-демократичного відродження, що активізувалося у другій половині 90-х років ХХ століття на пріоритетне місце висунулися військово-політичні проблеми. В теоретичних розробках новостворених українських політичних партій та громадських організацій обґрунтовувалася необхідність завоювання державної незалежності України та створення власних Збройних Сил. Суттєву роль в реалізації цих завдань відіграла Спілка офіцерів України (СОУ).

Діяльності СОУ присвячено лише кілька наукових та науково-популярних праць, що свідчить про недостатню увагу дослідників до цієї організації. Видано документально-публіцистичний нарис „Шануймося, панове офіцери“, в якому йдеться про утворення СОУ, її з'їзди та окремі напрямки діяльності. Інформаційне значення нарису і в тому, що в ньому вміщені окремі документи СОУ [1]. Дослідники розглядають СОУ як інституцію громадянського суспільства, відмічаючи, що вона відіграла важливу роль у розробці військового законодавства [2]. Про СОУ йдеться також у книзі М. Савченка, зокрема розповідається про її роль у вирішенні складної ситуації навколо Чорноморського флоту [3]. Військовий фахівець А. Данілов доводить, що відродження українського флоту проходило у тісній взаємодії з діяльністю громадських організацій, зокрема з Спілкою офіцерів України [4].

Установчий з'їзд Спілки офіцерів відбувся 27-28 липня 1991 р. у Києві. У роботі з'їзду поряд з військовими дійсної служби, які представляли тогочасні

військові округи, розміщені на території України, взяли участь народні депутати, лідери українських політичних партій, активісти громадських організацій і рухів. В числі 320 делегатів з'їзду були представники різних національностей: українців найбільше, росіяни, вірмени, грузини, азербайджанці, поляки, словаки, молдавани [5]. Роботу з'їзду висвітлювали до восьми десятків кореспондентів газет, журналів, радіотелевізійних компаній. У виступах учасників з'їзду обґрунтовувалося положення про те, що без власної національної армії не може бути реальної незалежності України, а для вирішення цього завдання необхідна консолідація військових з українськими національно - патріотичними силами.

Учасники з'їзду висловилися за утворення Співки офіцерів України як суспільно-політичної організації, сформувавши Виконавчий комітет, а його головою обрали полковника В. Мартиросяна. Основними документами стали «Заява з'їзду офіцерів – громадян України» та звернення «До офіцерів – громадян України, які проходять службу на чужині» [6]. На основі аналізу суспільно-політичної обстановки, що склалася в Україні, з'їзд висловився за створення власних Збройних Сил і звернувся до Верховної Ради республіки з вимогою законодавчо забезпечити реалізацію цього завдання. При цьому з'їзд заявив, що творення національної армії має відбуватися лише на правовій основі, тільки під зверхністю Верховної Ради та на основі її рішень. Цим з'їзд спростував твердження антиукраїнських сил про те, ніби українські демократи мають намір створювати свої військові формування на противагу існуючим частинам Радянської армії, розміщеним на теренах України. З'їзд заявив також, що Збройні Сили України створюватимуться з дотриманням системи міжнародної безпеки.

Філіали Всеукраїнської організації створювалися також в містах та гарнізонах республіки. 20 серпня 1991 р. була створена Івано-Франківська організація СОУ. Її появу та наміри діяльності було підтримано облвиконкомом. 15 жовтня 1991 р. відбулася установча конференція СОУ у Дніпропетровську, яка визначила пріоритетне завдання - вирішення соціальних

проблем військовослужбовців. Львівська обласна організація СОУ на початку січня 1992 р. нараховувала 1 200 офіцерів і прапорщиків, 25 осередків і 4 районні організації. У Київському гарнізоні > перших числах листопада 1991 р. діяло близько 60 первинних організацій, які охоплювали 78 військових частин, штабів та закладів з загальною кількістю до 1 100 осіб. Всі місцеві організації реєструвалися у відділах юстиції за місцем їх розташування. У вересні 1991 р. в Севастополі було створено філіал СОУ, однак її члени переслідувалися командуванням Чорноморського флоту, зокрема адміралом І. Касатоновим. По суті Севастопольська організація діяла нелегально.

30 липня 1991 р. відбулася установча конференція, на якій було заявлено про створення Житомирської обласної організації Спілки офіцерів України. Конференція відбулася в приміщенні по вул. Київській, 6. Організатори конференції – Анатолій Шміло (полковник), підполковник В. Пилипчук, В. Юзефович, О. Литвинчук, голова краевого Руху С. Васильчук, капітан В. Колосівський. Вони склали основу Житомирської обласної організації СОУ. У 1992–1993 рр. в обласній організації нараховувалося більше 700 членів СОУ.

Були створені районні (гарнізонні) осередки СОУ в гарнізонах м. Новгород-Волинському (майор М. Лібер), м. Бердичеві (О. Могиль), Ємільчено (майор В. Слюсарев), м. Озерне (капітан Рябов) тощо.

Основні напрями роботи організацій СОУ Житомирщини:

а. Члени організації в ході дискусій боролися проти шовіністичних настроїв офіцерського складу та проводили роботу серед військовослужбовців щодо необхідності створення Збройних Сил України.

б. Створення Збройних Сил України пов'язували із демократичним незалежним розвитком України. Голова Житомирської обласної організації СОУ полковник Анатолій Шміло ще 27 серпня 1990 р. в міській газеті «Голос громадянина» надрукував статтю із назвою «Без війська не може бути суверенітету». Власне, це був девіз діяльності обласної СОУ.

в. Члени СОУ Житомирської обласної організації проводили велику роботу проти незаконного вивозу з гарнізонів області військового майна й

техніки. Для цього готували відповідні матеріали для Центрального телебачення України.

г. Сприяли і брали участь в складанні присяги військовослужбовцями на вірність народу України.

д. Залучались до участі в переатестації офіцерів виховної ланки.

Як свідчать джерела, в листопаді 1991 р. організації СОУ були створені і за межами України: в Казахстані (Приозерськ), Узбекистані, Киргизії, Азербайджані, Таджикистані, Туркменістані [7]. У Москві сформувалося Товариство офіцерів-українців, яке 17 січня 1992 р. заявило про повну підтримку незалежної України та рішення про створення власних Збройних Сил [8]. У дні серпневого антидемократичного путчу, коли Київ опинився у кільці бойової техніки, а путчисти погрожували демократам репресіями, СОУ відкрито виступила проти державного перевороту та спроб розв'язати громадянську війну [9]. Спілка підтримала постанову Верховної Ради про підпорядкування військових формувань на території України, створення Міністерства оборони України та рішення про формування власних Збройних Сил [10].

З проголошенням незалежності України та прийняттям державного рішення про створення власних Збройних Сил керівництво Спілки офіцерів зосередилося на розробці концепції військового будівництва та максимальній участі у підготовці проектів його нормативно-правової бази. У вирішенні цього завдання важливе значення відіграло проведення наукових та науково-практичних конференцій. Одна із перших відбулася у Львові на тему «Збройні Сили України: історія та сучасність». На початку жовтня 1991 р. Спілка разом з Українською республіканською партією організували науково-практичну конференцію: «Національна безпека суверенних держав» [11]. Виступи учасників конференцій зосереджувалися на історії українських військових формувань, їх ролі у боротьбі за незалежність України. Враховуючи геополітичне становище України, науковці та військові фахівці доводили об'єктивну потребу у створенні національної армії.

2–3 листопада 1991 р. проходив другий з'їзд СОУ. Зареєстровано 790 учасників, з них 652 офіцери дійсної служби; запасу і відставки - 125; прапорщиків і мічманів - 16 осіб; курсантів - 7. З'їзд працював в умовах різкої зміни політичного життя, пов'язаного із підготовкою до Всеукраїнського референдуму про незалежність України, а на порядок денний висунулося практичне завдання створення власних Збройних Сил. В роботі з'їзду взяв участь Міністр оборони України К. Морозов, який виступив з доповіддю про завдання СОУ у створенні Збройних Сил України [12]. Він зосередився на підготовці законодавчих актів військового будівництва, підкреслив оборонний характер Военної доктрини України, яка розроблялася, зупинився на етапах формування Української армії. Міністр позитивно оцінив місце СОУ у військовому будівництві, зокрема консолідації демократичних сил з метою соціального захисту військовослужбовців, виховання в офіцерів почуття військового обов'язку перед Батьківщиною та українським народом.

З'їзд проходив у напруженій, але діловій і демократичній атмосфері. Виступи делегатів та учасників з'їзду стосувалися політичних передумов створення Збройних Сил, взаємодії СОУ з депутатським корпусом Верховної Ради та демократичними організаціями. Чільне місце зайняли проблеми правового і соціального захисту військовослужбовців у зв'язку з демонтажем Радянського Союзу та його армії. Учасники з'їзду висловилися за державний і військовий контроль над стратегічними силами, розміщеними на території України. На з'їзді виступили кандидати у президенти України І. Юхновський та В. Чорновіл. Вони висловили своє бачення створення Збройних Сил України, орієнтуючись на законодавство України та мирний процес.

З'їзд визначив основні напрямки діяльності СОУ в умовах незалежної України. Вони спрямовувалися на будівництво власних Збройних Сил, правовий і соціальний захист військовослужбовців та їх сімей. У прийнятій резолюції відзначалося: « 2-й з'їзд офіцерів розглядає створення Збройних Сил як основне завдання в державному будівництві незалежної України і підтримує зусилля Верховної Ради, Уряду у цьому напрямку» [13]. Пропонувалися заходи,

які мала вирішити Верховна Рада: привести до присяги на вірність Українській державі всіх військовослужбовців, які перебували на території України; протягом 1992 р. повернути на Батьківщину військовослужбовців - громадян України та членів їх сімей. При вирішенні цього завдання передбачалося враховувати особисте бажання військовиків. Військовослужбовці, які не мали громадянства України і не бажали прийняти присягу на вірність українському народові, мали б бути переведені на їхню батьківщину. Комплектування ЗС України пропонувалося розв'язувати шляхом призову української молоді вже з осені 1991 р.

В процесі українського державотворення члени Спілки офіцерів проводили активну роботу щодо розробки нормативно-правової бази створення Української армії. При комісії Верховної Ради з питань оборони та надзвичайних ситуацій була сформована робоча група з членів СОУ. Її зусиллями опрацьовувалися документи, які передбачали підпорядкування військових частин Радянської армії українським властям та розмежування функцій Міністерства оборони України з Міністерством оборони СРСР. Члени СОУ В. Пилипчук, М. Мельник, П. Костюк, О. Скипальський разом з народними депутатами та військовими експертами взяли участь в підготовці проектів законів «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України». Члени СОУ І. Тенюх і В. Польовий безпосередньо причетні до підготовки концепції Військово-Морських Сил України. У виробленні цих документів активну участь взяв один із засновників СОУ полковник В. Лазоркін. Координаційна рада місцевих організацій СОУ звернулася до Кабінету Міністрів з вимогою терміново прийняти положення про проходження строкової, а також альтернативної військової служби лише на території України [14].

При формуванні керівних органів Збройних Сил України СОУ брала участь у роботі атестаційних комісій, які займалися призначенням офіцерів на вищі командні посади, зосереджувалися на прийнятті присяги на вірність народові України. СОУ сприяла поверненню на Батьківщину офіцерів -

вихідців з України. В складі оперативних груп Міністерства оборони представники СОУ виїздили у військові частини Азербайджану, Вірменії, Молдови, де роз'яснювали законодавчі акти України стосовно правового та соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей [15]. Члени організації працювали в оперативних комісіях Міністерства оборони, які аналізували рапорти військових про переведення їх в Україну. СОУ причетна до того, що у 1991 – 1994 рр. з військових формувань, що дислокувалися в країнах СНД, повернулися в Україну понад 30 тис. офіцерів та прапорщиків [16].

СОУ на першому етапі своєї діяльності працювала під постійним інформаційним та політичним тиском партійно-комуністичної номенклатури та проросійськи налаштованого військового керівництва. Робилися спроби зірвати з'їзди офіцерів України, переслідувалися військові, які присягнули на вірність українському народові, а Спілку звинувачували у націоналістичній діяльності. Далеко не всі обласні та місцеві органи влади сприяли діяльності Спілки. Більше того, в Криму була заборонена діяльність СОУ. Послаблювали Спілку дискусії, які велися навколо пріоритетів її діяльності, а також наміри окремих офіцерів перетворити Спілку у незалежну профспілку.

Незважаючи на ці та інші перепони, Спілка офіцерів, представляючи національно-свідому військову еліту, безпосередньо впливала на формування Збройних Сил України. Цьому сприяла активна участь у розробці законодавчих та нормативних актів створення Української армії. Спілка послідовно відстоювала право України на Чорноморський флот. Ідею створення Українських збройних сил популяризувала через засоби масової інформації, проводила роботу по забезпеченню соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Члени Спілки брали участь у атестації офіцерських кадрів, сприяли прийняттю присяги військовими на вірність українському народові. За наполяганням членів Спілки створено Комітет з питань соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України. Члени Спілки брали безпосередню участь у поверненні н. Батьківщину військових – громадян

України. Спілка вимагала не допустити розташування на українській території будь-яких військових підрозділів чужоземних держав.

Джерела та література:

1. Шануймося, панове офіцери. До 10-річчя Спілки офіцерів України 1991–2001 рр.– К.: 2001, 398 с.
2. С. Литвин. Спілка офіцерів України як інституція громадянського суспільства у нових соціально-політичних умовах // Воєнна історія. – № 1–2 (19-20), 2005.– С. 47–54;
3. Николай Савченко. Анатомия необъявленной войны. К.: 1997, 341 с.
4. Данілов А.П. Український флот: біля джерел відродження. – 2002. – 600 с.
5. Матеріали Секретаріату першого (IV) з'їзду офіцерів України. Поточний архів СОУ, арк. 1–4;
6. Поточний архів СОУ. Рішення першого з'їзду СОУ. 27-28 липня 1991 р;
7. Шануймося, панове офіцери. ... С. 50–51;
8. Галузевий Державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України) Ф. 3697, оп. 34747, сп. 2, арк. 197;
9. Обращение Союза офицеров Украины к офицерам // Комсомольское знамя. – 1991.– 21 августа.
10. Про військові формування України. Постанова Верховної Ради від 24 серпня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 27 серпня.
11. Якимович Богдан. Збройні Сили України: нарис історії. – Львів, 1996, С. 252;
12. Народная армия. – 1991. – 7 ноября.
13. А. Русначенко На шляху до національної армії // Шануймося, панове офіцери. До 10-річчя Спілки офіцерів України 1991 – 2001 рр. К.: 2001. – С. 56–57;
14. ГДА МО України Ф. 3697, оп. 34747, сп. 4, арк. 156–157;
15. ГДА МО України Ф. 3697, оп. 34747, сп. 5, арк. 125;
16. А. Лопата Одинадцять років Збройних сил України // Військово-історичний альманах №. 2 (5), 2002, С. 80–81.

Відомості про авторів :

Скидан Олег Васильович – доктор економічних наук, професор, ректор Житомирського національного агроекологічного університету;

Мельничук Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Капелюшний Валерій Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка;

Марченко Світлана Давидівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Махорін Геннадій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Мельничук Вікторія Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Михайлова Тетяна Іванівна – асистент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Романюк Неля Йосипівна – доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Сініцький Андій Цезарович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Суліменко Лариса Антонівна – кандидат економічних наук, професор кафедри бухгалтерського обліку та аудиту;

Суліменко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Талько Олена Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Шевченко Олександр Миколайович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Шевчук Василь Петрович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського;

Шевчук Світлана Федорівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Скидан О. В., д.е.н, професор, ректор Житомирського національного агроекологічного університету	4
--	---

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Мельничук І. А. Формування політичної еліти середньовічних Англії та Русі (порівняльний аналіз).....	8
Мельничук І. А. Християнська релігія та єдина помісна церква як фактор розбудови держави політичною елітою Русі (IX-XI ст.).....	19
Мельничук І. А. Права власності української шляхти Галичини за часів польського панування (середина XIV – друга половина в XVIII ст.).....	29
Сініцький А. Ц. Вплив Люблінської унії 1569 р. на інкорпорацію політичною системою Польщі української князівсько-шляхетської еліти (історіографічні підходи).....	34
Сініцький А. Ц. Українська ідея в працях представників вітчизняної інтелектуальної еліти на зламі епох (середина XVI – середина XVII ст.).....	40
Романюк Н.Й. Роль підприємців і підприємництва в економічній модернізації на Сході та Півдні України (друга половина XIX – поч. XX ст.).....	48
Мельничук І. А., Михайлова Т. І. Українські пріоритети: ракетні дослідження XIX століття у Російській імперії.....	65
Мельничук І. А., Суліменко О. Г. Волинські німці кінця XIX – початку XX ст.: духовно-релігійний аспект (історіографія проблеми).....	77
Мельничук І. А., Суліменко О. Г. Волинські німці-меноніти в XIX столітті.....	80
Мельничук І. А., Суліменко О. Г. Господарські та культурно-релігійні взаємовпливи української та німецької громад Волині (кінець XIX – початок XX ст.).....	88
Сініцький А. Ц. Ліберально-демократична традиція і українська національна ідея (XIX – перша половина XX ст.).....	97
Сініцький А. Ц. Українське питання і російська інтелігенція на початку XX століття.....	107
Мельничук І. А., Суліменко О. Г., Суліменко Л. А. Аграрно-економічні відносини в німецьких колоніях Волинської губернії (1906-1914 рр.).....	112
Махорін Г. Л. Національно-культурна політика Української Центральної Ради в 1917 році.....	119
Мельничук І. А., Суліменко О. Г. Оперативний наказ радянського НКВС № 00439 1937 р. та його наслідки для німецького населення Житомирщини.....	158
Суліменко О. Г. Відношення радянської влади до інтелектуальної еліти Житомирщини в другій половині 30-х рр. XX ст. (до 80-річчя «Великого терору»).....	169

МЕМУАРИ, БІОГРАФІСТИКА

Талько О. Б. «Спогади» (1805 – 1831) Євстафія Янушкевича як автентичне джерело історичних подій першої третини XIX століття.....	174
Сініцький А. Ц. Лев Юркевич і національне питання.....	185

Сіницький А. Ц. Концепція національно-державного устрою України М. С. Грушевського.....	189
Шевченко О. М. Історія психології в Україні (Василь Зінківський).....	195

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Шевчук С. Ф. Національно-культурна ідентичність у глобалізованому світі.....	205
Шевчук С. Ф. Особливість національного менталітету українців та європейська орієнтація.....	211
Мельничук В. В. Етика екологічної відповідальності в контексті християнського віровчення та європейського цивілізаційного вибору України.....	217

ПОЛІТОЛОГІЯ

Марченко С. Д. Аграрна еліта у владно-політичній сфері України.....	226
--	-----

ПРАЦІ КОЛЕГ

В. П. Капелюшний. Проблема спотворень та інсинуацій щодо державотворчої ролі національних лідерів та еліти в новітніх публікаціях з історії української революції 1917-1921 рр.....	236
В. П. Шевчук. Роль «спілки офіцерів України» в консолідації національно-свідомої військової еліти для створення збройних сил України.....	255
Відомості про авторів.	263

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕЛІТИ
У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ЄВРОПИ**

**ПРАЦІ КАФЕДРИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ЖИТОМИРСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО АГРОЕКОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Наукова монографія

I том

За ред. І. А. Мельничука

Підписано до друку 18.05.2018 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 15,57.
Наклад 500 Зам. № 3162

Віддруковано в ПП «Рута».
10014, Україна, м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17 а,
тел. (0412) 47-48-24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №3671 від 14.01.2010
E-mail: ruta-bond@ukr.net